

NEMZETI KÖNYVTÁR

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

A KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR
A MAGYAR TÁRSADALOM ÉLETÉBEN
AZ ÁLLAMALAPÍTÁSTÓL 1849-IG

CONDOLAT KIADÓ

BUDAPEST

1870

A KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR
MAGYAR TÁRSADALOM ÉLETÉBEN

AZ ÁLLAMALAPÍTÁSTÓL 1849-IG

Összeállította
KOVÁCS MÁTÉ

GONDOLAT KIADÓ

1963

**Ezt a kiadványt a Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem
Könyvtártudományi Tanszékének munkaközössége készítette**

**Összeállította, az előszót
és a bevezető tanulmányt írta**

KOVÁCS MÁTÉ

**Az egyes fejezetek anyagát sajtó alá rendezte
és bevezetőjét írta**

**BABICZKY BÉLA MEZEY LÁSZLÓ
FÜLÖP GÉZA SCHER TIBOR**

A bibliográfiát összeállította

SZELLE BÉLA

Lektorálta

**BÁN IMRE
MAKKAI LÁSZLÓ**

ELŐSZÓ

A gyűjtemény tárgyköre és célja

Ez a gyűjtemény az írásbeliség magyarországi megnyilvánulásának különböző oldalaival: az írással és olvasással, s annak különféle formáival: az írásművekkel és kiadványokkal, továbbá a kiadással, nyomdászattal, papírgyártással és ellátással, a könyvművészettel, a könyv- és lapterjesztéssel, a bibliográfiával és dokumentációval, valamint a házi könyvtárakkal és közkönyvtárakkal stb. összefüggő legfontosabb emlékeket tartalmazza.

Egykorú forrásanyag alapján és a hozzá kapcsolódó bevezetők, jegyzetek és bibliográfiák segítségével elsősorban az írásos nyomtatásos közlésmódon alapuló hazai társadalmi gyakorlat fejlődéstörténetéről igyekszik képet adni, közelebről e gyakorlat lényegesnek tartható jelenségeit és folyamatait, termékeit és intézményeit kívánja bemutatni. Annak érdekében pedig, hogy a társadalmi valóság ebben az összefüggésben is a maga egészében áttekinthető és megközelíthető legyen, az írásbeliség különféle megnyilvánulásai mellett kitér azokra a társadalmi alapokra és kapcsolatokra, amelyek az írásos-nyomtatásos közlésmód egyes oldalait, formáit és fokozatait a fejlődés egyes szakaszaiban szükségképpen kialakították, és jelzi azokat a hatásokat, amelyeket az írásbeliség a korabeli társadalom politikai és gazdasági, kulturális és erkölcsi stb. életében kiváltott. Ezek együttes eredményeként a bibliológia (könyvtudomány) ismeretrendszerének — mint a társadalomtudományok egyik jelentős ágának — kialakításához próbál alkalmas tudományelméleti szemlélettel és bizonyos kezdeti indításokkal hozzájárulni.

Minderre gyűjteményünk azzal a céllal tesz első ízben kísérletet, hogy a magyarországi írástudás és olvasási kultúra, valamint könyv- és könyvtárkultúra immár több mint ezer esztendő fejlődésének eddig meglehetősen szétszórt dokumentumanyagát javarészből hozzáférhetővé tegye mindazok számára,

akiket ez műveltségük kiegészítése során vagy munkájukkal kapcsolatban érinthet és érdekelhet.

Haszonnal forgathatja ezt a gyűjteményt mindenki, aki országunk és népünk múltja, főként pedig művelődésünk évezredek alakulása iránt érdeklődik, de különösen az, aki szívesen és sokat olvas, aki a könyveket kedvvel gyűjti, és könyvtárainkat gyakorta használja. Éspedig nemcsak azért, mert annak, aki az írásbeliség mai formáival rendszeresen él, jó azt is tudnia, hogy az elődök közül kik s hogyan éltek vele, hanem azért is, mert a fejlődés fokozatainak megismerése tudatosabbá és teljesebbé teheti a mai olvasók, könyvgyűjtők és használók gyakorlatát is. A múlt megértése és ismerete így válhat a jelenben is eleven erővé, a jelen egyik tudatosító és továbbfejlesztő tényezőjévé.

Különösen tanulságos lehet ez a gyűjtemény azok számára, akik mint a területek gyakorlati vagy kutató szakemberei: könyvtárosok, bibliográfusok, dokumentálók, szerkesztők és lektorok, könyvművészek, nyomda- és papíripari dolgozók, a könyv- és lapterjesztés munkásai igényt tartanak arra, hogy korszerű megvilágításban megismerjék a forrásanyag legjelentősebb részeit, és ezek alapján önállóan képesek alkotassanak a hazai írásbeliség fejlődéstörténetének társadalmilag meghatározott sajátosságairól és fontosabb mozzanatairól: terjedelmének és színvonalának változásairól, főbb tendenciáiról és eredményeiről, korlátairól és hiányosságairól. Hasznos tájékoztatásokat nyújthatnak azonban ezek a szemelvények számos más társadalomtudományi terület szakembereinek is. Főként azoknak, akik társadalmunk fejlődéstörténetét vagy annak valamely szakaszát, illetőleg valamely egyéb jelenségét vagy folyamatát, termékét vagy intézményét más összefüggésekben tanulmányozzák. Különösen azzal, hogy jelzik egy-egy tárgykör ilyen irányú elemzésének esetleges szükségességét és lehetőségeit is.

Nehézségek és hiányosságok

Dokumentumgyűjteményünk anyagának számbavétel- és összegyűjtése, válogatása és rendezése azonban jóval nehezebben elvégezhető feladatnak bizonyult, mint a gyűjtemény tárgykörének elvi körülhatárolása és céljának meghatározása.

A gyűjtést elsősorban az emléktanyag szétszórtsága, jelentős részében feltáratlan, feldolgozatlan vagy töredékes volta és nem utolsósorban korszerű bibliográ-

f i á j á n a k h i á n y a nehezítette meg. Már a történeti kútfők múltbéli számbavétele során megmutatkozott, hogy egyes fejlődési szakaszok dokumentumanyaga, pl. a kéziratosság koráé vagy a nemzeti függetlenségi küzdelmek és a török háborúk koráé mennyire töredékes. Az első hét évszázad eredetileg is viszonylag kevesebb emlékének számottevő része az évszázados küzdelmekben, tatár- és törökdhálásokban pótolhatatlanul elpusztult. Jószerével csak a legutóbbi két évszázad forrásanyaga maradt fenn viszonylag épségben. Itt viszont a dokumentumanyag egy része, különösen a dualizmus koráé és a két világháború közötti ellenforradalmi korszaké még sok tekintetben feltáratlan és feldolgozatlan. Éppen e gyűjtő és kutató munka során tűnt ki, hogy a levéltárak és kéziratárak iratcsomóiban, a napi- és hetilapok, folyóiratok és naptárak, valamint egyes gyűjteményes kiadványok köteleiben mennyi, s nem is egy vonatkozásban jelentős dokumentum lap-pang. Bizonyosra vehető, hogy a továbbiakban ezek még számottevő mértékben kiegészítik, színesebbé teszik a legutóbbi száz esztendő fejlődéséről kialakult ismereteinket.

Tetélte a nehézségeket, hogy a hazai írástudás és olvasási kultúra, valamint könyv- és könyvtárkultúra dokumentumainak *b i b l i o g r á f i á j a* mindmáig nem készült el. Egyes nagy könyvtáraink katalógusai, illetve a könyvtárakban, pl. az Országos Széchényi Könyvtárban, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában vagy a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban folyó szakbibliográfiai adatgyűjtés eddigi eredményei ugyan sok segítséget nyújtottak az emlékeanyag feltárásában. Nemzeti bibliográfiánk különböző kötetei és a Magyar Folyóiratok Repertórium, továbbá a társadalomtudományok egyes rokon- vagy érintkező ágainak, pl. történelem, irodalomtörténet, művészettörténet, neveléstörténet, népművelés, állam- és jogtudomány, nyelvtudomány stb. szakbibliográfiái és egyes fontosabb szakfolyóiratainak repertóriumai is számos hasznos útbaigazítást adtak. A szóba-jöhető forrásanyag egészében való számbavételét és áttekintését azonban mai állapotukban ezek természetesen együttesen sem biztosíthaták. Ez még a további kutató-gyűjtő munka feladata lesz.

A v á l o g a t á s t egyszerre két lényeges körülmény is nehezítette. Egyfelől az, hogy a dokumentumok jelentős része *f e l d o l g o z a t l a n*. Az esetek többségében keletkezésük körülményei megvilágításra szorulnak. A szerzők s a tartalom magyarázatot igényelnek. Az adatok ellenőrzést, a szemlélet és eredmények kritikai értékelést kívánnak. Másfelől a dokumentumok *m ű f a j j i* tekintetben rendkívül sokfélék. A feljegyzések és levelek,

naplórészletek és emlékiratok, elő- és utószavak, beszámolók és vitairatok, karcolatok és riportok, cikkek és tanulmányok, statisztikai és más kimutatások, szerződések és számadások, rendelkezések és határozatok, szabályzatok és törvények, sőt költemények, szépprózai vagy színdarabrészletek változtatják egymást közöttük. Igaz, hogy ez a műfaji sokféleség változatossá teszi a gyűjteményt, de ugyanakkor azzal a hátránnyal jár, hogy a szemelvények forrásértékben is nemegyszer erősen eltérnek egymástól, s így megesisik, hogy az írástudás igen különböző fokán készült szövegrészek kerülnek egymás mellé. S ez még akkor is erős egyenlenségeket idéz elő, ha a szépirodalmi jellegű szövegek, egy-egy kordokumentumnak tekinthető részlet kivételével, általában elmaradtak a gyűjteményből. Ez az oka és magyarázata annak, hogy egy-egy fejlődési szakasz szemelvényanyagának egyes darabjai az adatok és gondolatok gazdagságában, a mondanivaló írásbeli megformálásában olykor annyira különböznek egymástól.

Az úttörő munkával elkerülhetetlenül együttjáró sokféle nehézség mindazonáltal nem bizonyult leküzdhetetlen akadállyal. A feladat elvégzésére vállalkozó munkaközösség néhány évi szívós erőfeszítése, feltáró és gyűjtő, feldolgozó és rendszerező munkája lehetővé tette, hogy e gyűjtemény a maga elé tűzött feladatoknak és céloknak bizonyos mértékig már mai formájában is eleget tessen. Kétségtelen, hogy az emléktanyag még számos vonatkozásban kiegészítésre, a bevezető tanulmányok további értelesre, a jegyzetek pedig több tekintetben bővítésre és elmélyítésre szorulnak. Mindamellet ez a gyűjtemény már ma is hasznos tájékoztatást nyújthat mindazoknak, akiket a hazai írástudás és olvasási kultúra, könyv- és könyvtárkultúra fejlődésének alakulása valamilyen vonatkozásban érdekelhet. Sőt ezen túlmenően egy sereg olyan problémát is fetszínre hoz, amivel a mai bibliológiai szak kutatásnak feltétlenül számot kell vetnie, és amiket a szükséges anyagi és szellemi erőforrások tervszerű mozgósításával meg kell oldania. Gyűjteményünk tehát nemcsak bizonyos eredmények összefoglalása, hanem egyben program is: jelzi a szakkutatás egyes további fontos feladatait.

Elrendezés és feldolgozás

Az elmondottakból következik, hogy a kiszemelt dokumentumanyag elrendezése és megvilágítása több fontos szerkesztési probléma elvi tisztázását tette szükségessé, részben előzetesen, részben

pedig menet közben. Mindenekelőtt az anyag elvszerű elrendezése megkívánta, hogy a magyarországi írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúra fejlődésének fő korszakait, s ezen belül a fejlődés egyes jellegzetes szakaszait elhatároljuk. Továbbmenően lehetőleg egységes szempontok szerint kellett összeállítani és elrendezni az egyes fejlődési szakaszok dokumentumanyagát. Végül meg kellett határozni a feldolgozás módját: az összefoglaló bevezetők szerkezetét, tartalmát és terjedelmét, a szövegek közlés és a jegyzetelés módszereit, valamint a bibliográfiai adatgyűjtés célját és körét, nemkülönben magának a bibliográfiának a felépítését stb.

A legtöbb gondot a periodizálás elvi megalapozása, valamint a fejlődés egyes korszakainak, s azokon belül egyes szakaszainak elhatárolása okozta. Mint ahogy azt a további fejtegetések majd részletesen is megvilágítják, az összegyűjtött dokumentumanyag rendszereszerű elvszerűen csak az alapvető folyamat: az írásbeliség formáit és fokozatait is kialakító hazai társadalmi fejlődés korszakai szerint lehetett elvégezni. Természetesen emellett, főként az egyes korszakokon belül, a fejlődés kisebb szakaszainak megállapításánál, figyelemmel kellett lenni magának az írásos-nyomtatásos közlés módjára az egyes társadalmi rendszerekben, ill. azok egyes fejlődési szakaszaiban. Csak ezek együtt szemlél-tartása, kölcsönös egymáshatásának figyelembevétele teszi lehetővé olyan tagolás és rendszerezés kialakítását, amely megfelel a hazai társadalmi valóságnak.

Az írásos-nyomtatásos közlésmódon alapuló hazai társadalmi gyakorlat fejlődése is az alapvető társadalmi rendszernek szerint: az ősközösségnek, a feudalizmusnak, a kapitalizmusnak és a szocializmusnak megfelelően szükségképpen négy fő korszakra, s ezeken belül rendszerint több hosszabb-rövidebb szakaszra tagolódik.

Ezek közül az első, az ősközösség rovásírása, gyér emlékanyaga és a benne fennmaradt szerény tartalom miatt, itt nem kíván külön tárgyalást.

Annál több figyelmet kell fordítanunk a hazai hűbéri társadalom mintegy nyolc és fél évszázadának könyv- és könyvtárkultúrájára, amelyen belül például világosan el kell határolni egymástól a fejlődés két fő szakaszát: a kéziratosság korát és a nyomdászat kézműipari korszakát. Sőt a kéziratosság több mint fél évezredes hazai fejlődésében is szembetűnően különbözik egymástól az írásbeliség meghonosodásának és elterjedésének kezdeti, viszonylag hosszú időszaka és a hazai humanizmus aránylag rövid korszaka, valamint a kéziratosságot hanyatlásának,

a nyomdászat mellett fokozatos háttérbeszorulásának időszaka. A közlésmód ezt követő fő formája idején: a nyomdászat kézműipari korszakának csaknem négy évszázadában is számottevő mértékben eltér egymástól a nyomdászat kezdeti szakasza, a nemzeti függetlenségi küzdelmek és vallási harcok kora, valamint a hazai feudalizmus hanyatló utolsó másfél százada, amely egyben a kapitalizmusba való átmenet kora. Sőt, a fejlődés két utóbbi szakaszán belül az emléktanyag növekvő terjedelme és különböző jellege még a további tagolást is szükségessé teszi.

A hazai polgári könyv- és könyvtárkultúra megközelítőleg egy századra terjedő fejlődésében szintén el kell választani az 1848 — 1849-es polgári forradalom és szabadságharc közel másfél esztendejét, az önkényuralom csaknem két évtizedét a dualizmus fél évszázadától és a két világháború közötti ellenforradalom negyedszázadától. A polgári fejlődés e négy szakasza célkitűzésben, tartalomban és társadalmi kihatásaiban egymástól annyira különböző képet mutat.

S z o c i a l i s t a könyv- és könyvtárkultúránk eddigi fejlődésében is két szakaszt kell számításba venni. Az egyik a Tanácsköztársaságnak és előzményeinek időszaka. A másik pedig a szocializmus alapjai lerakásának a kora. Annak ellenére, hogy a szocialista fejlődés e két alapozó szakasza időben nem következik közvetlenül egymás után, mégis nyomatékosan jelezni kell az összetartozásukat. A társadalmi alap, a szemlélet és célkitűzés, a tartalom és módszerek belső rokonsága szorosan összekapcsolja őket.

Kétségtelen, hogy ezek a korszakok és szakaszok, ha pusztán az időtartamot vesszük számításba, nem arányosak. Egyesek több évtizedet, sőt több évszázadot, mások pedig csak néhány évet vagy éppen néhány hónapot foglalnak magukban. A fejlődés egyes szakaszainak jelentőségét azonban nem csupán az időtartam, és nem is egyedül az emléktanyag mennyisége határozza meg. Sokkal fontosabb annak a szerepnek a jelentősége, amit egy-egy szakasz a fejlődésben betöltött, amivel a továbbfejlődés megalapozásához vagy éppen forradalmi előrelendítéséhez hozzájárult. A minőség így egyenlítheti ki a mennyiséget, és segíthet hozzá ahhoz, hogy a periodizálás híven követhesse és tükrözhesse a hazai társadalmi valóságot, és benne az írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúra történeti alakulását.

A hazai társadalmi fejlődés fő korszakainak alapulvételével és az egyes korszakok emléktanyagának figyelembevételével lehetett és kellett megállapítani ennek a kötetnek a határait és tartalmát is. Ez a kiadvány a hazai f e u d á l i s t á r s a d a l o m

írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúrájának jelentősebb dokumentumait tartalmazza. Annak a nyolc és fél századnak emléktanyagából ad válogatást, amely az államalapítástól az 1848—1849-es polgári forradalommal és szabadságharccal záródik, s amely, az egyes korszakok és szakaszok jelentős eltérései ellenére is, egységes egészet alkot. További feladat a fejlődés következő korszakainak, a hazai kapitalista és szocialista társadalom könyv- és könyvtárkultúrájának a bemutatása, emléktanyagának feltárása és közreboesátása, hogy a hazai fejlődés legújabb és leggazdagabb szakaszairól is megbízható áttekintést szerezhessünk.

A f e l d o l g o z á s jellegének megállapítása során azt kellett figyelembe venni, hogy ez a gyűjtemény nem kritikai forráskiadás, és nem is csupán eddig közzé tett dokumentumanyag közlésére törekszik, hanem — ahogy azt már a bevezető elején is jeleztük — olyan szemelvények gyűjteménye, amelyek alkalmasak lehetnek arra, hogy a magyarországi írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúra fejlődését korszakonként lehetőség szerint egészében és minél több oldaláról bemutassák. Feladatának azt tekintette, hogy az ez idő szerint elérhető forrásanyagból, a lehetőséghez képest, azokat válogassa ki és gyűjtse egybe, amelyek az egyes korszakok ö s s z k é p é h e z a leglőbbel járulhatnak hozzá. A bevezetések, jegyzetek és bibliográfiai adatok pedig ezt a karképet igyekeznek az olvasóhoz közelebb vinni, a korszerű szemléletet jelezni, a lényeges mozzanatokot kiemelni, az elhomályosult adatokat, utalásokat megvilágítani vagy a további kiegészítéseket lehetővé tenni.

A s z e m e l v é n y e k mennyisége és minősége, összetétele és műfaji jellege korszakonként igen különböző. Szemléletük és tartalmuk, társadalmi funkciójuk és hatásuk időszakonként erősen eltér egymástól. Ez természetes is. A feudális, a kapitalista és a szocialista társadalom alapvetően különböző szükségletei szerint korszakonként az írásos-nyomatásos közlésmóddal összefüggő társadalmi gyakorlat is szükségképpen másként alakult. Sőt, magának a közlésmódnak a formái is e szükségletek szerint módosultak. Egyben azonban valamennyi szemelvény anyaga megegyezik. Az adott lehetőségek határain belül mindegyik arra törekszik, hogy az akkori írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúra társadalmi alapjait és összefüggéseit, szerepét és kihatásait, egyes oldalainak és formáinak korabeli terjedelmét és színvonalát, termékeinek és intézményeinek jellegezettségét egészében vagy valamely lényeges részletében megvilágítsa. Mindenütt, ahol erre lehetőség adódott, a dokumentumanyag élére olyan szemelvény került, amely a korra jellemző látókörben és a tudatosság akkori

szintjén tájékoztatást nyújt általában a művelődési törekvésekről és viszonyokról, különösképpen pedig az írás és olvasás elterjedéséről és jelentőségéről, valamint az írásművek, kiadványok és könyvtárak társadalmi felhasználásának irányáról és mértékéről. A további szemelvények pedig a hozzáférhető dokumentumok jellegétől függően, esetenként így vagy úgy, az olvasók összetételét, társadalmi helyzetét és igényeit jelzik, az írásművek keletkezését és másolását, a kiadványok előállítását és terjesztését, a nyomdászat, papíripar és papírellátás, a könyvművészet és bibliofília, a bibliográfia és dokumentáció, a házi és közkönyvtárak akkori viszonyait tükrözik, illetőleg a szerzők és másolók, kiadók és könyvművészek, nyomdászok, könyvkötők és papíripari munkások, könyv- és lapterjesztők, könyvtárosok, bibliográfusok és dokumentálók stb. korabeli körülményeit érintik.

A bevezetések, jegyzetek és bibliográfiák – e gyűjtemény keretei között – csak a legszükségesebb útbaigazításokra szorítkozhatnak. Az egyes fejezetek bevezetői az időszak társadalmi viszonyainak fő mozzanatait foglalják össze, és kísérletet tesznek a korszak írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúrájának jellemzésére, legfőbb adatainak, fontosabb fejlődési tendenciáinak és jelentősebb eredményeinek felvázolására. E bevezetések együttesen a hazai írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúra fejlődéstörténetének vázlatát is nyújtják. Így nemcsak az egyes fejlődési szakaszok tanulmányozását, megismerését és megértését alapozzák meg, de lehetővé teszik az írásbeliség hazai fejlődésének áttekintését, főbb mozzanatainak nyomkövetését is. Ha nem is pótolhatják – már csak vázlatosságuk miatt sem – a hazai írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúra marxista szemlélettel és módszerekkel megírandó összefoglaló történetét, kiindulásnak mégis hasznosak lehetnek. Sőt, ösztönzést adhatnak a részletek behatóbb elemzésére és később egy korszerű összefoglalás megírására is.

Mindezekén túlmenően külön megvilágítást igényelt az alapvető tényező: az írásos-nyomtatásos közlésmód, különböző oldalával és formáival, valamint az ezen alapuló társadalmi gyakorlat, fontosabb jelenségeivel és folyamataival, korabeli alapjaival és összefüggéseivel, termékeivel és intézményeivel. Enélkül sem az írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúra általános fejlődéstörténete, sem pedig egy-egy fejlődési szakaszának jellemző vonásai nem ismerhetők meg a maguk valóságában. Az alapproblémák felvázolására *A könyv és könyvtár a társadalom életében* című bevezető tanulmány tesz kísérletet. Ez a vizsgálódás ma még nem jár-

hatott kielégítő eredménnyel. De ha az írásos-nyomtatásos közlésmóddal összefüggő sokrétű, szerteágazó társadalmi gyakorlat bonyolult szövevényeiben némi használható útbaigazítást adhat, s ha az érintett problémák további elemzésére ösztönöz, akkor már mai összeállításában is elérte a célját.

A szemelvények szövegét – a közérthetőség érdekében – általában mai vagy a mai megközelítő helyesírásal adjuk. Ezért – ha voltak – lehetőség szerint mindig a legújabb kiadásokat, ill. közléseket használtuk. Ilyenek hiányában a szöveget a mai helyesíráshoz közelítettük, úgy azonban, hogy az írásmód korszerűsítése a szöveg hangalakját ne érintse. Tehát főként technikai jellegű változtatásokat hajtottunk végre. Az eredetileg idegen nyelven készült szemelvényeket csaknem kivétel nélkül új fordításban közöljük, részben mert eddig még nem fordították le őket, részben mert korábbi fordításuk már elavult. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a szemelvények helyesírása így sem teljesen egységes. Hosszú évszázadok eltérő gyakorlatát a szöveg sérelme nélkül csak bizonyos határok között lehetett közelebb vinni egymáshoz. A tulajdonneveket általában mai alakjukban írtuk, kivéve ott, ahol a régies helyesírás stílus-sajátosság. A kéziratosság korának latin nyelvű forrásanyagát Mezey László fordította, a megjelölt szemelvények kivételével.

A jegyzetek a gyűjtemény célkitűzésének megfelelően szorosan a szövegek megértését, a szereplő személyek és más magyarázatra szoruló vonatkozások megvilágítását szolgálják. Az idegen szavak, kifejezések s az idegen nyelvű egy-két mondatos szövegek magyar megfelelőjét az olvasás folyamatosságának elősegítése érdekében nem külön jegyzetben, hanem szögletes zárójelben, magában a szövegben adjuk meg. Az egyéb jegyzetek pedig közvetlenül a szemelvények után következnek. Ez ugyan néha elkerülhetelenné teszi egyik vagy másik útbaigazítás vagy utalás megismétlését, viszont azzal a nagy előnnyel jár, hogy az olvasó minden tájékoztatást közvetlenül a szöveg után s ahhoz kapcsolódva találhat meg. Ez a megoldás nemcsak megkönnyíti és meggyorsítja a szövegek egyes vonatkozásainak megértését, hanem biztosítja arra is, hogy az olvasó a jegyzetekbe foglalt tájékoztatásokat valóban fel is használhassa.

Az életrajzi vonatkozású jegyzetekkel kapcsolatban külön is meg kell jegyeznünk, hogy a jegyzet terjedelme nem igazodik a szóban forgó személy történeti jelentőségéhez. Ellenkezőleg, közismert személyekről viszonylag kevesebbet mond, feltételezve azt, hogy legfontosabb adataikat az olvasók legnagyobb része amúgy is ismeri, s róluk itt csak az éppen előadódó konkrét vonatkozásban

kell szót ejteni. A kevésbé ismert személyekről viszont az életrajzi jegyzetek viszonylag többet tartalmaznak, tekintve, hogy adataik felkutatása az olvasótól külön időöltést és fáradságot kívánna. Azokról pedig, akiknek neve többször is előfordul a gyűjteményben, rendszerint az első előforduláshoz kapcsolódó életrajzi jegyzet nyújt tájékoztatást, később már csak ide utalunk.

A bibliográfia nem szorosabban-lazábban kapcsolódó függelék, hanem a szöveggyűjtemény szerves kiegészítő része. Éppen ezért a könyvészeti adatgyűjtés a szemelvények válogatásával állandóan párhuzamosan haladt, és minden olyan területre kiterjedt, amely a bibliológia körébe tartozónak mutatkozott. Bár a dolog természete szerint ez az összeállítás korántsem törekedhetett teljességre, mégis mint e tárgy kör legfontosabb könyvészeti adatainak első egybefoglalása és rendszerezése, hasznos lehet, és megkönnyítheti a munkáját mindenkinek, aki az írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúra valamely területéről bővebb tájékozódást kíván szerezni, mint amennyit a gyűjtemény szövege nyújthat.

Természetesen majd a h a s z n á l a t mutatja meg, hogy szerkesztési elveink és módszereink beválnak-e a gyakorlatban megfelel-e a dokumentumgyűjtemény azoknak az igényeknek amelyekkel az olvasók vele szemben támasztanak.

K o v á c s M á t é

Budapest, 1962 augusztusa.

A KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR A TÁRSADALOM ÉLETÉBEN

ÍRTA: KOVÁCS MÁTÉ

I. AZ EMBERISÉG EGYETEMES FEJLŐDÉSÉBEN

1. Az emberiség – a geológia, a biológia és az embertan, továbbá a történelem és a régészet, a nyelvtudomány és az írástörténet és még jó néhány más tudomány jobbára egymást támogató megállapításai szerint – megközelítően egymillió vagy talán ennél is több éven át jutott el az állatvilágtól fejlődése mai színvonalára. Ez a fejlődés, hosszú és lassú előkészület után, viszonylag csak későn, a legutóbbi néhány tízezer évben, a szerszámkészítés korszakában gyorsult meg. Hozzávetőlegesen mindössze csak nyolc-tízezer éve, hogy egyes népek, törzsek a földművelésre és az állattenyésztésre áttértek. Számos alapvető tudományos és technikai felfedezés, köztük az írás és olvasás is alig több, mint öt-hatezer évvel ezelőtt kezdett fontosabb szerepet betölteni a fejlettebb közösségek életében. Sőt mi több, az írásbeliség társadalmi jelentősége is, a kéziratosság hosszú évezredei után, csak a legutóbbi öt évszázadban, a könyvnyomtatás korában, annak is csak az utolsó, nagyipari századában vált és válik igazán tudatossá.

Ha pusztán e fejlődési mozzanatok jelentkezését s az egyes szakaszok *időtartamát* vetjük össze az emberiség létének egészével, akkor az egyes időszakok jelentőségéről aligha kaphatunk helyes képet. A szerszámkészítés több tízezer éve hat-tíz százaléka, a tervszerű táplálékszerzés alig egy, az írás használatának öt-hat ezredéve mindössze fél százaléka, a nyomdászat öt évszázada pedig még fél ezredrésze sin cs az emberi lét egészének. Az emberiség létének millió éve is eltörpül az élőlények kialakulásának és fejlődésének időtartamához, s még inkább a Föld történetének sok milliárd évéhez képest. Olyannyira, hogy számokban itt már alig érzékeltethetők az arányok.

Egészen másként ítéljük meg azonban az emberiség létének s ezen belül a fejlődés egyes szakaszainak a jelentőségét, ha nem pusztán az időtartamokat, hanem az egyes szaka-

szokban elért fejlődés *tartalmát és színvonalát, irányát és ütemét* állítjuk párhuzamba egymással. Az ilyen összevetésből nyomban kitűnik, hogy a fejlődés későbbi, viszonylag rövid, de magasabb szakasza döntő jelentőségű. Engels alapvető felismerése szerint az ember az az élőlény, „amelyben a természet tudatára ébred önmagának. . .” Éppen ezért lényeges körülmény és eredmény, hogy ez az öntudatraébredés a hosszantartó előkészület százezer évei és a viszonylag lassú kiemelkedés tízezer évei után a legutóbbi néhány évezredben szembe-tűnően fokozódott, sőt a legújabb évszázadokban egyenesen ugrásszerűen meggyorsult. Ezzel párhuzamosan az emberiség élete egyben tartalmasabbá is vált, mert szükségletei állandóan növekedtek, s a közösség együttes fizikai és szellemi erőfeszítéseivel képes volt e szükségletek és igények kielégítését egyre fejlettebb fokon biztosítani. Az emberiség tehát, különösen fejlődéstörténete legutóbbi, viszonylag rövid korszakaiban, az ősközösség utolsó szakaszában, továbbá az osztálytársadalmakban, a rabszolgatartás, a feudalizmus és a kapitalizmus, majd pedig a szocializmus és a kommunizmus viszonyai között, állandóan bővülő körben és folyton gyorsuló ütemben, egyre nagyobb erővel és sikerrel küzdi le a természet korlátait, és elégti ki anyagi és szellemi szükségleteit. Léte alig egy ezredrésznyi időtartama folyamán munkájával, gondolkodóképességével, tudásának felhalmozásával és átörökítésével nemcsak megalkotta a természetből és a természetben a maga sajátos világát, és kifejlesztette önmagát, hanem a szocialista, majd pedig a kommunista társadalom alapjainak lerakásával szinte beláthatatlan távlatokat nyitott további, még fokozottabb tudatosulása, személyiségének kiteljesedése, kulturális kibontakozása, ezen belül írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúrája számára is.

2. Az írásos közlésmód legnagyobb értéke és jelentősége az emberi társadalom e hatalmas iramú fejlődésében legfőképpen az, hogy az ember tudatosulását és a lényeges tudattartalmak átörökítését elősegítette. Ezt azoknak az *ellentmondásoknak* a fokozatos feloldásával érte el, amelyek a társadalmi fejlődés jelzett, gyorsuló folyamatában állandóan gyarapodó s közlést kívánó tudattartalmak mennyisége és minősége, valamint a *természetes közlésmódok* (a beszéd, ének, tánc, gesztus, mimika stb.), főként az *élőszó* korlátai között keletkeztek. A társadalmi fejlődés magasabb fokain a társadalmilag hasznos munkák termelékenységének fokozása a valóság

kiterjedtebb és mélyebb megismerését, a gondolkodás eredményesebbé tételét, az emberi tudatosság magasabb fokát kívánta meg. A társadalmi lét e magasabb követelményei – a természetes közlésmódok továbbfejlődése mellett – olyan *technikai közlésmódok* (írás és olvasás, képrögzítés, hangrögzítés, távközlés stb.) kialakítását tették szükségessé, amelyeknek lehetőségei a természetes közlésmódok adottságain jóval túlhaladnak.

Az *írás és olvasás* az első technikai közlésmód, amely e magasabb követelményeknek eleget tudott tenni. A tudattartalmak közlésében olyan lehetőségnek bizonyult, amely az emberi társadalom fejlődésében az alapvető tényezőknek: a munkának és a gondolkodásnak az eredményességét a fontos tudattartalmak megbízható rögzítésével és hű megőrzésével, szinte korlátlan felhalmozásával és hozzáférhetővé tételével s nem utolsósorban az elsajátítás megkönnyítésével és meggyorsításával rendkívüli mértékben fokozhatta. Az írás és olvasás a maga sajátos adottságaival és gazdagabb lehetőségeivel a természetes közlésmódok korlátait, köztük a legfejlettebbét, az élőszót is legyőzte. Amikor és ahol a közösség vagy az egyes emberek szempontjából lényeges és időszerű tudattartalmak rögzítésével és közlésével kapcsolatos követelmények meghaladták az ember vele született képességeit, elsősorban az emlékezőtehetségét, s amikor és ahol az ilyen tudattartalmak felhalmozásában és elsajátításában érdekeltek viszonylag nagy száma és földrajzi elhelyezkedése többé már nem tette lehetővé a közvetlen személyes közlést, ott mindenkor és mindenhol bekövetkezett a közvetett, technikai közlés egyik első és következményeiben nagy jelentőségű formájának: az írásbeli közlésnek és az olvasásnak a kialakulása. A közlendő tudattartalmak állandó gyarapodása és gazdagodása, valamint az élőszó korlátai között egyre mélyülő ellentmondást csak az új technikai közlésmód első formáinak nagyobb lehetőségei oldhatták fel, legalábbis egy időre – s mint utóbb kitűnt – egyik lehetséges technikai megoldásként.

Az alapvető *társadalmi feltételek* ehhez a rabszolgatartó rendben, az ókori folyammenti kultúrákban érlelődtek ki. A mezopotámiai, egyiptomi, indiai városállamok fejlettebb közösségi élete, magasabb gazdasági, technikai és kulturális színvonala szülte azokat a társadalmi szükségleteket, amelyek a közlés e magasabb formáját kialakították. A rabszolgatartó társadalom új, fejlettebb termelési viszonyai, a városok összetettebb életformája s az ottani bonyolultabb emberi viszony-

latok nagyobb követelményei teremtették meg az anyagi-technikai és kulturális alapot és feltételeket a közlés új, közvetett, technikai, egyben magasabb, hatékonyabb formájának a létrehozásához.

A társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek ismeretében, a történelmi materializmus iránymutatásai alapján nem lehet meglepő, hogy az írásbeli közlés és az olvasás felfedezése és használatba vétele egybeesett a társadalom új, haladóbb rendjével, az emberiség közösségi életének új politikai, gazdasági, technikai és kulturális eredményeivel. A társadalom fejlődésének akkori általános gazdasági, technikai és kulturális színvonalát jól jelzik az olyan nagy jelentőségű felfedezések, mint az öntözéses gazdálkodás bevezetése a földművelésben vagy a fémkohászat és a fémművesség elterjedése, továbbá a közlekedés és szállítás új, fejlettebb formáinak kialakítása, illetőleg az olyan kulturális eredmények, mint a mértékrendszerek és számrendszerek, valamint a számolási alpműveletek kidolgozása. Ez érthető is, hiszen a társadalom jelenségei és folyamatai állandó kölcsönhatásban fejlődnek. Egyebek között a társadalom általános előrehaladása teszi lehetővé az írásbeli közlésmód nélkülözhetetlen technikai feltételeinek, így a különböző íróeszközök, íróanyagok és felületek előállítását is.

3. Az írás- és olvasás-, a könyv- és könyvtárkultúra *fejlődéstörténete* – mint az emberiség egyetemes anyagi és szellemi kultúrájának szerves és egyre jelentősebbé váló része – kezdeteitől napjainkig, tehát a rabszolgatartó társadalomtól a szocializmusig, sőt a kommunizmusig, több ezer évet ölel fel. Aligha szorul bővebb bizonyításra, hogy az írásos-nyomtatásos közlésmód különböző oldalai: az írás és az olvasás, valamint különféle formái és fokozatai: az írásművek, kiadványok és könyvtárak, továbbá az irodalom rendszerezése és feltárása, a bibliográfia és dokumentáció az évezredek során az egymást váltó társadalmi rendszerekben erősen, olykor gyökeresen megváltoztak. Mindenkor és mindenhol az őket létrehozó társadalmi rendszer szükségletei szerint alakultak. Az írásos közlésen és az olvasáson alapuló, ill. az ezzel összefüggő társadalmi gyakorlat egészének jelenségei és folyamatai, termékei és intézményei, továbbá színvonala, valamint közösségi hatásának terjedelme és mélysége mindig az adott társadalmi rendszer szükségleteit és igényeit követték.

Ez a társadalom alapvető törvényszerűségeinek megfelelően természetes és szükségszerű is. Gyökeresen mások az

osztálytársadalmak írással és olvasással, írásművekkel, ill. kiadványokkal, továbbá könyvtárakkal, bibliográfiával, valamint dokumentációval stb. kapcsolatos szükségletei, mint az osztály nélküli társadalmé. Az írásbeli közlésmód egyes funkcióit és formáit az osztálytársadalmakban a mindenkori uralkodó osztály vagy osztályok érdekei szabják meg: a rabszolgatartó rendben a vagyencs szabadoké, a feudalizmusban az egyházi és világi földbirtok uraié, a kapitalizmusban a tőkésé, és szövetségeseiké. A szocializmusban, még inkább a kommunizmusban pedig e funkciókat és formákat a dolgozók széles tömegeinek, végső soron az osztály nélküli társadalom egészének a szükségletei határozzák meg. A különböző társadalmi rendszerek írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúrája szükségképpen és alapvetően különbözik tehát egymástól. Sőt, még az egyes társadalmi rendszereken belül is számottevő eltérés mutatkozik az írásos közlésmód társadalmi funkcióiban és formáiban a társadalmi alap fejlődésének egyes fontosabb szakaszaiban. A társadalmi alap, főként a termelési és osztályviszonyok változásai szükségszerűen maguk után vonják, hogy a közlendő tartalom szintén másul, s a közlésmód funkciói és formái is módosulnak a társadalmi rendszer alapozó, felfelé menő szakaszában, ill. a hanyatlás időszakában. Következésképpen a kezdetektől napjainkig az írásos közlésmód oldalai és formái, valamint az ezeken alapuló, ill. velük összefüggő társadalmi gyakorlat jelenségei és folyamatai, termékei és intézményei szükségszerűen sokféle változatban jelennek meg, színvonaluk, közösségi kihatásaiknak terjedelme és mélysége lényeges eltéréseket, sőt döntő mennyiségi és minőségi különbségeket mutat.

Nem lehet feladatunk, hogy e több évezredes fejlődés sokféle változatát és árnyalatát, legfőbb mozzanatait és eredményeit, különösképpen pedig alapvető törvényszerűségeit ebben a keretben akár csak vázlatosan is áttekintsük. Felmentenek alóla azok az alább jelzett összefoglaló művek, amelyek e fejlődés egészét feldolgozzák, a közlésmód egy-egy oldalának vagy formájának, egy-egy fejlődési szakaszának történeti alakulását bemutatják. Ha e művek szemlélete és módszerei a szocialista társadalmi új szükségleteihez képest nem is tekinthetők korszerűeknek, mindenesetre a bennük összegyűjtött gazdag tényanyag és a tudományos igényességgel leszűrt eredmények javarésze megbízható alapot ad az áttekintő tájékoztatóra. Többnyire jól használhatók addig is, amíg a marxista szemlélettel és módszerekkel készült művek az első kezdemé-

nyezések után az írásbeliség fejlődéstörténetét a maga valóságában és összefüggéseiben mélyrehatóan feltárhatják. De itt nincs is szükség a történeti részletek halmozására. A legfontosabb mozzanatok és tendenciák felvillantására elegendő, ha a fejlődés legfőbb tényezőit és törvényszerűségeit ezúttal csupán két vetületben: kereszt- és hosszszetben jelezzük. A két vetület együtt megadja a lehetőséget arra, hogy a fejlődés bármely mozzanatát, társadalmi alapjaival és összefüggéseivel, adott lehetőségeivel és elért eredményeiben megragadhasuk, és az előhaladás folyamatában megillető helyére illesztessük.

4. A közlésmód bármely oldalának vagy formájának mélyebb elemzése azt mutatja, hogy a fejlődés keresztmetszetében mindenkor és mindenhol, többé vagy kevésbé fejlett fokon és a konkrét társadalmi helyzetből fakadó formában néhány olyan állandó alaptényező is jelentkezik, amely az írás- és olvasás-, továbbá a könyv- és könyvtárkultúra fejlődésének korabeli irányát és ütemét, terjedelmét és mélységét döntő mértékben meghatározza. Ezek közül a legjelentősebbeket egyenként is ki kell emelnünk.

A legelső és legfontosabb köztük az az objektív *társadalmi szükséglet*, amely az írásbeli közlés és olvasás bizonyos formái iránt egy-egy társadalmi rendszerben, s azon belül ennek valamelyik fejlődési szakaszában, valamely földrész vagy ország, országrész, város, község konkrét viszonyai között kiérlelődik. Ez a többé vagy kevésbé fejlett fokú és a konkrét gazdasági, politikai, technikai, kulturális, szociális stb. viszonyokból fakadó szükséglet az az *alaptényező*, amely egy korszakban az írásbeliség egyes oldalainak és formáinak állapotát, színvonalát és fejlődési tendenciáit megszabja. Az objektív társadalmi szükségletek tudatosulása nyomán keletkező igényekből formálódik ki – ösztönösen vagy többé-kevésbé tudatosan – az a *cél- és funkciórendszer*, amely a kor jellemző *programjaként* jelentkezik, s amelynek a megvalósítása az adott társadalmi szükségletek kielégítését hivatott szolgálni. Természetesen, a szükségletek jelentkezése is, a cél- és funkciórendszer kialakítása is az osztálytársadalmakban szükségképpen osztályjellegű, a szocializmus és majd a kommunizmus viszonyai között pedig mindkettő egyre inkább osztály nélkülivé, össznépipé válik.

Ezeket követően a közlésmód ama sajátos *új lehetőségeit* kell figyelembe venni, amelyek alapot adtak a történelmi-

leg-társadalmilag időszerűvé és megvalósíthatóvá váló új formák és fokozatok megteremtésére. Legjelentősebbek közülük az írás különféle rendszerei (szóírás, szótagírás, hangírás), a többszörözés különböző módjai (a nyomtatás és más sokszorosítási eljárások vagy a nyomtatás egyes fajtái, pl. magas-, mély- és síknyomás stb.), a könyvtárak különféle fajtái (házikönyvtár, közkönyvtár és ennek a fajtái), az irodalom feltárásának egyes módjai (bibliográfia, dokumentáció, recenzio stb.).

Ezekhez kapcsolódik az a *munka*, melyet a kor emberei az egyéni és közösségi életben az írásos, ill. nyomtatásos közlésmóddal összefüggő gyakorlat és elmélet területén jelentkező feladatok megoldására mozgósítani és kifejteni képesek, amely a történelmileg-társadalmilag, tudományosan és technikailag adott lehetőségeket valósággá, anyagi-szellemi eredményekké és értékeké változtatja. Természetesen ez a munka nem személytelen, hanem egyfelől szerzők és olvasók, másfelől szerzők, kiadók és lektorok, könyvtervezők és könyvművészek, nyomdai és papíripari dolgozók, könyvterjesztők, könyvtárosok, bibliográfusok, dokumentálók és mások konkrét tevékenységként, pontosabban e tevékenységek társadalmilag meghatározott, bonyolultan összefonódó, szüntelen folyamatként jön létre.

Végül számba kell venni azokat a *hatásokat*, amelyeket az írásos-nyomtatásos közlésmód a maga sajátos oldalaival és formáival a társadalom életében, elsősorban a tudat formálásában kifejt és kivált. Ezek nem pusztán passzív eredmények, hanem létrejöttük pillanatától kezdve egyben olyan újabb, rendszerint jelentős alakító tényezők, amelyek tevékeny ösztönzéseikkel érezhető mértékben befolyásolják az írásos-nyomtatásos közlésmódon alapuló, s az ezzel kapcsolatos társadalmi gyakorlat további alakulását is. Összefüggéseiknél fogva az egyszer elért hatások és eredmények szükségképpen mindenhol és mindenkor a továbbfejlődés alakító tényezőinek a sorába lépnek.

Mint már jeleztük, ezek az alapvető tényezők valamilyen formában és fokon minden olyan társadalmi rend gyakorlatában fellelhetők, amelyben az írásbeliség kialakul. Meghatározott rend szerint való összekapcsolódásuk és kölcsönös egymásrahatásuk hozza létre azt a társadalmi gyakorlatot, amelynek jelenségeiben és folyamataiban, eredményeiben és színvonalában, kiterjedésében és intenzitásában, összefüggéseiben és kihatásaiban valamely társadalmi rendszer egyes fejlődési szakaszainak írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúrája

megvalósul. Úgy, ahogy azt az egyes tényezők korabeli adottságai lehetővé teszik, s ahogy ezek egyszeri, jellegzetes egységbe fonódnak össze.

Hozzá kell azonban ehhez fűznünk még két további kiégszítést. Mindenekelőtt azt, hogy bár ezek az alaptényezők a fejlődés minden szakaszában megvannak, sem a szerepük és súlyuk, sem pedig a formájuk nem állandó. A folyamat egészében betöltött szerepük és jelentőségük, valamint megjelenési formájuk döntően a mindenkori társadalmi viszonyoktól függ. A másik pedig az, hogy bár e legfontosabb tényezők a folyamatban mindig együtt jelennek meg, sorrendjük mégsem lehet tetszőleges. Szükségképpen olyan meghatározott láncolatban kapcsolódnak egymáshoz, amelynek a kezdetén mindig és mindenhol az egész folyamat alapja: a társadalmi szükséglet áll, s a többi tényező ennek megfelelő formában és fokon tölti be a maga sajátos feladatát.

5. Ha viszont az írásbeliség fejlődéstörténetét h o s s z m e t s z e t é b e n tekintjük át, akkor — egyebek mellett — három fontos sajátosság, ill. körülmény vonja magára a figyelmet. E legfontosabb sajátosságok az adott társadalmi viszonyoktól függően, különböző formákban, mértékben és módon, de következetesen érvényesülnek a fejlődés egész folyamatában, a kezdetektől a legújabb időkig.

A három közül első helyre az írásbeliség *társadalmi mozgásának fokozódása és hatáskörének állandó bővülése* kívánczik. Ez a kialakulásától kezdődően napjainkig egyre inkább növekvő méreteket ölt, gyorsuló ütemben halad előre, s a jövőben előreláthatóan nemesak tovább tart, hanem még erősödik is. Ha a bővülés folyamata nem is mindig egyenletes, végeredményben feltartóztathatatlanul nyomul előre azon az úton, hogy a társadalom legkülönbözőbb életmegnyilvánulásaiban is, az egyes emberek személyiségének minél gazdagabb kibontakoztatásában is a lehető legsokoldalúbban betöltse a szerepét.

Az eltelt évezredek egybehangzó tanúságai szerint az írásbeliség hatáskörének kibővülése a társadalom életében egyszerre több irányban is jelentkezett. Egyfelől az emberiség fejlődése folyamán az írás és olvasás ismerete, az írásművek, kiadványok és könyvtárak használata, a bibliográfia és dokumentáció igénybevétele egyre szélesebb körre terjed ki. Másfelől pedig az egyes embereknek az írással, még inkább az olvasással összefüggő személyes gyakorlata is egyre inkább

elmélyül, sokoldalúvá és intenzívvé válik. Az írásbeliség néhány évezred alatt, különösen a legutóbbi néhány évszázad során, ha ma még nem is egyenletesen, de a földkerekség egész felszínére szétsugárzódott. Ugyanakkor lépésről lépésre vagy forradalmi ugrásokkal az egymást követő társadalmi rendszerekben kevesek kiváltságából egyre szélesebb tömegek sajátjává lesz. Ez idő szerint az emberiségnek már több mint a fele (56%-a) él vele többé-kevésbé intenzív módon. S előreláthatóan nincs már messze az az idő, amikor az emberiség a maga egészében részese lehet e nagy jelentőségű technikai közlésmód előnyeinek. A szocializmus, még inkább a kommunizmus megvalósulása megteremti a politikai-társadalmi, gazdasági-műszaki, kulturális-morális feltételeit annak is, hogy az ember közösségi életének továbbfejlesztésében és személyisége értékes adottságainak teljesebb kibontakoztatásában korlátok nélkül, maximális mértékben élhessen mindazokkal a lehetőségekkel, amelyeket az írásos-nyomatatos közlésmód eddigi formái máris nyújtanak, s a társadalom új viszonyai között ezután kialakuló új formái nyújthatnak.

Esetleges félreértések elkerülése végett itt újból hangsúlyoznunk kell, hogy az írásbeliség hatókörének kibővülése: *kiterjedése és elmélyülése* a társadalomban nem önmagában és önmagáért végbemenő folyamat. Azért vált lehetségessé és valósult meg, mert magának a társadalmi fejlődésnek általános menete tette és teszi továbbra is szükségessé. Következésképpen a társadalmi hatókör bővülésének jelzett törvényszerűségei sem lehettek, s nem lehetnek kivételesek vagy elszigeteltek. Lényegükben megegyeznek a társadalom fejlődésének általános menetével, amely egyebek között az írásbeli közlésmódon alapuló társadalmi gyakorlat jelenségeiben és folyamataiban, termékeiben és intézményeiben is formát ölt.

Szembetűnően igazolja ezt többek között az írásrendszerek kialakulása és elterjedése. Az elvileg lehetséges különféle írásrendszerek közül (szóírás, szótagírás, hangírás) azok váltak általánossá, amelyek sajátos adottságaikkal a társadalmi fejlődés alapvető tendenciáival leginkább egybeesnek. A hangírás főbb formái (a latin-, ill. a cirillbetűs írás) nyilván azért terjedtek el, és vannak továbbra is elterjedőben, mert a legegyszerűbbek. Elsajátításához és használatához valamennyi írásrendszer között a hangírás kívánja viszonylag a legkevesebb erőfeszítést. A maga sajátos adottságaival hatékonyan szolgálhatja a társadalmi fejlődés ama tendenciáit, hogy az egymást váltó rendszerekben a társadalom egyre nagyobb része, majd pe-

dig az egésze váljék a hatalom, valamint az anyagi és szellemi kultúra értékeinek birtokosává.

Továbbmenően különös nyomatékkel támasztják alá ezt az írásos-nyomatásos közlésmód formáinak és fokozatainak történeti változásai is. A kéziratos közlést pl. nyomban hatékonyabb forma: a könyvnyomatás, sőt a könyvnyomatás kézműipari fokát is viszonylag rövid idő alatt szükségképpen a nyomdászat nagyipari foka váltja fel, mihelyt az érdekelt és érdeklődő tömegek aránya és száma azt megkívánja.

De az írásművekbe foglalt és könyvtárakban felhalmozott tudattartalmak mennyiségének és minőségének gyarapodásával és az ezek megismerésében érdekelttek szaporodásával párhuzamosan a könyvtárak száma, mérete, jellege is változott. A korábbi viszonylag kevesebb és kisebb, jobbára enciklopédikus jellegű könyvgyűjtemények helyébe egyre inkább a könyvtárak tervszerűen felépített rendszere lép, melyben a munkamegosztás elveinek megfelelően, rendszerint igen sok, méreteiben, jellegében és rendeltetésében erősen különböző könyvgyűjtemény társul össze a társadalom sokféle, többnyire tömegméretekben jelentkező szükségleteinek szakszerű kielégítésére. Végül az írásművek, főként pedig a kiadványok és olvasók számának rohamos emelkedése, a művek nyilvántartásának és tartalmi feltárásának igénye hozta létre előbb a bibliográfia, később a recenzió és dokumentáció különféle formáit és koronként jellegzetes változatait is.

Szorosan kapcsolódik ehhez, és szükségképpen következik ezekből, hogy az írásos-nyomatásos közlésmód az emberiiség fejlődésében mindig a társadalmi haladás egyik hatékony támogató tényezőjének bizonyult. Bár maga a közlésmód – ugyanúgy, mint a nyelv is – a társadalom haladó és visszavisszahúzó törekvéseinek, forradalmi és elnyomó erőinek egyaránt rendelkezésére áll, társadalmi hatása és súlya mégis erősen eltérő a haladás, ill. az elnyomás oldalán. A történelem nagy, ugrásszerű előrelépései idején – pl. a humanizmus, reneszánsz és reformáció, a felvilágosodás és a polgári demokratikus forradalmak, a marxizmus-leninizmus, valamint a nemzetközi munkásmozgalom és a szocialista forradalmak korában – az írás és olvasás, az írásmű, a kiadvány és a könyvtár szerepe és jelentősége kiszélesedik és megnövekszik, a maradi, hanyatló korszakokban pedig rendszerint egy helyben topog, vagy éppen visszaesik. A fejlődés előremutató korszakaiban fokozódik az írásbeliség tömeghatása. Megnöveli a társadalmi bázis kibővülése, új osztályok vagy rétegek bekap-

csolódása, továbbá az írók és olvasók kapcsolatainak megerősödése. Az új korszak új mondanivalóit rendszerint a legkiválóbb tehetségek fogalmazzák meg, s a haladásért küzdő osztályok, ill. rétegek ezekben az írásokban többnyire a maguk törekvéseire ismernek. A maradiság, hanyatlás és elnyomás időszakában viszont a társadalmi bázis rendszerint összezugorodik, az írók és olvasók kapcsolata meglazul, mert az elnyomó hatalom minden fölé telhető módon, pl. cenzúrával, megtorlásokkal akadályozza a korszerű, új mondanivaló terjedését. Ugyanakkor támogatja azokat a tollforgatókat, akik a valóság elködösítésével s az olvasók félrevezetésével próbálnak befolyásra szert tenni. Márpedig az ilyen próbálkozásoknak nem lehet tömegmozgósító hatásuk.

Ezt követően a *tartalom* és a *közlésmód* kölcsönös összefüggéseinek és egymásrahatásának a törvényszerűségeit kell – legalább futólag – szemügyre vennünk. A közlésmód segítségével kifejezett tudattartalom Marx szemléletes kifejezése szerint nagyobb részben nyelvi burkot öltött gondolat, kisebb részben pedig zenei s más, nem nyelvi formában kifejezett és érzékelhető tartalom. Mint a fejlődés tanulságai igazolják, a közlésre kerülő tudattartalom, továbbá a közlés módja: a beszéd és az írás-olvasás kölcsönhatásban áll egymással. Egyfelől a tudattartalom – mint e kapcsolat elsődleges tényezője – a maga sajátos jellegének és következményeinek megfelelően alakítja ki a közlés legalkalmasabb formáit. Másfelől azonban sem az élőlészavas, sem az írásbeli közlésmód nem pusztán passzív hordozója a benne kifejezett tartalomnak, hanem egyben alakítója is, a maga sajátos adottságainak és lehetőségeinek megfelelően formáló tényezője is. Éppen a közlésmód sajátos adottságai hozták létre a szóbeliség és az írásbeliség lényeges különbségeit: a kollektív emlékezet élőlészavas és írásos formáit és fokozatait.

Ezért a tartalom és a megformálás, a közlendő és a közlésmód dialektikus kölcsönhatásának ismeretében az írásbeli közlésmód sajátos formáló hatása a tudattartalom kialakításában az eddiginél jóval nagyobb figyelmet érdemel. Mindenekelőtt azért, mert az írásos közlésmód sajátos alakító hatásának elemzése feltárja az írásbeliség jellegzetes belső törvényszerűségeit. Megmutatja, hogy az írásbefoglalás általában és viszonylag nagyobb igényességre: elmélyültebb megismerésre és körültekintőbb alaposagra, fokozottabb rendszerességre, fegyelmezettebb és tömörebb, egyben önállóbb és választékosabb kifejezésre készlet, mint az élőlészavas közlés.

A tartalom írásbeli megfogalmazása minőségében rendszerint jelentős mértékben felülmúlja annak élőszavas kifejezését. Különféle minőségi értékek formájában ölt testet benne az a többletmunka, amelyre az élőszavas kifejezéssel szemben az írásbeli közlés magasabb igénye ad ösztönzést. Ez a magasabb igény és többletmunka az oka és magyarázata annak a törvényszerű jelenségnek, hogy a tartalom rendszerint magasabb minőségben jelenik meg írásban, mint élőszóban. A korábban már jelzett, nagyobb teljesítményekre alapot nyújtó előnyös adottságok mellett (megrögzítés, megőrzés, felhalmozás és szétsugárzás stb.) ez a magasabb minőség emelte az írásos-nyomtatásos közlésmódot a természetes közlésmódok legmagasabb formája: az élőszavas közlés fölé.

Más oldalról az, hogy az írásműben, ill. kiadványban a tartalom és közlésmód mindig sajátos, szerves egységben jelenik meg, világosan jelzi, hogy az írás és olvasás nem pusztán közvetítő eszköz, hanem lényeges alkotó tényező, amely ezen az egységen belül a közlendő tartalomhoz viszonyítva másodlagos, sőt a nyelvi megformálást is figyelembe véve, valójában csak harmadlagos jellegű ugyan, mégis olyan nélkülözhetetlen összetevő elem, amely érvényesíti a maga jellegzetes adottságait. Egyéb sajátosságai mellett ez adja meg és világítja meg az írásos-nyomtatásos közlésmód társadalmi jelentőségét.

Végül a fejlődéstörténet tanulságai alapján szemügyre kell még vennünk azt is, milyen volt, milyen most, és előre láthatóan milyen lesz az írásos-nyomtatásos közlésmód *helyzete és szerepe a többi közlésmód között*: a természetes és technikai közlésmódok mindenkorai együttesében.

Az írásos-nyomtatásos közlésmódnak a természetes közlésmódokhoz, főként ezek legfejlettebb fokához: a beszédhez, az élőszóhoz való viszonyát és nagyobb lehetőségeit már érintettük. Lényegében — legalábbis elvileg — hasonló a helyzete az énekhez, s általában a zenéhez és a tánchoz is. A kotta és a koreográfia egyezményes jelrendszere, mint az írás egyik különleges faja, ugyanúgy rögzíti, megőrzi, felhalmozza és hozzáférhetővé teszi azokat az emberi tudattartalmakat, amelyeket az ének, a zene, a tánc kifejez és érzékeltet. Az írás és a természetes közlésmódok többi válfaja, pl. a gesztus és a mimika között hasonló kapcsolat nem alakult ki. Az írás adottságai erre nem voltak alkalmasak.

Több tekintetben is új helyzetet teremtettek és új viszonyokat alakítottak azonban ki a legutóbbi évtizedekben kiformalódó új, *érzékletes* technikai közlésmódok: a képrögzítés és

képközlés (fénykép és film, televízió), valamint a hangrögzítés és hangközlés (hanglemez, hangszalag és rádió), és ezek együttes megjelenésének egyes változatai (hangosfilm és televízió).

Az írás – a képirás kezdeti változatait leszámítva – minden formájában absztrakt jellegű közlésmód. Absztrakt jelrendszerével rögzíti azokat az emberi tudattartalmakat, amelyeket a beszéd, az ének (zene) és a tánc érzékelhetővé és felfoghatóvá tesz a többi ember számára. Az olvasás pedig ennek szükségképpen a fordítottja. Olyan folyamat, amelyben az írás absztrakt jelrendszerének feloldása, pontosabban az absztrakt jelzésekkel szimbolizált szavak (fogalmak), hangok, mozdulatok értelmezése, személyes konkrét tartalommal való megtöltése megy végbe. Az írás és olvasás tehát valóban a közlésmód két szorosan összekapcsolódó oldala. Mint az első nagy teljesítményekre képes technikai közlésmód, a maga magasabb lehetőségeivel hosszú évezredek át kivételes helyzetben volt. Legfeljebb a különféle hangszerek és zeneszerszámok sorakoztak fel melléje, de ezek korlátai nagyjában megegyeznek a természetes közlésmódok említett korlátaival, pl. az énekével, a beszédével vagy a táncával.

Ezt a kivételes helyzetet változtatta meg – mégpedig alapvetően – az újabb technikai közlésmódok megjelenése. Elsősorban azzal, hogy a kép- és hangrögzítés, a kép- és hangtávközlés formái minőségileg újat hoztak, mennyiségileg többet nyújtottak, az írását és olvasását is több vonatkozásban meghaladó lehetőségeket biztosítottak. Legfőbb előnyük és főlénnyük a vizuális és akusztikus érzékelés lehetőségeinek kibővítésében, továbbá a közlés nagy hatókörében és rendkívüli gyorsaságában van.

Döntő változás a közlésmódok társadalmi szerepében és jelentőségében, hogy az új, érzékletes technikai közlésmódok megjelenésével rendkívüli mértékben kibővültek és teljesebbé váltak a közlés lehetőségei. A természetes és technikai közlésmódok e fejlettebb rendszere – már mai formájában is, további tökéletesítésével pedig még inkább – biztosítja annak lehetőségeit, hogy az emberiség a maga kollektív tudatának tartalmát nagyobb mértékben és javuló minőségben gazdagítsa, a társadalom a maga egyre gyorsuló fejlődéséhez a szükséges lényeges, időszerű és közérdekű tudattartalmakat a természeti és társadalmi valóságról korszerűen kialakítsa, megrögzítse, megőrizze, felhalmozza, szétsugározza és átörökítse. A közlésmódok e sokrétű együttese módot ad arra, hogy az

emberiség – már ma is tömegméretekben, belátható időn belül pedig a maga egészében – viszonylag könnyen és gyorsan hozzáférhessen mindazokhoz az értékekhez, amelyek a társadalom anyagi és szellemi fejlődéstörténetében jelentőseknek bizonyulnak, s amelyek a szocialista, majd a kommunista társadalom életének alkotóelemévé és alakító tényezőjévé válnak.

A szocialista humanizmus – amely mint a humanizmus legmagasabb foka, az emberiség lehető legnagyobb részének, majd egészének testi és szellemi, értelmi, érzelmi és akarati, erkölcsi és esztétikai értékeit minden eddigit meghaladó mértékben kívánja kifejleszthetővé és elérhetővé tenni – egyetemes megvalósításának egyik nélkülözhetetlen feltétele a kor színvonalán álló közlésmódok egymást kölcsönösen támogató együttese is. Az ember személyiségének értékes adottságai csak úgy fejleszthetők ki korszerű szinten, s a személyiség csak úgy gazdagíthatja magát, sajátos adottságainak megfelelően, az emberiség közös, hatalmas kincsestárból, ha ehhez a legfőbb alakító tényezők: a közösség, a munka és a gondolkodás mellett a közlésmódok bármelyikében kifejezett tartalmakat szükségletei szerint igénybe veheti, s még inkább, ha a különféle közlésmódok állandó, sokrétű ráhatásában él, és ha ebben, mint egy gyűjtőlencsében, a különböző közlésmódok sugárkévéje ösztönzően felerősíti egymást.

A közlésmódoknak ebben az új együttesében az írásos-nyomtatásos közlésmód helyzete, szerepe és jelentősége szükségképpen máris megváltozott, és előreláthatóan még tovább módosul. Anélkül, hogy az írásbeliség köre szűkült és társadalmi jelentősége csökkent volna – valójában éppen ellenkezőleg, az utolsó század során a korábbiak többszörösére bővült –, a technikai közlés új, akusztikus formái (rádió, televízió, hangosfilm, hanglemez, hangszalag stb.) megnövelték az élőszó, az ének és zene társadalmi kisugárzását és súlyát, a vizuális közlésmódok pedig (fénykép, film, televízió, képtáviró stb.) kitágították és megsokszorozták a látható valóság érzékelésének a lehetőségét. Így az arányok a közlésmódok együttesében viszonylag rövid idő alatt lényegesen eltolódtak.

Mégsem jelenti ez azt, hogy az írásos-nyomtatásos közlésmód háttérbe szorult vagy szorul a jövőben. Az új, érzékletes közlésmódok tömeghatásának növekedése gyorsabb ütemű lehet ugyan, sőt egyes esetekben (film és rádió, televízió) rendkívüli vonzásra tehet szert. Ez azonban csak átmeneti

jelenség. Minden esetben addig tart, amíg az új közlésmód be nem tölti a maga helyét a közlésmódok rendszerében, s ezek új egyensúlya ki nem alakul. Mind az eddigi tapasztalati tények, mind az elméleti megfontolások és következtetések arról tanúskodnak, hogy az írásos-nyomatásos közlésmód a természetes és technikai közlésmódok új rendszerében is biztosan állja a versenyt. Ha a korábbi, évezredekig tartó kivételes helyzete meg is szűnik, minden előfeltétele megvan annak, hogy az írásbeliség a maga sajátos adottságai alapján a szocializmus, még inkább a kommunizmus magasabb társadalmi rendjében társadalmi funkcióit korszerűen továbbfejlessze, szerepét és jelentőségét a társadalom életének csaknem minden területén tovább fokozza, és minden eddigit meghaladó, magasabb szintet érjen el.

II. A KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR A MAGYAR TÁRSADALOM FEJLŐDÉSÉBEN

1. Magyarországon is ugyanúgy, mint más országokban és népeknél, az írásos közlésmód kialakulását, ennek irányát és ütemét, tömeghatását a társadalomban alapvetően mindenkor két körülmény határozta meg. Az egyik az emberiség egyetemes fejlődésének helyileg érvényesülő kisugárzásai, ösztönző vagy gátló kihatásai. A másik a magyarországi népek, ezen belül a magyar társadalom mindenkori belső fejlődése: az egymást váltó társadalmi rendszerek hazai alakulása. Természetesen, e két tényező a társadalmi valóságban nemcsak szervesen összefügg, hanem elválaszthatatlanul össze is fonódik egymással. Éppen ezért a magyarországi, ezen belül a magyar írásbeliség legfontosabb fejlődési mozzanatainak megértése és legfőbb törvényszerűségeinek megismerése megalapozottan csak az egyetemes emberi haladás itt érvényesülő kihatásainak és az egyes, egymást követő társadalmi rendszerek sajátos hazai formáinak, valamint ezek kapcsolatainak legalább vázlatos felidézésével lehetséges.

Hazánk területe az ókorban évezredekig messze esett a fejlődés akkori központjaitól, az ázsiai, afrikai nagy folyammenti kultúráktól. Óslakossága és a betelepült népek (szkiták, illírek, kelták, dákok) a fejlődés élvonalától távol, viszonylag lassan haladtak előre. Az ókori kultúra legfejlettebb formái – velük az írás is – csak az utolsó évezredben, a görögökkel jutottak közelebb, és csak az ókor legutolsó

századaiban, a rómaiakkal terjedtek ki a Kárpát-medence déli területeire: a két Pannóniára (i. e. 9 – i. sz. 433) és Dáciára (107–271). A középső és az északi rész azonban továbbra is különféle barbár népek (germánok, szarmaták, dákok stb.) szálláshelye maradt.

A középkor elején, a nagy népvándorlás megindulásától (375–400) és a nyugat-római birodalom bukásától (476) kezdve a Kárpát-medence a különböző népek, különböző társadalmi rendszerek és különféle kultúrák határterületévé, sőt küzdőterévé vált. A római rabszolgatartó társadalomnak s a barbár népek ösközösségi társadalmának ellentétét, a fejlett római-görög kultúra és a barbaricum alacsonyabb műveltségének szembenállását a magyar honfoglalásig és a magyar állam megalapításáig a népek, társadalmi rendszerek és kultúrák sokfélesége, bonyolult szembefeszülése, sőt sokrétű egymásratalódása váltja fel, s ezek így vagy úgy, befolyásolták a magyarországi és a magyar társadalom fejlődését is. Keletről a lovas nomád mongol-türk eredetű, ill. kultúrájú katona- és pásztor-népek egész serege (hunok, avarok, magyarok, később besenyők, kunok stb.) nyomult be ide, mint e népek legnyugatibb szálláshelyére. Északról és keletről különféle germán népek (vandálok, gepidák, gótok, longobárdok, később frankok, bajorok) hatoltak be a medencébe, de többségükben viszonylag rövid itt-tartózkodás után továbbvándoroltak. Az avarokkal és utánuk, több hullámban, különböző szláv népek (morvák, szlovének stb.) települtek be e területre és közvetlen szomszédságába. E szláv népek adták azt a közvetlen népi környezetet, amelyben a magyarság elhelyezkedett, és fejlett termelési módjukkal hozzájárultak az új társadalmi rendszer: a feudalizmus itteni kialakulásához.

Mindezekon túl, a római birodalom és kultúra hatása sem tűnt el a Kárpát-medence társadalmi fejlődéséből. Sőt, a felbomlása során kialakult szomszédos feudális keresztény államok befolyása az új viszonyok között a korábbihoz képest még fokozódott. A birodalom jobbára görög nyelvű és műveltségű keleti fele, amely a kettészakadás után bizánci császársággá alakult, Európa keleti, többnyire szlávok lakta országaiban, így a Kárpát-medencében, elsősorban annak déli és keleti részeiben évszázadokon át kisugárzója volt a görög-szláv keresztény kultúrának, tehát a görög és cirill írásrendszernek is. A birodalom latin nyelvű és kultúrájú nyugati felében a behatoló germán népek (frankok, gótok, burgundok stb.) hamarosan hatalmassá váló új államokat szervez-

tek, amelyek közül egyesek a Kárpát-medencében is, főként annak nyugati és északi részeiben, hathatós támogatói voltak a feudális társadalmi rend megszilárdításának, a latin keresztény kultúra és a latin írásrendszer terjesztésének. A kétféle kulturális befolyás szembenállása a római és görög egyház kettészakadása idején (1054) és az ezt követő századokban éleződött ki, amikor a küzdelemben magának a küzdőtér egyik részére települt magyarságnak is ismételtelen állást kellett foglalnia, és részt kellett vennie. A bizánci császárság hanyatlásával azonban a XII. század végétől háttérbe szorult a görög befolyás, és vele a görög írásrendszer használata is.

A *honfoglaló és államalapító magyarság* számára fő vonalaiban ez volt az a történelmi környezet és alaphelyzet, amelynek népességi, társadalmi és gazdasági, nyelvi és kulturális viszonyaiban a maga életlehetőségeit meg kellett találnia. A tájékozódás és a történelmileg-társadalmilag helyes megoldás felismerése és megvalósítása ebben a sokrétűen összetett és bonyolult helyzetben nem volt könnyű feladat. Annál is inkább, mert e területen a X. és XI. században egymás mellé és egymással szembe kerültek az idejétmúlt és felbomlóban levő ösközösségi rend végső formái, az akkor már ugyancsak túlhaladott rabszolgatartó rend maradványai és a feudalizmus kezdeti, korai alakjai, és szükségképpen kiéleződtek e különböző gazdasági-társadalmi alapokon kifejlődött, egymástól alapvetően eltérő kultúrák ellentétei is. A válaszút elé került magyarság a honfoglalástól az államalapításig, alig több, mint egy évszázad alatt szerezte meg azokat a tapasztalatokat, s hozta meg azokat a döntéseket, amelyek hazánk és népünk sorsát, társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális továbbfejlődését a kor színvonalán kialakították. A magyar állam megalapítása (1000) és fokozatos kiépítése megnyitotta az utat az új feudális társadalmi rend és az ezen alapuló hűbéri latin-germán keresztény kultúra megerősödése előtt. Ettől kezdve csak idő kérdése a nomád társadalom teljes felbomlása, a rabszolgatartó rend maradványainak felszámolása és az új feudális társadalmi rend és kultúra hazai kibontakozása.

E történelmi jelentőségű állásfoglalások azonban nemcsak az akkori ellentmondások feloldását tették lehetővé, hanem egyben hosszú időre, lényegében egy évezredre: a feudalizmus és a kapitalizmus egész időszakára meghatározták az ország és a magyarság fejlődésének lehetősé-

geit, az itteni társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális haladás alapadottságait is. Mindvégig döntő kihatásának bizonyult az a körülmény, hogy a magyarság az államalapításkor, a nyugati szláv népekkel együtt, az európai fejlődés nyugati ágába kapcsolódott be. Az egyetemes emberi haladás élvonala ebben az időszakban Nyugat-Európa egyes országaiban alakult ki (Itália, Német-római császárság, Spanyolország, Anglia, Franciaország stb.). Társadalmi-politikai haladásuk, anyagi és szellemi kultúrájuk eredményei közvetve vagy közvetlenül, kisebb vagy nagyobb mértékben ösztönző befolyással voltak azokra az országokra és népekre, amelyek velük szorosabb közösségben éltek. A magyar társadalom gazdasági-politikai rendjének változásai éppen úgy jobbra e közös nyugat-európai fejlődés részeként jöttek létre, mint ahogy szellemi kultúránk értékei és eredményei is túlnyomóan a különféle nyugati szellemi, főként vallási és politikai mozgalmakban (pl. huszitizmus, reformáció és ellenreformáció, felvilágosodás és polgári demokratikus törekvések), ill. irodalmi, művészeti ízlésirányokban (pl. román, gót, reneszánsz, barokk, klasszikus, romantikus ízlés, a realista, naturalista és más polgári modernista irányok) érlelődtek ki. Természetesen, nem téveszthető szem elől, hogy ugyanakkor a magyarság a szomszéd, főként szláv népek szűkebb közösségében élt, ahonnan szintén jelentős hatások érték.

A nyugat-európai népekkel való együttthaladás egy évezrede során azonban nemcsak serkentő ösztönzések értek bennünket, hanem helyzetünk sajátos adottságaiból, elsősorban kétszeresen is peremterületen való elhelyezkedésünk-ből, jelentős hátrányok is adódtak.

A határterületi helyzet már magában véve rendszerint kisebb-nagyobb késedelmet idézett elő a fejlődés ütemében. A társadalom fejlődésének egyes soron következő szakaszai általában megkésve alakultak ki a Kárpátok medencéjében, amely a fejlődés központjaitól (Róma, Bizánc) már a korszak kezdetén is viszonylag távol esett. Később ez a távolság még fokozódott, mikor a nagy földrajzi felfedezések következményeként a fejlődés élvonalába az Atlanti-óceán partjain fekvő országok (Spanyolország, Németalföld, Anglia, Franciaország) kerültek, s a velük való gazdasági és kulturális kapcsolat és ezek kisugárzásai nem lehettek elég ösztönzőek.

Súlyosbította azonban a helyzetet, hogy hazánk és népünk, a szomszéd népek jelentős részével együtt, a keletről, ill. délkeletről nyugat felé és a nyugatról kelet felé törő hódító

erők útjába esett. Az évezred első felében a tatárjárás kivételével mind a keleti, mind a nyugati hódító törekvéseket (német, bizánci, ill. besenyők, kunok támadásai) sikerült visszaverni. Az évezred második felében az ország a török harcok és hódítás (XV–XVII. sz.), ill. a Habsburg-német terjeszkedés (XVI–XIX. sz.) áldozatául esett, és évszázadokra hadszíntérré vált. A háborúk nemcsak visszavetették és felemésztették az anyagi és szellemi erőket javarészét, hanem elpusztították a korábbi századok számos értékes eredményét is. Egyebek között így szóródott szét vagy pusztult el a Corvina és több más jelentős könyvtárunk. A törökök kiverése és a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) bukása után pedig a meggyengült országban másfél századon át a Habsburg-gyarmatosítás torzította el hazánk fejlődését, fékezte le és nyomta el a haladó hazai mozgalmakat, így a felvilágosodást, a magyar jakobinus mozgalmat, a reformkori törekvéseket, ill. az 1848–49-es polgári forradalmat és szabadságharcot.

Mindennek együttes következménye csak az lehetett, és az is volt, hogy az osztálytársadalom fejlődése minden területen visszamaradt, így az írásbeliség egyes formái is, a fejlődés akkori élvonalához képest. Magyarországon viszonylag később kezdődtek, általában tovább húzódtak, és rendszerint alacsonyabb szinten valósultak meg. Ez az időbeli eltolódás és szintkülönbség egy-egy időszakban csökkent, pl. a XIV–XV. században, máskor fokozódott, pl. a XVI–XVII. században. Kiküszöbölésre sem a feudalizmus, sem a kapitalizmus viszonyai között nem volt, és nem is lehetett lehetőség. Különösen azért nem, mert e társadalmi rendszerek lényege megköveteli az országok és népek közötti különbségek fenn tartását. Csak így válik lehetővé, hogy a fejlettebbek az elmaradottabbakat, az erősebbek a gyengébbeket kizsákmányolhassák.

Ezt a hátrányos helyzetet változtatta meg, és ezt az egyre kilátástalanabbá váló távlatot váltotta fel a *szocialista vilárendszerbe* való bekapcsolódás történelmi fordulata és az *osztály nélküli társadalom* hazai kiépítésének megnyíló lehetősége a második világháború után. Elvileg és gyakorlatilag nagy jelentőségű, hogy a szocializmus alapjainak lerakásához idejében hozzáláthattunk. A hazai munkás- és parasztmozgalmak fejlődésének eredményeképpen a Magyar Tanácsköztársaság mint az új szocialista társadalom első hazai alapozója, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom

után nem is egészen másfél éven belül már létrejött. Történelmileg felmérhetetlen kihatása van annak, hogy országunk és népünk a Szovjetunió után a népi demokratikus országokkal együtt a második lépcsőben bekapcsolódott a szocialista világrendszer építésébe. Annál is inkább, mert a szocialista világrendszer fokozatosan a beletartozó népek szoros közösségévé fejlődik. Mint a népek új közössége, lehetővé teszi, hogy az egyes népek és országok között viszonylag rövid időn belül kiegyenlítődjenek azok a gazdasági és kulturális különbségek, amelyek fejlődésük korábbi szakaszának örökségeként ma még közöttük megvannak.

A magyarságnak több évezredes fejlődéstörténetében ezúttal először nyílt lehetősége arra, hogy az egyetemes emberi haladás élvonalának közvetlen közelébe kerüljön, sőt abba maga is, viszonylag kedvező helyzetben, beletartozzék, társadalmi életrendjét a kor színvonalán akadálytalanul kialakíthassa, s a benne levő képességeket a maga és az emberiség javára kifejlessze és kifejtse. Ehhez hasonló jelentőségű – de jóval alacsonyabb szinten lefolyt – történelmi fordulat a magyarság több ezeréves társadalmi fejlődésében csupán kétféle található. Az egyik, az időszámításunk körüli évszázadokban következett be, amikor a magyarság, a finnugor együttélés végén, a gyűjtögető vadász, halász életmódról a lovas nomád pásztorkodásra tért át. A másik az államalapításkor, az ősközöségből a feudalizmusba való átlépés idején érkezett el. Ez a három alapvető változás egyben el is határolja a magyar társadalom fejlődéstörténetének fő korszakait: az ősközöség korszakát, továbbá az osztálytársadalom korszakát, ezen belül a feudalizmus és a kapitalizmus lezárult korát, végül az osztály nélküli társadalom előkészítésének és megvalósulásának korszakát: a szocializmus és a kommunizmus éppen most kibontakozó új korát. Társadalmunk fejlődéstörténetének e fő korszakai egyben szükségképpen alapját és keretét adják kultúránk, ezen belül írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúránk egy-egy fejlődési korszakának is.

2. A magyar írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúra formáit és fokozatait társadalmunk jelzett fejlődési rendszerei a maguk sajátos szükségletei szerint alakították ki. Minthogy pedig természetszerűen mások a nomád, a feudális, a kapitalista és a szocialista társadalom írás és olvasás, ill. írásmű-, kiadvány és könyvtár iránti szükségletei, szükségképpen más és más az írással, olvasással, írásművel és kiadvánnyal,

ill. a bibliográfiával, dokumentációval és a könyvtárral összefüggő társadalmi gyakorlat jelenségeinek és folyamatainak, eredményeinek (termékeinek) és intézményeinek a rendszere is. A magyar írásbeliségnek immár egy évezredet jóval meghaladó fejlődéstörténetét tehát helyesen csak e legfőbb összefüggések alapulvételével és marxista elemzésével lehet korszerű szinten megvilágítani, az alapvető társadalmi valóságoknak megfelelően tagolni, rendszerezni és felvázolni.

Természetesen nincs itt lehetőség – de szükség sem – arra, hogy a hazai írásbeliség fejlődéstörténetét részleteiben bemutassuk. Annál kevésbé, mert a fejlődés egyes szakaszainak fontosabb mozzanatait és jellemző vonásait a dokumentumgyűjteményből, valamint az egyes fejezetek bevezetéséből és a jegyzetekből, legalább fő vonalaiban, egyébként is kirajzolódnak. Mindazonáltal – már csak az áttekinthetőség érdekében is – elkerülhetetlennek tűnik, hogy gondolatmenetünk legfontosabb általános tanulságait összegezzük, és a hazai írásbeliség fejlődésének legfőbb formáit, az egyes fejlődési szakaszok és átmenetek lényeges sajátosságait kiemeljük.

Az egyes fő társadalmi rendszereknek megfelelően, a magyar írásbeliség négy alapvető formában jelent meg, és pedig mint az ősközösség, a feudális, a kapitalista és a szocialista társadalom írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúrája. Minden olyan szemléletet és kísérletet, amely nem ebből a legalapvetőbb összefüggésből indul ki, eleve megalapozatlannak kell tekinteni, mert szem elől téveszti a legfőbb tényezőt: a társadalmi szükségletet, s annak az adott közösség gazdasági, politikai, kulturális fejlődéséből fakadó módosulásait és kihatásait.

Az írás és olvasás a magyar társadalom életében az *ősközösség* utolsó szakaszában a rovásírással jelent meg. A rovásírást a hcnfoglaló magyarság a nyugat-ázsiai és dél-európai sztyepei katona- és pásztornépektől, a türk kultúra örökségként vette át. Ezt nemcsak az mutatja, hogy a betű és az írszavunk türk eredetű, hanem az is, hogy Németh Gyula megállapítása szerint a mi rovásírásunk lényegében megegyezik a türk írással. Valószínűleg a Fekete-tenger környékén ismerjük meg, ahol görög és glagolita betűkkel egészült ki. Társadalmi felhasználásáról közelebbi ismereteink nincsenek. Valószínűleg csak az írás egyik fő funkcióját töltötte le, csak a fontos tartalmak megőrzítésére, s feltehetően csak szűk körben, a pogány papság körében használták. Az államalapítás után a két társadalmi rendszer és két kultúra elkeseredett harcában,

a latin nyelv- és írásrendszer meghonosodásával erősen vissza-szorult, majd pedig egészen el is tűnt. Minden valószínűség szerint azért, mert eltűnt a társadalomból az a réteg, amely ismerője és használója volt.

A *feudalizmus* eddig időben a leghosszabb korszaka a magyar írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúra fejlődésének. Bár a nyolc és fél század alatt a magyar társadalom s vele szoros összefüggésben az írás és olvasás, az írásmű és a könyvtár, majd a kiadványok fejlődése sok és jelentős változáson ment keresztül, mégis a korszak szakaszai összetartozó egységet alkotnak. Mindvégig legfőbb jellemzője, hogy az írás és olvasás, könyv és könyvtár társadalmi funkciója lényegében ugyanaz. Ha bizonyos módosulásokkal is, az írásbeliség úgyszólván minden formájában és teljes egészében elsősorban az uralkodó osztályokat: a papságot és nemességet szolgálja. Közvetlenül vagy közvetve főként az uralkodó osztályok tagjai élnek vele. Előnyeit a maguk kiváltságainak tekintik, és a társadalmi osztályok harcában ezeket is a maguk érdekében igyekeznek felhasználni. Az állami, egyházi és magánélet gyakorlatában az ügyintézés írásbeli formái (törvények, rendeletek, oklevelek, szerződések, végrendeletek és számadások) az uralkodó osztályok politikai hatalmát és gazdasági előnyeit támogatták. Sőt a tudomány és irodalom akkori írásbeli formái is elsősorban a hatalmon lévő egyháziak és világiak magasabb szellemi felkészültségét voltak hivatva biztosítani.

Az osztályerők fokozatos eltolódása azonban lépésről lépésre megváltoztatta a feudalizmus osztályviszonyait. A polgárok és jobbágyok, munkások és értelmiségiek számának és társadalmi súlyának növekedése, igényeinek egyre tömegesebb jelentkezése és lassú, de következetes érvényesülése döntően befolyásolta – egyebek között – az írásbeli közlés formáinak fejlődését. A korszak második felében, különösen pedig a feudalizmus felbomló szakaszában a dolgozó nép egyes rétegei is megtanulták az olvasást és írást. Egy részük személyében is bekapcsolódott az írásbeliségbe, és élvezte annak közvetlen előnyeit, tudatformáló hatását. Ugyanakkor a könyvkiadás, a könyvkereskedelem, a könyvtárak, különösen a reformáció, még inkább a felvilágosodás korától, egyre nagyobb mértékben kénytelenek számot vetni a nép legfejlettebb rétegeinek igényeivel.

A társadalom fokozatos átalakulása és az olvasótábor kiszélesedése az írásbeli közlésben nálunk is két alapvető folyamatot indít el. Az egyik a kéziratosság felváltása az írás-

beli közlés magasabb fokával: a nyomdászat kézműipari formáival. A másik a közlés nyelvének megváltoztatása: a kevesek számára érthető latin helyébe hosszú küzdelem után a mindenki számára érthető anyanyelv kerül, s az írásbeliség latin formáit fokozatosan az írásbeliség magyar nyelven kialakult formái szorítják ki. A fejlődés mindkét tendenciája a tömegigények fokozatos érvényesülésével és az írásbeli közlés társadalmi hatókörének fokozatos kibővülésével függ össze.

A *kapitalista* társadalomban ezek az alapvető fejlődési tendenciák szükségszerűen tovább erősödtek. A polgárság és a polgárosuló rétegek vették át a vezetést. Még nálunk is, ahol pedig a polgári társadalom felemás módon, korlátozottan, és a feudalizmus maradványaival összefonódva alakult ki, lényegében a polgári szükségletek és érdekek érvényesültek. A kiadványok tartalmukban már a felvilágosodástól kezdve javarészt a polgárság világnézetét tükrözik. A könyvkiadásban és könyvkereskedelemben is uralkodóvá válnak a kapitalista formák. A kiadvány elsősorban áru. Nem a mű tartalmi értékei a döntők, hanem az anyagi haszon, amit a kiadás hozhat. A nyomdászat vegyes jellegű: létrejönnek a nyomdai és papíripari nagyüzemek, kiadói és könyvkereskedelmi nagyvállalatok, de mindvégig megmaradnak mellettük a kisipari műhelyek. Így elégitik ki az egyre növekvő tömegigényeket is, a megszáporodó helyi, egyéni szükségleteket is.

A polgárság és a vele szövetséges rétegek mellett azonban számban is, műveltségben is egyre növekednek a munkásság és szegényparasztság tömegei. A dolgozó nép az élet minden területén, így a könyv- és könyvtárkultúrában szintén új utakra tér, a maga sajátos szükségleteit szolgáló új megoldásokat keres. A kapitalizmusban a könyv- és könyvtárkultúra is szükségképpen osztályjellegű volt, az egyes osztályok, sőt rétegek igényei szerint tagozódott. Úgy azonban, hogy az uralkodó tőkés osztályok a politikai és gazdasági hatalom birtokában itt is megőrzik vezető szerepüket és elnyomó befolyásukat.

Mint a társadalom életének minden más területén, a *szocializmus* a magyar könyv- és könyvtárkultúrában is gyökeres fordulatot hozott. Döntő változás, hogy a vezető szerepet a munkásság és a vele szövetséges dolgozó parasztság vette át. Ezzel társadalmi fejlődésünk mozgató erőivé a két nagy dolgozó osztály anyagi, politikai, szellemi szükségletei és célkitűzései váltak. Új szocialista könyv- és könyvtárkultúránk fokozatos kialakítását is természetesen a szocia-

lista kulturális forradalom célkitűzései és menete szabja meg. Lényegében a munkásság és szegényparasztság mozgalmi tapasztalatainak alapulvételével olyan új, szocialista könyv- és könyvtárkultúra kialakítása a cél, amely a munkásság világnézetét, a marxizmus-leninizmust sugározza, tartalmazza mind a magyar, mind az egyetemes irodalom és tudomány időtálló írásműveit, és a szocializmus építésének előhaladásával a magyar társadalom egészében általánossá válik. Itt a kiadvány és a könyvtár mindenekelett és felett a korszerű művelődés hordozója és szétsugárzója, a szocialista tudat egyik fontos formálója, amelyet társadalmunk minden tagja számára intézményesen hozzáférhetővé kell tenni. Az írás és olvasás, a könyv és könyvtár tehát nálunk is valóban csak most, a szocialista társadalomban töltheti majd be a maga sajátos szerepét, s válthatja ki legmagasabb fokon azokat a hatásokat, amelyekre az ember tudatának és személyiségének formálásában, valamint a társadalom életének támogatásában képes és hivatott.

Az itt érintett problémákról bővebb tájékoztatást általában a gyűjtemény végén levő bibliográfiában találunk. Külön is ki kell azonban emelnünk néhány olyan művet, amelyek egy-egy kérdés előzményeiről, főként pedig jelenlegi állásáról közvetlenül is további útbaigazítás t nyújthatnak.

Az emberiség és az egyetemes kultúra fejlődésére és további távlataira egyebek között l.: ENGELS, FR.: A természet dialektikája. Bp. 1948. 117 l. — A FILOZÓFIA története. Bp. 1959—. 1-4. köt. — HISTOIRE générale des civilisations. Paris 1953-1956. 1-7. köt. — HISTORIA mundi. Ein Handbuch der Weltgeschichte in 10 Bänden. Bern 1952. — VSZEMIRNAJA isztorija v 10 tomah. Moszkva 1955—. Magyarul: Világtörténet. Bp. 1962—. — THE CAMBRIDGE Ancient History. 12 + 5 tom. Cambridge 1923-1939. — THE CAMBRIDGE Medieval History. 8 tom. Cambridge 1911-1936. — THE CAMBRIDGE Modern History. 13 tom. Cambridge 1902-1926. — THE NEW CAMBRIDGE Modern History. (1 + 7 tom.) Cambridge 1957. — VAN DER MEER, F.: Atlas of Western Civilization. Amsterdam-New York-Houston-London 1954. 242 l. — HISTOIRE générale des sciences. Paris 1957. 1-3. köt. — BERNAL, J. D.: Science in History. London 1954. XXIV, 967 l. — A KULTÚRA világa. Bp. 1960-1961. 1-5. köt. — A KOMMUNIZMUS építőinek kongresszusa. 1961. okt. 17-31. Bp. 1961. 502 l.

Az írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúra egyetemes történetének köréből:

Az írás, könyv és könyvtár történetére l. a nagy német összefoglalás új kiadását: HANDBUCH der Bibliothekswissenschaft. Begründet von Fritz MILKAU. HRSG. Georg LEYH... 2. verm. u. verb. Aufl. Wiesbaden 1952-1961. 1-3. köt.

Az írás történetére l. főként: COHEN, M.: La grande invention de l'écriture et son évolution. Paris 1958. 1-3. köt. — JENSEN, H.: Die Schrift in Vergangenheit und Gegenwart. 2., neubearb. erw. Aufl.

Berlin 1958. 582 l. — DIRINGER, D.: The Alphabet. A Key to the History of Making. 2. ed. New York 1951. 607 l. — DOBLHOFER, E.: Jelek és csodák. Letűnt írások és nyelvek megfejtése. Bp. 1962. 372 l.

A *könyv és könyvtárak történetére* I. elsősorban: DAHL, SVEND: History of the Books. New York 1958. V. 7–279. l. — UA.: Histoire du livre. Paris 1960. — HESSEL, A.: A könyvtárak története. Bp. 1959. 216 l. — FEBVRE, L. — M ARTIN, H.: L'apparition du livre. Paris 1958. 558 l. — TEVAN ANDOR: A könyv évezredek útja. Bp. 1956. 360 l.

A *könyvkiadás és a könyvtárak mai világhelyzetére* I. különösen: BARKER, K. E.: Le livre dans le monde. Paris 1957. 116 l. — STATISTICS on libraries. Paris 1959. — KRUPSKÁJA, N. K.: Mit írt, mit mondott Lenin a könyvtárakról? Bp. 1953. 87 l. — VASZILCSENKO, V. E.: A szovjet könyvtárügy története. Bp. 1959. 320 l. — LEXIKON des Buchwesens. Hrsg. J. KIRCHNER. 1–4. köt. Stuttgart 1952–1956. — LIBRARY Science Abstracts. London 1950. — BIBLIOTEKOVEDENIE i Bibliografija. Moszkva 1955–.

Az új *technikai közlésmódokra* I. egyebek között: L'INFORMATION à travers le monde. Presse, radio, film, télévision. Paris, UNESCO 1956. 284 l. — BALÁZS BÉLA: A film. Bp. 1961. 270 l. — NEMESKÜRTY ISTVÁN: A mozgóképtől a filmművészetig. A magyar filmesztétika története (1907–1930). Bp. 1961. 416 l. — URBÁN JÁNOS: A hangrögzítés. Bp. 1957. 92 l. — SAOUL, GEORGES: A filmművészet története. Bp. 1959. 610 l.

A *magyar társadalom történetére*: FEBENCZY ENDRE: A magyar föld népeinek története a honfoglalásig. Bp. 1958. 192 l. — LÁSZLÓ GYULA: Östörténelünk legkorábbi szakaszai I. Bp. 1961. 202 l. — MOLNÁR ERIK: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Bp. 1949. (2. kiad.) 344 l. — UA.: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bp. 1949. 370 l. — MAGYARORSZÁG története az őskortól 1526-ig. Írta: ELEKES LAJOS—LEDERER EMMA—SZÉKELY GYÖRGY. Bp. 1961. 458 l. — MAGYARORSZÁG története a kései feudalizmus korában. 1526–1790. Bp. 1962. Írta: SINKOVICS ISTVÁN—WITTMANN TIBOR. — MAGYARORSZÁG története. 1790–1849. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaka. Szerk.: MÉREI GYULA—SPIRA GYÖRGY. Bp. 1961. 645 l.

A *legújabb korszak megvilágítása céljából*: HORVÁTH ZOLTÁN: Magyar századforduló. Bp. 1961. 648 l. — NEMES DEZSŐ: A népi Magyarország fejlődése. 1945–1960. Bp. 1961. 19 l. — MAGYARORSZÁG művelődési viszonyai 1945–1958. Bp. 1960. 342 l. — A MAGYAR Szocialista Munkáspárt VII. kongresszusának jegyzőkönyve. Bp. 1959. nov. 30. — dec. 5. Bp. 1960. 586 l. — A MAGYAR Szocialista Munkáspárt VIII. kongresszusa. Bp. 1962. 174 l.

A *magyarországi és magyar írás- és olvasás-, könyv- és könyvtárkultúra történetére*, főként:

Az *írás történetére*: NÉMETH GYULA: A magyar rovásírás. Bp. 1934. 32 l. — KNIEZSA ISTVÁN: A magyar helyesírás története. Bp. 1952. — BENKŐ LORÁND: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Bp. 1960. 548 l.

A *könyv és könyvtárak történetére*: GULYÁS PÁL: A könyv sorsa Magyarországon. 1–3. rész. Bp. 1961–1962. — FITZ JÓZSEF: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története I. Bp. 1959. 258 l. — UA.: A magyar könyv története 1711-ig. Bp. 1959. 204 l. — DEZSÉNYI BÉLA—NEMES GYÖRGY: A magyar sajtó 250 éve I. Bp. 1954. 287 l. — SZABÓ ERVIN magyar nyelven megjelent könyv-

tártudományi, művelődéspolitikai cikkeinek, tanulmányainak gyűjteménye. 1900–1918. Bp. 1959. 748 l. — KÓHALMI BÉLA: A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye. Bp. 1959. 259 l. — SZILÁGYI JÁNOS: A magyar munkáskönyvtárak a két világháború között 1920–1944. Bp. 1961. 116 l. — KISS ISTVÁN: Népkönyvtáraink a két világháború között. Népművelési Értesítő, 1961. 1. sz. — KOVÁCS MÁTÉ: A magyar könyv- és könyvtárkultúra a szocializmus kezdeti szakaszában. Magyar Könyvszemle, 1960. 3, 4. sz. és 1961. 1. sz. Külön is: Az Országos Könyvtárügyi Tanács Kiadványai. 11. sz. 95 l. — A KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI kutatás kérdései. A Könyvtártudományi és Módszertani Központ Ankétja. Bp. 1960. jún. 13–14. Magyar Könyvszemle, 1961. Külön-szám (Az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központ külön kiadványaként is.) 136 l.

A KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR
A FEUDÁLIS TÁRSADALOMBAN

I. A KÉZIRATOSSÁG SZÁZADAI

Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta:

MEZEY LÁSZLÓ

*A könyv és könyvtár a kéziratosság
korában*

Amikor a magyarság mai hazájában megtelepedett, írása ugyan volt — a még századokig használt rovásírás —, de könyvei nem voltak. Valamelyes írásbeliség, bizonyos primitív igazgatási szükségletek kielégítéseként, már a nomád állam és a törzsi társadalom igényei között is megvolt. Az egyéni és társadalmi élmény megfogalmazásának és továbbadásának módja azonban ekkor még a szóbeliség. Könyvre nincs szükségük. A magyar feudalizmus fokozatos kialakítása az államalapítás évtizedeiben, a hatalmas társadalmi átalakítással együtt, a művelődési formákban is nagy változásokat hozott. A szóbeliség fokozatosan háttérbe szorul: jelentkezik az írásbeliség. A feudális társadalom e korbéli általános felfogásának megfelelően, előbb fogadják be Magyarországon is a könyv, mint az oklevél írásbeliségét, magától értetődő használatát. A könyvírás már I. István idejében kezdetét veszi. Az okleveles írásbeliség pedig csak III. Béla intézkedései nyomán erősödik meg.

A könyv tehát úgy jelenik meg Magyarországon történetében, mint az európai új népek életében általában: az egyháziak dolgaként. István király két törvénye (Decretuma) közül a másodiknak mindjárt az első szakaszában („de regali dote ad ecclesiam”) a királyi akaratra kialakuló egyházi szervezet alaprétegének, a falusi egyházaknak a felszereléséről olvashatunk, melyet a király vállal magára: tíz faluként épüljön egy egyház, és ezt két telekkel és két szolgáló emberrel adományozzák meg, továbbá lóval és igáslóval, hat ökörrel és két tehénnel és harminc aprómarhával. Ezeket a falvak adják. A király a papi öltözeteket és az oltárra való terítőket biztosítja, papokról azonban és a *könyvekről* a püspökök gondoskodnak.¹ Az István által elkezdett állam- és egyházszerzés csak a század utolsó negyedére, I. László uralkodása idején (1077 — 1095) kezdett befejezéséhez közeledni. Ekkorra alakul

ki az István-kori tíz püspökségnek meg „fejüknek és mesterüknek”, az esztergomi érsekségnek a még félnomád lakosság életviszonyaihoz alkalmazkodó parókiális hálózata, és maga a püspökség központi igazgatása, intézményeivel: a káptalannal és iskolájával. Ezek mellett a székesegyházakat meg a falusi templomokat könyvekkel ellátó másolóműhely is megszületik: a scriptorium.

Ez a korai, XI. századi egyházi könyvkultúra, a magyar állam első évszázadának viharos körülményei következtében, meg az egyházi műveltség akkori állása szerint is, csak igen kezdetleges lehetett. Arányait talán legjobban az Árpád-kor kisméretű templomai érzékeltetik: azok az 50–60 embert befogadó kis egyházacskák, melyeknek egyikét-másikat néhol az országban még ma is láthatjuk. Maguk a püspöki székhelyek sem mutatták a nagy nyugati egyházi fővárosok már akkor kialakuló tekintélyes, az egyházi feudalizmus társadalmi jelentőségét méltóképpen reprezentáló méreteit. Amikor 1092-ben László király a zágrábi püspökséget megalapítja, minden jel szerint az történt az új székesegyház felszerelésénél, ami a kis falusi templomokénál. A fundáció egyéb dolgairól a király gondoskodott, könyvekről a püspök, illetőleg itt a püspökök. A zágrábi érseki könyvtárban még ma is őriznek három kódexet a zágrábi Szent István székesegyház első idejéből. Az egyik Esztergomból, a másik Győrből került a Drávántúlra, a harmadik pedig a Dunántúlról, a hahóti apátúr-ság monostorából.² Egyéb, ma már meg nem lévő egyházi könyvek meg bizonyára – a megmaradt háromnak példája szerint – más püspöki vagy apátsági könyvkészletből származtak. Így járultak hozzá egy újabb alapítás szükségleteihez az ország székesegyházai. Pedig könyvekkel maguk sem lehetnek valami bőségesen ellátva. Bizonyítja ezt, hogy a XI. század végi három zágrábi kódex közül a leglényegesebb, a papi ténykedéseknél legnélkülözhetetlenebb, a mise legfontosabb imádságait tartalmazó Sacramentarium nem püspöki, hanem apáti egyházból került ki.

Különb a könyv XI. századi történetével való ismerkedéshez a monostori alapítólevelek vagy a birtokjogot megszilárdító írás jelentőségét lassan megismertető összeírások segítenek el bennünket. Ezek közül a legrégebb volna, ha hiteles volna, a pécsváradi alapítólevél.³ Amióta Szentpétery az oklevél hamis voltát kétségtelenné tette,⁴ nincs okunk e fontos könyvtörténeti adatnak kritikai értékelésével – oklevéltani szempontból – sokat vesződni. Egy formai-

lag hamis oklevél azonban még mutathat fel tartalmilag elfogadható részleteket, különösen olyanokat, melyek jogokat nem érintenek. Ilyen a pécsváradi oklevélben a könyvekre vonatkozó rész. Ez a száraz felsorolás talán a monostoregyház ingóságainak valami korai összeírásából került be a koholt oklevélbe, és annak – éppen igénytelenségénél fogva – még leginkább elfogadható részlete. Valóban, a pécsváradi könyvjegyzék nem is tartalmaz többet, mint amennyi egy középkori kolostor alapításához, a szerzetes-közösség liturgikus életének *elindításához* nélkülözhetetlenül szükséges. Ugyanezt kell mondani a bakonybéli összeírásnak a pécsváradinál valamivel gazdagabb anyagáról is.⁵ Hogy azonban a könyvlista az alapítólevelekben még nem szerepelhetett, azt az egyetlen hiteles monostoralapító levél, a tihanyi alapítólevél is bizonyítja.⁶ Ebben könyvekről nincs szó. De nincs szó könyvekről a XII. század vége felé erősen interpolált, átdolgozott állapotban megmaradt pannonhalmi alapítólevélben sem.⁷ Részletesen ismertetik azonban Pannonhalma könyvállományát az I. László-kori birtokösszeírás adatai.⁸ Közel egy század leforgása alatt viszonylag tekintélyesre növekedett a Szent Márton monostor könyveinek száma. Pedig szerző és mű a felsoroltaknál több volt ismeretes a könyvesládát, az „armáriumot” használók előtt. Hiszen a kor szokása szerint a nagyon vázlatos katalógusba, helyesebben lajstromba, csak az első megemlített szerző szerint kerültek be a kódexek. Ha Pannonhalma kezdeti, alapítási-kori könyvkészletét Pécsváradéval egynek vesszük, vagy legalábbis hasonlónak, a László-kori összeírás mennyisége (83 kódex) egyúttal a gyarapodás mértékéről is fogalmat ad. Nem volt ez rohamos, de a monostor életének szűkre szabott lehetőségei szerint mégis jelentős.

A gyér számú közvetlen könyvtörténeti adaton kívül figyelembe vehetjük azokat az utalásokat is, amelyeket a XI. században Magyarországon keletkezett művek tartalmaznak. A szerzők által felhasznált források, amennyiben az idézetek nem emlékeztetből előhozható közhelyek, már a magyar XI. század olvasottságának, könyvismeretének bővebb felméréséhez is segítséget nyújthatnak. Ilyenek – a liturgikus könyvek standard-jellegű, tehát egyedileg nem értékelhető forrásanyagán kívül – maguk a törvénykönyvek⁹, az István király intelmei címen ismert ún. „királytükör”¹⁰, azaz a kormányzás elveit tartalmazó könyvecske. A század végén keletkezett István-legendák¹¹ már sokkal kevésbé,

mert citátumaik jó része csak biblikus. Ilyen vonatkozásban szólaltathatók meg XI. századi történetírásunknak későbbi krónikaszerkesztésekbe bedolgozott maradványai.¹² Legtöbbet mondanak azonban e tekintetben Gellért marosvári püspöknek a bakonybéli remetei elvonultságban („in eremo”) „diktált”, azaz fogalmazott nagyarányú fejtegetései, „Deliberációi” a kemencébe vetett három zsidó ifjú éneke felett.¹³

Mindezek figyelembevételével sem fog a kialakuló kép lényegesen különbözni attól, amit egyik fentebbi megállapításunkkal már előre sejtettünk. Ez a magyarországi egyházi könyvkultúra – és más ekkor még nem volt – valóban eléggé kezdetleges lehetett. Akár a székesegyházak ténylegben alig megismerhető, akár a monostorok valamivel ismeretebb könyvanyagát, akár a Magyarországon keletkezett irodalom megmaradt emlékeihez felhasznált könyveket vesszük számításba: nem volt az jelentős, és nemigen állott még a kor egyébként sem magas színvonalán. Hiszen Bonipert, az első pécsi püspök a középkori művelődés igazán elemi ismereteit tartalmazó „Priscianust”, a latin nyelvtantanulás szélteiben használatos kézikönyvét is Fulbert chartres-i püspöktől kéri el.¹⁴ Vagy mintapéldány nem volt elég az országban, vagy a másolók voltak Pécsen annyira elfoglalva a liturgikus könyvek legszükségesebbjeinek másolásával, hogy egy máshonnan kölesönként kódex leírására idejük nem jutott. Hosszabb időre pedig a Priscianust birtokló másik egyház e fontos könyvet nem nélkülözhetette. Bármelyik feltevés feleljen meg a valóságnak, egy bizonyos: a XI. században kevés és csupán a legszűkebben értelmezett egyházi művelődést szolgáló könyve volt Magyarországnak.

Az Árpád-kor következő szakaszában, az élénkebbé váló művelődési összképben változatosabb alakot ölt a könyv története is. A XII. századból ugyan viszonylag nem sok könyv maradt ránk, de ezek már a könyv szerepének kiszélesedésére mutatnak. A század folyamán határozott formában jelennek meg a XI. század végén még alakuló káptalanok, és pedig nem csupán a püspöki székhelyeken, hanem egyebütt is (Fehérvár, Óbuda, Pozsony, Arad, Szepes, Vasvár stb.). A káptalani iskoláztatás bizonyára szervezettebb lesz¹⁵ – bár közvetlen adatok erről nem szólnak –, és így a püspöki egyház könyvtára is gyarapodik a középkori iskolázás általában használt könyveivel meg a klasszikusok legnépszerűbb-

jeinek a műveivel.¹⁶ Nem lehettek ezek a könyvtárak gazdagok, és még mindig elmaradhattak a frank vagy a rajnai német könyvesházak állománya mögött. De jelentéktelenek sem voltak. Lukács esztergomi érsek a párizsi iskolákban töltötte klerikus éveit¹⁷, és nyilván könyveket is hozott magával; olyanokat főként, amelyek a székesegyház könyvei között nem szerepeltek. Mindenesetre a XII. századi Magyarországon többet kellett olvasni, mint az előző században, és változatosabb olvasmányaik is voltak. A század végén megjelenik az első ránk maradt magyarországi, nem egyházi írói alkotás, a P kezdőbetűs és „mesternek” mondott szerző műve a „Magyarok cselekedeteiről”, a honfoglalást elbeszélő Gesta.¹⁸ Művéhez ugyan a szóhagyományt használta inkább, „a hegedősök csacska beszédeit”, de irodalmi ambícióit a korábbi Gesta olvasása és a párizsi iskolában megismert Dares, a középkori lovagregénybe átköltött trójai háborús história keltette fel.¹⁹ Magyarországi könyv írójánál ekkor tűnnek fel a *világi irodalmi törekvések* mint ötletet adó, kompozíciót és stílust formáló erők.

A káptalani scriptoriumok változatlanul saját szükségletre másolták a könyveket. De a könyvmásoló scriptorok gyakran írtak pergamenlapokra adományozásról, eladásról, vagyoncseréről szóló kis feljegyzéseket, „notitiákat”. Ezeknek írása nem különbözik a kódexek írásától, de nem különbözik attól az első hiteles oklevelünk, a XI. századból való tihanyi alapítólevéllel sem. *A kódexmásolók voltak a társadalom írásszükségletének kielégítői is.* A világiak igényeit kielégítette e pársoros feljegyzés. A könyv iránti szükséglet ekkor még mindig az egyháziak, helyesebben a klerikusok rétegére szorítkozik. Azért „helyesebben”, mert az, hogy a klerikus nem mindig egyházi, hanem néha tanult (litteratus) világi személy is lehet, olykor a kortársak előtt sem volt világos.²⁰ Bizonyos, hogy Magyarországon megjelent az első *nem egyházi* írástudó még a XII. század első negyedében: Fulco „vendég”, aki Álmos herceghez klerikus-szerű szolgálat teljesítése céljából csatlakozott („Studio servitutis clericalis adhesissem”).²¹ Maga azonban nem volt egyházi ember. A magyarországi *világi feudalizmus*, úgy látszik, ekkor *találkozik* először – a királyi oklevéladástól eltekintve – az *írással*. És ezt a találkozást a kódexeket másoló scriptorok közvetítették.

E században gazdagabbá vált a kolostori könyvkultúra is. A királyi és hercegi alapítások mellett (Meszes, Várad-

hegyfok, Pilis stb.) a még közösen birtokló nemzetségek alapítják egyre-másra a főként temetkezési helyül szolgáló monostoregyházaikat, és ezek mellett a rendszerint kisméretű apátsági vagy prépostsági kolostorokat.²² E nemzetségi monostorok legtöbbször megmaradnak az alapító és „kegyúri” nemzetség tulajdonában, a fenntartásukra lekötött minden ingó és ingatlan jószágukkal és felszerelésükkel együtt.²³ Ez vonatkozik természetesen könyveikre is. Hogy a monostortulajdonos család a felszereléssel, és így a könyvekkel is rendelkezhetett, éppen a XII. század legszebb megmaradt magyarországi könyvének, a csatári bibliának esete mutatja.²⁴ A megszorult „kegyurak” Farkas vasvári zsidónál elzálogosították a kétkötetes, díszesen illusztrált bibliakódexet. A bibliáért a monostor kártérítést kért. A kártérítés inkább azért járt a monostornak, mert a könyvet nélkülözni volt kénytelen, nem használhatta. Ha általában nem is volt jelentős egy-egy nemzetségi monostor könyvállománya, országos méretekben – mert a nemzetségi alapítások száma a század végén közel száz – mégsem lebecsülendő könyvbeli gyarapodása ez az országnak. És vele együtt járt szélesebb világi rétegeknek – az alapító nemzetségtagoknak – a könyvkultúrával való, bár csak felületes kapcsolata is.

A XII. században jelennek meg az új szerzetesrendek: a premontreiek, ciszterciek és a lovagrendiek (johanniták és templomosok). A két első rend szabályzata meghatározta az alapításhoz szükséges könyvek számát is. Ezek ugyan nagyrészt csak liturgikus könyvek, de számuk nem jelentéktelen: 12–13.²⁵ Előállításuk az anyamonostor – ahonnét az új alapítás történt – megfelelő másoló tevékenységét tételezi fel, s ez bizonyára nem csupán liturgikus könyvekre terjedt ki. A XII. század nagy szellemi fellendülése e jobbra francia eredetű első szerzetesekkel elhozta hazánkba a párizsi kultúra könyveinek egynéhányát is. A francia koragót írásgyakorlat tiszta formáinak ismerete és utánzása, ami a franciaországi anyamonostorok mintapéldányairól történt másoltatás eredménye, a könyv iránti ízlésbeli követelmények emelkedésével járt. Az új rendek megjelenése azonban a világiaknak az íráshoz és a könyvhöz való tudatos közelítését is jelentette. A világiak iskoláztatása, különösen a vezető rétegé a premontreiek kulturális tevékenységének e korban más szerves része.²⁶ A lovagrendek pedig az ispotályos és templomos lovagok sorába felveszik a hazai nemzetségek tagjai

is, akik valamiféle literatúrára kellett hogy szert tegyenek. A társadalom Magyarországon is kezdi igényelni az írás társadalmi, vagyoni viszonyokat rendező erejét, és erre a szükségletre felel III. Béla az írásbeli ügyintézés elrendelésével, a kancellária szervezésével. A nagy reform első okleveleiben azonban, meg a kancelláriához lassanként közvetítő társként szegődő káptalani és konventi oklevéladásban (hiteleshely) még ekkor, a XII. század végén, nagyobbára könyvírást használnak.²⁷

A XII. századból reánk maradt könyvek inkább a monostori könyvműveltség emlékei. Ilyenek a korai gót minuszkulával írt István király dekrétuma, a magyar szentek heiligenkreuzi legendái, a Halotti beszédet őrző Praykódex. Világi papok kezemunkája a XII. század első feléből, az ország és a szomszédos országok legrégebb teljes énekeskönyve, a másfél évtizede ismeretes gráci antifónás könyv. Ide kell sorolnunk az igen szép írású, korábban tévesen egy századdal előbbre datált Szelepcsényi-evangéliumos könyvet is. (Jelenleg a nyitrai püspöki könyvtárban.)²⁸

Az imént tettünk említést Párizst járó magyar diákokról. Az Árpádok utolsó évszázadában, a XIII. században ez a kapcsolat nem szűnt meg. Az egykori párizsi scholarisok könyveket is hoztak magukkal. Egy „párizsi betűvel” írt egyetemi tankönyv a XIV. század legelején már a sárospataki domonkosok kolostorában van.²⁹ A kódexet azonban még az előző század végén hozta egy prédikátor szerzetbeli tanuló barát Magyarországra. Bizonyára sok más könyv is eljutott „Franciából” (mint akkor mondták) hozzánk. A nagy egyetemi könyvkultúra azonban, minden jel szerint, mégis Itáliából, a „tudós” Bolognából érezte hatását a hazai könyvesházak és -ládák állományára. Ez is bizonyága a középkori magyar klérus inkább jogi, mint teológiai érdeklődésének. Vannak adatok arra, hogy magyarok könyveket másoltattak és vettek bolognai könyvárusoktól, „stationariusoktól”.³⁰ De László prépost könyvhagyatékából azt is pontosan megmondhatjuk, milyen jellegű volt a könyvállomány, amit a legrégebb egyetem diákjai magukkal hoztak. Mindkét jog, azaz a római és kánonjog, ahogy ekkoriban mondták: a „lex” és a „decretum” művei voltak meg elsősorban László prépost könyvei között, többnyire bolognai jogtudósok, „glossátorok” magyarázatai.³¹ Akad egy-két prédikációs könyv is, hiszen a hagyakozó pap volt, és megvannak a XIII. század misztikus áramlatait tápláló pseudo-

augustinusi, a tévesen Szt. Ágostonnak tulajdonított művek is: a Soliloquia és társai.³² Nagyjából ezt a képet mutatja Muthmer szepesi prépostnak, IV. László egyik nevelőjének könyvtára is.³³ A könyvek most kezdenek megfogható módon mint személyes és egyéni szellemi táplálék, tudományos érdeklődés, hivatás gyakorlásához szükséges tanácsadók és a kor mozgalmával való kapcsolat bizonyítékai szerepelni. Ezek az egyéni könyvgyűjtemények már az egyetemeken formálódó új értelmiségnek, az egyházi és világi pálya közt ingadozó klerikus rétegnek³⁴ a könyvhöz való viszonyát mutatják. Nem a káptalan vagy konvent közösségi érdeklődése, közös könyvhasználat, hanem az egyetemen nyert és egy életpályára felkészítő képzettség és a külön szellemi érdeklődés szükségletei határozzák meg a könyvekkel való foglalkozás irányát és részben a mértékét is.

Sokasodnak a hazai *könyvolvasókra* vonatkozó közvetett utalások is. A század történeti munkája Kézai Simon Gestája.³⁵ Ha Kun László „hűséges klerikusa” valóban a veszprémi egyházmegyéhez tartozó Fejér megyei Kézáról származott, érthető, hogy mint veszprémi klerikus a magyarok származásáról kedvezőtlenül nyilatkozó Viterbói Godefreddel vitázik a Gestában. Godefred Pantheonja megvolt még a XV. század elején is a káptalani könyvtárban.³⁶ Gyors szellemi tájékozódásra, a hazai könyvanyag korszerű gyarapítására vallanak a csaknem kortárs Aquinói Tamás műveiből vett idézetek.³⁷ Nem a művelt klerikus réteg olvasmányairól, de az átlagos, jámbor olvasók elé kerülő könyvekről tájékoztat Árpádházi Margit legendaváltozatainak sora, szenttéavatási jegyzőkönyve a század végéről. A Példák Könyve, Szűz Mária csodatételeiről szóló könyv, különböző szentek legendái, a Passió: „Urunk kénja” szerepeltek Margit kedvenc olvasmányai között. Az utóbbi és egy Szent István-legenda már „vulgáris”, azaz *magyar nyelven* került a királylány elé. Amínthogy legendáját is a következő század elején már magyarra fordítja a nyulakszigeti apáca.³⁸

A magas egyetemi könyvkultúra tanúbizonyságai és a népi nyelvű első kódexeink egyszerre jelentkeznek. A kettő között az összekötő kapcsot a László prépost által Marcellus fia Marcellusnak, Margit gyóntatójának hagyott augustinusi könyvecskék alkotják, melyeket még Lombardiából, a Soliloquia keletkezési helyéről hozott magával. Ezeket a műveket azonban már a laikus vallásos mozgalmak igényei alkották meg.³⁹ És ugyanezek a mozgalmak kívánták meg az anya-

nyelvű könyvek megjelenését is.⁴⁰ A XIII. századi hazai könyvtörténet legnagyobb eredménye a magyar nyelvű könyv első jelentkezése Magyarországon.

A XIII. század magyarországi könyveiből alig egynéhány maradt ránk. Voltaképpen még kevesebb, mint az előző évszázadból. Elsőnek az Anonymus-kéziratot kell említeni. Nem túl díszes kódex ez. Írása aránylag egyszerű, csak kezdőbetűje, az iniciális díszes, és sok a szimbolikus mondani-valója.⁴¹ E korból való még a németújvári misekönyv is. Hogy kevés kódex maradt fenn a XIII. századból, bizonyára azért van, mert a könyv már egyre szélesebb és mozgékony érdeklődésű réteg tulajdona. A sűrűbb és állandó könyvhasználat magával hozza a könyv gyorsabb elhasználódását. A XIII. században Magyarországra került vagy itt másolt kódexek nagy részét hamarosan és ismételtén újra kellett másolni. A *szöveg* vált igen fontossá. Ez meg a kiállítás egyszerűbbé válását vonta maga után. A díszes miniatúra, legalábbis a reánk jutott emlékeinkben, szinte teljesen hiányzik. Tollrajzok díszítenek egy a XIII. században a budai domonkosok birtokában levő X. századi psaltériumot, zsoltáros könyvet. A XII. századi gráci antifónás könyvbe is ilyen rajzok kerültek.

A *könyvdíszítés* emlékeinkben tükröződő *egyszerűsödése* azonban nem jelent kevesebbet, mint hogy a könyv most már Magyarországon is kilépett a káptalani és kolostori könyvesházakból. Sokak nyelvén írva sokakhoz eljutott.

A magyar feudalizmus fejlődése során a nemzetségi szerkezet szétesése a korai Anjou-korban a nemzetségi monostorok nagy részének pusztulását idézte elő.⁴² Így a kolostori könyvkultúra, amely már az előző század végére a második vonalba szorult, most még inkább veszített jelentőségéből, hatásából. A nagyobb királyi kolostoroknak pápai és királyi hatalmi szóval, egyszerű javadalomként történő eladományozása a harácsoló javadalmasok kezére jutott régi nagy monostorok állandó hanyatlására vezetett.⁴³ A kolostori könyvállomány is kárát látta ennek. Elég csak arra utalni, hogy Bakonybélnek a XI. századi összeírás szerint nem jelentéktelen kódexállományából a XVI. század elején vizsgálatot tartó apátok csak egyet vagy kettőt találtak meg.⁴⁴ A falvakban és mezővárosokban emelkedő nemzetségi monostorok nagyobb részének elnéptelenedésével párhuzamosan növekszik a kolduló rendek városi házainak és a pálosok kis remetekolostorainak jelentő-

sége.⁴⁵ E kolostorok azonban – a könyv dolgaiban – a régi rende könyvkultúrájának hajdani fokát sohasem érték el. Változott a könyv és a társadalom viszonya is. Az egyre szélesebbé (világiasabbá váló értelmiségi réteg, az előző századbéli kezdő teknél már kibontakozó elvi alapokon tovább haladva, most a könyvkultúra további sorsát is a maga kezébe tudja venni az egyházi intézmények korábbi vezető szerepének mellőzéseivel.

A kéziratosság két utolsó századában a könyv hazai sorsának alakulását ezek a tények határozzák meg. *A könyv egyre több ember személyes szűksége lesz, a könyvben pedig most már végleg a reá bízott gondolat, a szöveg válik fontosabbá. So könyv kell, egyre több.* Az újonnan alapított külföldi egyetemekről, a magyarországi kísérletek (Pécs, Óbuda) után, a Béc és Krakkó iskoláiról hazatérő „borostyánosok” (baccalaureusok) és mesterek (magisterek) könyveket hoznak, vesznek és másolnak, maguk és mások hasznára. Az írástudó réteg – korábbihoz képest – rendkívüli módon megnövekszik.⁴⁶ Számmal együtt nő igényük a könyv iránt mennyiség tekintetében is. Az egyre több könyv előállítása a könyv külső formáinak egyszerűsödésével járt. Az igények kielégítését meg a papír használatba vétele követte, ami nálunk a könyvmásolá tekintetében a XIV. század végétől mutatható ki. Okleveleknél még előbb,⁴⁷ tehát lehetséges, hogy papírkódexek már korábban is voltak nálunk. *A könyvmásolók írása pedig, a nehezebbel és lassabban írható „textuális” helyett, a folyóírás, a kurzív lesz.*⁴⁸ Amíg tehát a könyv történetének magyarországi kezdetekor mint láttuk, könyvbetűt, textuálist használtak oklevélírással most a folyóírás, az oklevélírással megfegyvelmezett és iskolai diktálási gyakorlatokon praktikus technikával begyakorolt kurzív írás lesz a kézírásos könyvet használó utolsó századok írása.⁴⁹

A díszes kiállítású könyv mindinkább luxus, még akkor is, ha ez csak az egykor természetesen gondos kalligráfiajú könyvirásra vonatkozik. Még jobban áll ez a könyv díszítésére. Az Anjou-kor ránk maradt igen kevés számú könyves emlékek közül két liturgikus kódexet kell említeni, gondosabb díszítés miatt. Az egyik Miskolci László egri misekönyve, melynek egész oldalas, szép kánon-képe van (Krisztus a kereszten). A másik a jászói premontreiek ún. Collectaneuma, mely viszont kissé provinciális, de eredeti, a minialás jó átlagát mutató iniciálisai miatt érdemel említést. A kor két nagy kódexe azonban Nekchei Dömötör esztergomi primásérsek, bíboros

bibliája (New York, Pierpont Morgan Library) és a mindennefelett álló Bécsi Képes Krónika⁵⁰. A Nekchei-biblia a kor udvari könyvkultúrájának egyik igen értékes terméke. Még inkább elmondható ez Meggyesi Miklós miniátor hatalmas alkotásáról, a Képes Krónikáról. Az „Országi Krónikájá”-t, mint ezt a XIV. században készült, korábbi gesta- és krónikaszovegeket egybeszerkesztő krónikát nevezték – páratlan gondallal írták le, és nagy művészettel „világosították”, azaz illuminálták. Korban előtte jár, szépségben pedig felette áll a XIV. század másik nagy királykrónikájának, a Saint Denis-i krónikának (Bécs, Nationalbibliothek).

Az udvari könyvkultúra most említett termékei mellett meglehetősen számmal vannak e korból más pergamenkódexeink is. Főleg korális könyvek, ágostonrendi és ferences kolostorokból.⁵¹ Nem különösen érdekesek, sem tartalmuk, sem kiállításuk miatt.

Némi joggal tételezzük fel, hogy az 1878-ban Konstantinápolyból Magyarországra visszajuttatott kódexek között található Dante-kódex egykor a budai királyi könyvtár könyvei közé tartozott. Egyike a legrégebbi miniált Dante-kéziratoknak. Itáliából került Budára.⁵² Az egyetemi könyvirási gyakorlat és kódexírás egyetlen hazai emléke a rövid életű pécsi egyetemen elmondott beszédek⁵³ gyűjteménye. (Jelenleg a müncheni Staatsbibliothekban.) A kisiskolások könyvekkel való foglalkozásáról pedig Kállósemjéni Domokos deák levele szól, aki 1350 táján néniétől, Semjéni Klára asszonytól pénzt kér „Bonetus” egyik művének megszerzésére. (Egy Boethius-kommentár lehetett az.)⁵⁴

Az anyanyelvű könyv a század elejétől már rendes tartozéka lehetett sok könyvesládának. A Nyelvemléktár anyagának még mindig hiányzó szövegtörténeti vizsgálata az 1500 utáni másolatok keletkezéséről és sorsáról egykor talán többet fog elárulni.

Egészben véve tehát nem sok, amit éppen a XIV. század magyarországi könyvkultúrájáról mondhatunk. De azért mégis eléggé híven mutatja ez az igen fogyatékos emlékmű – formailag és tartalmilag egyaránt –, hogy az ország könyvkultúrája a kor európai színvonala mögött nem sokkal maradhatott el.]

A Nekchei-biblia és a Képes Krónika tündöklése ellenére is eléggé elszürkülő a XIV. század könyvkultúrájának képe. Nem volt ez másként a XV. század első felében sem. Az egy-

házi könyvtárak többnyire – mint a veszprémi káptalani katalógus mutatja – csak az előző két-három évszázad termését reprezentáló könyvvállománnyal rendelkeztek. A kolostori könyvmásolás még inkább háttérbe szorult. Mint jellemző példát említhetjük, hogy az egykori lechnici karthauzi kolostor ma is meglévő, mintegy negyven kódexét csak kisebbik részében másolták a kolostorban.⁵⁵ Nagyobb részüket a közeli Krakkó egyetemének magiszterei és diákjai adományozták a „néma barátoknak”. Az egyszerű kiállítás, a gyors egyetemi jegyzetíráshoz (reportatum) szokott kezek folyóírása jellemzi ezeket a kódexeket. Díszesebb kiállítású a megmaradtak között egy sincs. (Lehet, hogy az elveszettek között volt.) De a megmaradtak külsejükkel és tartalmukkal egyaránt bizonyítják, hogy a könyvek igazi termőhelye már nem a kolostori scriptorium, a bizonyos érzelmességgel emlegetett könyvmásoló barát kicsiny cellája, hanem egyre inkább a világi írástudó *pulpitusa*.

Erre nemcsak a lechnici kódexek adományozásának körülményeiből következtethetünk, hanem egy bártfai vagy eperjesi bérmásoló munkájának elszámolásából, az adósságai körüli levelezésből is.⁵⁶ Az ilyen, másolói szaktudását áruba bocsátó másoló, scriptor neve „cathedricus”, vagy éppen „cathedralis”, németül „Stuhlschreiber” volt. Az ünnepélyes elnevezés onnét származik, hogy ez a scriptor kényelmes, támlás karosszéken ült a másolóasztal és pult előtt. Az egész ünnepélyes bútor hasonlított a középkori iskolamesterek stallum-szerű, lépcsős „tanszékéhez”. A bártfai scriptor bizonyára nem egyedül állt mestersége gyakorlásában. Hogy róla és tevékenységéről említést tehetünk, maga is annak bizonyítéka, hogy a könyvmásolás már valóban kikerült Magyarországon is a kolostorok lakóinak egyik évszázadok óta megszokott tevékenységi köréből. A városi környezet pedig, amelyben élünk jut, határozottan figyelmeztet arra, hogy a városodás – ami nálunk ekkor kezd komolyabb formában megmutatkozni – s a polgárság fokozottabb érdeklődése a könyv iránt a könyvtermelés módjaira is kihatott.⁵⁷ A világiak könyvmásoló tevékenysége azonban nálunk, úgy látszik, mégsem öltött olyan méreteket, hogy annak manufaktúraszerű szervezése szükségessé látszott volna – ha a Corvinára vonatkozó, alább említendő, de bizonytalan adattól eltekintünk.

Tudjuk, hogy a nyugati, különösen a németalföldi városokban meg Nyugat- és Észak-Németországban a könyvmásoló tevékenység, főként a polgárság növekvő felvevőképessége

miatt, egész közösségek megélhetését biztosította, úgy, mint régebben a birtokadományozás. Így éltek könyvek másolásából az ún. „Közös élet testvérei” vagy „Fraterherrek”. De rajtuk kívül is nagy scriptoriumok dolgoztak ugyancsak ilyen egzisztenciális céllal,⁵⁸ és nem úgy, mint egyik-másik nyelvemlékünk szerzetes másolója, aki munkájáért csak „egy Ave Mariát kért”. Nálunk ilyen nagy, szervezett, a világi társadalom érdeklődéséhez igazodó, de még kolostori közösségekben folyó másoló tevékenységről talán csak a pálosok történetében találunk nyomot. Gyöngyösi Gergely, a „remeteszerzet” XVI. század első felében élt krónikása beszél egy budaszentlőrinci szerzetesről, megjegyezvén róla, hogy „informator scriptorum”, azaz a másolók oktatója volt. Ugyancsak megemlít egy másik pálost is, aki igen szorgalmas másoló volt, s ha munkájában megpihent, a lúdtollat bozontos szemöldökébe tűzte...⁵⁹ Hogy maga a pálosok szentlőrinci főkolostora valóban nagy, és a Mohács utáni napokban elpusztult könyvtárral rendelkezett, egy alább közölt adat bizonyítja. Mindezekből máris joggal következtethetünk a pálosok valamiféle központi másoló-műhelyére. Ezek a scriptorok a maguk hasznára dolgoztak. Mályusz Elemér ismertet egy adatot, mely szerint egy vidéki pálos kolostor vikáriusa a rend fejétől az antifónás könyvek másolására alkalmas scriptort kér. Megvan már ugyanis minden a munkához, pergamen és tinta is, csak a másolásban járatos fráter hiányzik.⁶⁰ Ez nem bizonyítja a pálosok általános írástudatlanságát, hanem csak azt, hogy az ilyen nagyméretű énekeskönyvek szövegének és dallamának másolásához különleges, ma azt mondhatnánk „iparművészeti”, kalligrafikus készség kell. Ezzel meg nem minden remeteszerzetes rendelkezett. De elfogadtak bérmunkát akkor is, ha ez évekre a kolostoron kívülre szolgáltatta őket. Így tartózkodott egy pálos évekig mint másoló Ernuszt Zsigmond pécsi püspök udvarában.⁶¹

A kolostori könyvmásolás legnevezetesebb tevékenységi területe a magyar középkor végén a magyar nyelvű kódexek másolatása volt. A szövegek legtöbbször az ismételt leírás után ránk maradt legutolsó megjelenési formájában már világosan megkülönböztethető bizonyos *másoló-műhelyek* munkája. Ilyenek voltak a nyulakszigeti, óbudai, valamint a szegedsomlósárhelyi apácakolostorok másolószobái. Ezek természetesen saját használatra dolgoztak. De a pálosok kódexei (Peer-, Gyöngyösi-, Czech- és a Festetics-kódex) világi megrendelők számára készültek. Kiállításuk igénytelen, írásuk pe-

dig többnyire a kor litteratus-deák folyóírását követi, fegyelmezettebb „posita” vagy „formata” kivitelben. E viszonylag nagyszámú magyar kódex méltóképpen zárja le az anyanyelvű kéziratosságnak a XIII. században elkezdett útját.

Az „egyházbíró fejedelmek”, azaz a püspökök mégsem ezekre a szerzetes másolókra bízta a XV. században már tudatos humanista érdeklődéssel és ízléssel kialakított könyvtárak gyarapítását. Alább szó lesz Vitéz János és Handó György, valamint Csezmeicei János pécsi püspök, azaz Janus Pannonius itáliai könyvvásárlásairól és könyvmásoltatásáról.⁶² Ugyanezt kell mondani a Mátyás-kor más hivatalnok főpapjairól, mint Kálmáncsehi Domonkos fehérvári prépostról, majd váradi püspökről,⁶³ valamint nagylucei Dóczi Orbán egri püspökről. Gyönyörűen másolt és díszített könyvekben megmutatkozó ízlésük már nemcsak a másoló szerzetesek szögletes gót betűkhöz és sablonos piros-kék iniciális díszekhez szokott kezét igényelte. A humanista írás kerék és jól olvasható betűi, a hatalmas illusztráció-komponálás csak biztos tudású, itáliai iskolázású *másoló és díszítő művész* munkájával jöhettek létre a megrendelő által kívánt fokon. A szép könyv iránti igény, a *bibliofília* Magyarországon egyre szélesebb körben jelentkezett.⁶⁴ Hogy a kolostori könyvmásolás milyen fokon tudott csak vele lépést tartani, Magyar Benignának, Kinizsi Pál özvegyének „hóras-könyve” (imakönyve), az ún. Festetics-kódex érzékelteti – szerényebb technikájú vidékieségében.

A humanista könyvkultúra megnövekedett igényei mint ha azt mutatnák, hogy a könyv még csak mint műtárgy, a hatalmas összegeket fölemésztő s a megrendelő finomabb ízlésű műpártolását megörökítő alkotás keltett érdeklődést. A kéziratosság maga – már az első nyomtatott könyvek korában vagyunk – pedig csak mint arisztokratikus, exkluzív kedvelés jön még számba a könyvtermelés humanista ízlésű formálásában. „Jo: Ar: legi transcurrendo”, „mansit inemendatus propter inemendatum exemplar” – „futva átolvastam”, „kijavítatlan maradt, a nem javított mintapéldány miatt”, és aki ezt egy humanista kódexbe – a szöveget bírálva – bejegyezte:⁶⁵ Johannes Archiepiscopus (János érsek), Vitéz János esztergomi érsek, a Hunyadi-fiúk nevelője, Hunyadi János „pennája” volt.⁶⁶ Tehát nemcsak szép, de jó, *megbízható szövegű könyvek* is kellettek. A humanizmus nem csupán

esztéta, hanem tudós érdeklődéssel is fordult a könyv felé. A szöveg gondos és szép átörökítése a pontosság, a megbízhatóság követelményeinek tiszteletbentartásával is járt.

A magyarországi humanista könyvkultúra leghatalmasabb emléke, a Corvina a könyvvel való foglalkozás ilyen elvei szerint jött létre. Mátyás könyvtárának, a magyar művelődés egyik legnagyobb alkotásának magának is szinte könyvtárnyi irodalma van.⁶⁷ Elhelyezéséről, berendezéséről is sokan és sokszor írtak már.⁶⁸ A kortársak – még a humanista stílus dagályosságai mögött is felfedezhetően – őszinte csodálattal beszéltek róla. S ha méreteit, kincseinek számát az utókor kegyeletes bámulata szinte legendásra növelte is, bizonyos, hogy a humanizmus egyik legnagyobb európai könyvgyűjteménye volt. A királyi palota keleti, dunai frontján helyezték el, az antik példák szerint két, latin és görög (meg keleti) nyelvű teremben. A tékákat aranyhímzéses bársonytakarók és függönyök védték a por ellen. Középen volt a keretet, melyen a király, megint csak klasszikus példák utánzásával, fekve – „in accubitu” – olvasott. A könyvek gondozását jó humanisták – pl. Galeotto – végezték. Reájuk volt bízva a *gyarapítás programjának kidolgozása* is. A másoltatást a nagy itáliai scriptoriumokban hozzáértő ügynökök intézték, mint Firenzében Naldo Naldi.

Mindezekkel a kutatás már eddig is behatóan foglalkozott. A kérdés most inkább az, mi köze volt mindehhez az országnak, a középkor végi magyar társadalomnak azon kívül, hogy a nyomorult adózó nép a királyi kedvteléshez szükséges nem kevés értéket előteremtette. Mátyás könyvtáráról azt mondtuk, hogy az az európai humanizmus egyik legnagyobb alkotása. *Mátyás könyvtára létesítésében* – ezt biztosra kell vennünk – *a humanizmus egész programjának átértésével járt el.* Nemesak a bibliofil, vagy egyszerűen a tudomány iránt érdeklődő, a „kor színvonalán álló” művelt ember igyekezete készítette őt a kódexek gyűjtésére és könyvtárrá rendezésére. Naldo Naldi egy hosszú versezetében, mely a „Fölséges Könyvtár” dicséretéről szól, sok, alapjában érdektelen humanista bók után azt mondja, hogy Mátyás a könyvtár alapításával az antik és a humanisták által annyira dicsért *államelmélet egy követelményének megvalósítására törekedett.* „Hiszen olvastad Platónnál azt az isteni mondást, hogy boldogok az államok, melyeknek fejedelmei vagy maguk is bölcselkednek, vagy azokat, kik filozófusokká lettek, különösen kedvelik. . .”⁶⁹ Mátyás maga is bölcselkedett, azaz igyekezett megismerni az antik

művelődést, a humanizmus útmutatásai szerint, és kedvelte maga körül a filozófusokat, a humanista műveltség birtokában lévő tudósokat, különösen azokat, kik az ország ügyeinek intézésében segítségére voltak. A király, hogy az antik államesszményt kövesse, felbuzdulva látott hozzá a könyvgyűjtéshez, nemcsak a maga érdeklődéséből, de az ország, azaz az országot vezetőik művelődése érdekében is. A platóni „szofokrácia”, a bölcsek uralma készült volna megvalósulni Magyarországon? Az elképzelés minden irrealitása ellenére is – bizonyos mértékig – igent kell mondanunk. A budai humanizmus és a firenzei neoplatonikus körök kapcsolata, magának a fő platonistának, Ficinónak érdeklődése Mátyás uralkodási meg művelődési eszményei iránt⁷⁰ éppen nem teszik valószínűtlenné, hogy a terv, mint Mátyás anyyi, a valósággal sokszor kevésbé számoló tervének egyike, felmerült. A bölcsek uralma művelt és ezért – a humanista elképzelés szerint – erős országot eredményezett volna. Bármit is gondolunk azonban ez elképzelések valóságértékéről, egy bizonyos: Mátyás a könyvtáralapítással nem a humanista bibliofília szokványos útjára kívánt lépni. Szándéka ennél többre vitte. Az ország javát nézte, erősödését, gyarapodását, s ennek egyik fő forrása ez a páratlan díszű és gazdagságú könyvtár lett volna.

A Corvina valóban nem fejedelmi szórakozás eredménye, hanem az „ország díszé”⁷¹ volt. Mátyás halála után utóda, II. Ulászló állami ügyként intézi a Firenzében félbemaradt kódexek további sorsát. A török uralom nyomorúságai között vergődő ország évtizedek múlva is mint az elmúlt dicsőség egyik legnyilvánvalóbb jelére emlékezett a „budai bibliotékára”⁷². Európa számára a magyar humanizmus és Mátyás könyvtára szinte egyet jelentettek. Legendás híre magyarázza azt az izgalmat, amivel Budára vetődő idegenek, császári követek a törökkori Budán vagy a visszafoglalás napjaiban Marsigli, az olasz hadmérnök, corvinák után kutatnak.⁷³

A Corvina így bizonyos mértékig az európai humanizmus ügye lett, s az érdeklődés iránta máig nem lankadt. De még inkább az ország dolga, az „ország díszé és vigasztalása” volt a budai könyvtár, melyet alapítója, a kor nagy művelődési eszményeit tartalmuk szerint is teljesen asszimilálva, az ország – saját kora szerint értelmezett – műveltségének gyarapítására alkotott.

A kéziratos könyv és könyvtár magyarországi útja így emelkedett a XI. századi igen szerény kezdetektől, a kicsiny monostori könyvesházaktól a budai palota magasságáig. A fej-

lődés végpontján már a könyvet az ország hasznára őrző, a társadalom műveltségi szintjének emelésére tekintő nemzeti könyvtár áll. A történelem azonban mégis úgy fordult, hogy a király művével, a magyar reneszánsz-állammal együtt, ez is szertehullt.

1. MARCZALI HENRIK: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Bp. 1901. 77. l. — I. László első decretuma (1092) is így rendelkezik: „libros episcopus provideat”. Uo. 88. l.
2. L. ezekre vonatkozólag KNI EWALD KÁROLY cikkeit a Magyar Könyvszemle 1941. évfolyamában.
3. Teljes szövege: KOLLER J.: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum III. Posaonii 1784. p. 270.; újabban: SZENTPÉTERY I.: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele (Értekezések a történettudományok köréből XXIV. 10. sz.). Bp. 1918. 22. l. — A szemelvényekbe az egész oklevél, hamis volta miatt, a hiteles pannonhalmi összeírás után került.
4. SZENTPÉTERY: i. h. 11. és kk. 11., továbbá: Uő: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. Budapest 1923. 6. sz.
5. WENZEL: Árpád-kori új Okmánytár VI. 35.; A pannonhalmi Szent Benedek-rend története VIII. Bp. 1911. 224. l. Kritikájáról uo. 227. l. és SZENTPÉTERY: Kritikai jegyzék. 9. sz.; VÁCZY PÉTER: A bakonybéli összeírás kora és hitelessége. Levéltári Közlemények, 1930. 315–327. l.
6. Pannonhalmi Rendtörténet X. Bp. 1910. 487. l. Faksimile: uo. 16. l. — Két misszálé, egy nocturnale és két graduále egykorú említése az oklevél háttalján.
7. Pannonhalmi Rendtörténet I. Bp. 1902. 589. l. Kritikája: SZENTPÉTERY: Kritikai jegyzék. 2. sz.
8. I. m. 590. l. Faksimile: uo. 75. l. Újabb részletező vizsgálata: CSAPODI CSABA: A legrégibb magyar könyvtár belső rendje. Magyar Könyvszemle, 1957. 14–23. l. — Összehasonlítással l. még Klosterneuburgnak az alapítás után néhány évtizeddel összeállított első kódex-katalógusát, mely terjedelmét tekintve Pécsvarad-Bakonybél és Pannonhalmi között áll: Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs I. Niederösterreich. Wien 1916. S. 92. (Magyarul is: MEZEY L.: Forrásszemelvények a kéziratosság korának könyvtörténetéhez. Egyetemi szöveggyűjtemény. Bp. 1957. 155. l.) Későbbi magyarországi analógia (XIV. sz. eleje) a szepességi lechnici karthauzi kolostor alapításához az anyakolostor Menedékkő (Lapis Refugi) által adott könyvek jegyzéke: WAGNER C.: Analecta Scepusii Sacri et Profani III. Posonii et Cassoviae 1778. pp. 173–174.
9. ZÁVODSZKY L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények forrásai. Bp. 1904.
10. MARCZALI: i. m. 62–66. l.
11. SZENTPÉTERY E.: Scriptorum Rerum Hungaricarum II. Bp. 1938.
12. GERICS J.: A XI. századi Gesta-szerkesztés és krónikáink. Bp. 1960. (A források problémáinak legújabb összefoglalása.)
13. BATHYANI I.: S. Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta. Albae Carolinae 1790. pp. 1–298.; A XI. századi kódexet leírta KARÁCSONYI JÁNOS: Szent Gellért püspök müncheni kódexe. Magyar Könyvszemle, 1894. 10–13. l.

14. MIGNE: *Patrologia Latina*. 141. col. 210.; GOMBOS F.: *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae* (II.). Bp. 1937. p. 926. — Magyarul: MAKKAI L.—MEZEY L.: Árpád-kori és Anjou-kori levelek. Nemzeti Könyvtár, Bp. 1960. 109. l.
15. BÉKEFI R.: *Á káptalani iskolák története Magyarországon*. Bp. 1911.
16. HASKINS, CH. H.: *The Renaissance of the Twelfth Century*. Cambridge (U. S. A.) 1927. pp. 77–85.; BOLGAR, R. R.: *The Classical Heritage and its Beneficiaries*. Cambridge 1954. p. 423, p. 430.; DE GHELLINCK, J.: *L'essor de la littérature latine au XIIe s.* Louvain 1954. pp. 267–276. és 292–312.; Az általános európai helyzetről tájékoztatnak, idézett helyeiken éppen a könyvtárak vonatkozásában. A pannonthalmi katalógushoz és az ország művelődésének különben ismert általános képéhez viszonyítva, reálisan alkalmazható megállapítások.
17. GÁBRIEL A.: *Magyar diákok és tanárok a középkori Párizsban*. Bp. 1938. (Kny. az Egyetemes Philologiai Közöny 1938. évi 4–9. füzetéből.) 4–5.
18. JAKUBOVICH É.—PAIS D. kiadása: *SZENTPÉTERY: Scriptorum I.* Bp. 1937. pp. 15–117.; Faksimile kiadás: FEJÉRPATAKY L.: Bp. 1892.
19. GHELLINCK: i. m. 300–302.; GYÖRNY JÁNOS: *Gesta regum, gesta nobilium*. Bp. 1947. 38–42. l.
20. PHILIPPUS DE HARVENG (1183): „... improprii sermonis usus ita praevaluit, ut qui operam dat litteris, quod clerici est, clericus nominetur, quamquam non esse clericum nequaquam dubitetur...” *De continentia clericorum*. c. 110. *Patrologia Latina*. 208. col. 816.
21. Árpád-kori új Okmánytár I. 58. Pannonthalmi Rendtörténet I. 589. l.
22. KARÁCSONYI J.: *A magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig I–III.* Bp. 1900–1901.
23. STUTZ, U.: *Die Eigenkirche*. Berlin 1895. — Nálunk még a késő középkori vagyonleltárakban is szerepelnek a birtokon levő kegyúri egyházak könyvei.
24. L. alább, 92–94. l.
25. „Quos libros non licet habere diversos.” SÉJALON, H.: *Nomasticon Cisterciense*. Solesmes 1892. p. 212.; LEFÈVRE, PL.: *La Liturgie de Prémontré*. Louvain 1957. pp. 5–6.; Az intézkedés magyarországi eredményéről ugyanitt: hogy a váradi premontréiek a XIII. sz. elején Prémontrében másoltattak mintakódexeket.
26. RICHÉ, P.: *L'instruction des Laïcs au XIIe s.* (Kny. XXIVe Congrès de l'Association Bourguignonne des Sociétés Savantes.) Dijon 1954. pp. 212–217.
27. FEJÉRPATAKY L.: *A királyi kancellária az Árpádok korában*. Bp. 1885. 10–11. l.; Uő: III. Béla király oklevelei. Bp. 1900. 29., faksimile uo. 13.; SZENTPÉTERY I.: *Magyar Oklevéltan*. Bp. 1930. 73–74.; HAJNAL I.: *L'enseignement de l'écriture aux Universités médiévales*. Bp. 1959.² — Spécimens: 36, 39, 40, 41.
28. RADÓ P.: *Hazánk legrégebb liturgikus könyve, a Szelepesényi-kódex*. Bp. 1939.; *A Gráci-kódex kritikai és hasonmás kiadása: megjelenés előtt.* (FALVY Z.—MEZEY L.: *Der Grazer Codex*. Antiph. Albense.)
29. *Budapesti Egyetemi Könyvtár: Cod. lat.* 37.
30. *Cartulario dello Studio di Bologna III.* 111. — Magyarul: MEZEY: *Forrásemelvények*. 95. l. — Itt említjük meg, hogy az adatban szereplő „Magyarországi Miklós úr Esztergomból” (1269. X. 30.)

- azonos lehet Kun László későbbi hányatott sorsú alkancellárjával: FEJÉRPATAKY: Kancellária. 127. l.
31. Vö. HASKINS: i. m. pp. 193–223.
 32. A magában ugyan hiteles, Augustinustól származó Soliloquia a középkori szöveggyomáryozásban későbbi, XII. sz. végén keletkezett nem hiteles, „pseudoaugustinus” művekkel együtt (Sermones ad eremitas, Ad viros religiosos stb.) szerepel: Dictionnaire de Théologie Catholique I. coll. 568–569.; A Liber soliloquiorum animae ad Deum lombardiai keletkezéséről és Közép-Európába vezető útjáról: BURDACH, K.: Vom Mittelalter zur Reformation VI/1. Berlin 1930. 3–5.
 33. Monumenta Ecclesiae Strigoniensis II. Strigonii 1882. p. 27.
 34. HAJNAL I.: L'enseignement de l'écriture... 1959. pp. 189–204.
 35. Domanovszky S. kiadása: SZENTPÉTERY: Scriptorum I. pp. 131–194.
 36. Uo. p. 142. – Viterbói Godefred műve a veszprémi könyvtárban: I. alább, 87 l. – Kézai Gestájának bevezetésében utasítja el a Godefrednek tulajdonított állításokat.
 37. VÁCZY P.: A népfelség elvének egy magyar hirdetője a XIII. században: Kézai Simon mester. Károlyi Árpád Emlékkönyv. Bp. 1933. 546–563. l.
 38. MEZEY L.: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén. Bp. 1955. 91–95. l.
 39. L. a 32. jegyzetet.
 40. MEZEY: Irodalmi anyanyelvűségünk... 16–17. l.
 41. Faksimile kiadása: I. 18. j.; A kezdőbetű szimbolikája és szövegtörténeti jelentősége: KARSAI G.: Az Anonymus-kézirat díszítése. Magyar Könyvszemle, 1960. 25–48. l.
 42. KARÁCSONYI: A magyar nemzetségek... ismételt; A nemzetségi szerkezet bomlásáról: LÉDERER E.: A magyar feudális társadalom története. Bp. 1959. 124–128. l.
 43. Pannonhalmi Rendtörténet III. Bp. 1905. 162–166. l.
 44. CSÁNKI D.: Magyarországi bencések egy bibliográfiái értékű inventáriuma. Magyar Könyvszemle, 1881. 289. l.
 45. HARSÁNYI A.: A magyarországi domonkos-rend a reformáció előtt. Bp. 1940. 28–37. l.; MÁLYUSZ E.: A pálosrend a középkor végén. Egyháztörténet 3 (1947). 1–53. l.
 46. Az egyetemet végzetek és az ún. egyházi középréteg szerepéről újabban: MÁLYUSZ E.: Magyarország és a konstanzi zsinat. Bp. 1958. 43–58. l.
 47. SZÖNYI L.: Tizennegyedik századbeli papíros-okleveleink vízjegyei. Magyar Könyvszemle, 1907. 1–2. l. Az első emléke a papíros jelentkezésének 1310-, ill. 1318-ból való. (Gentilis bíboros egy levele és az egrai káptalan egy oklevele.)
 48. Az írástechnika változásáról: MEZEY L.: Codices latini medii aevi... Bibl. Univ. Budapestin. Bp. 1961. p. 247–250.
 49. Uo. Ahol a magyarországi és akkori nyugat-európai írásgyakorlat viszonyáról is szó van.
 50. Szöveg: SZENTPÉTERY: Scriptorum I. pp. 219–505. Faksimile: TOLDY F.–SZABÓ K.: Marci Chronica de gestis Hungarorum. Pest 1867.; KARDOS T.–GERÉB L.: A Bécsi Képes Krónika. Bp. 1960.; A teljes miniatúraanyag: Ungarns Bilderchronik. Bp. 1961.
 51. BERKOVITS I.: Kolostori kódexfestészetünk a XIV. században. Magyar Könyvszemle, 1943. 347–358. l.

52. Budapesti Egyetemi Könyvtár: Cod. ital. 1. — BERKOVITS I.: A budapesti Egyetemi Könyvtár Dante-kódexe. Bp. 1931.
53. BÉKEFI R.: A pécsi egyetem. Bp. 1909. 97, 112. l.; KARDOS T.: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1954. 71–76. l.
54. MAKKAI—MEZEY: i. m. 248–249, 362–363. l.
55. MEZEY L.: Codices latini... p. 7–11.; CSONTOSI J.: Adalék a szepességi XV. századi könyvtárakhoz. Magyar Könyvszemle, 1880. 329–363. l.; DEDEK CRESCENS L.: A karthauziak Magyarországon. Bp. 1889. 101–105. l.
56. L. alább, 96–100. l.
57. A királyi városok kiváltságos plébániái a városok felügyelete, a későbbi értelemben „kegyurasága” alá tartoztak. E többnyire gazdag javadalmak tartozékai voltak a könyvek is, melyeket részben még ma is az eredeti állag szerint tanulmányozhatunk pl. Kőrmöcbányán [Kreminna], Bártfán [Bardejov], részben pedig részletes katalógusokból, az eredeti vagy új őrzési hely szerint ismerhetünk meg (Nagyszében [Sibiu], szepességi városok). Tehát e városi plébániái könyvtárak a polgárság könyvkultúrájának is emlékei. Hogy a polgárok és az alsópapság könyvgyűjteményei tartalmilag nem sokban különböztek, l. MEZEY L.: Forrásszemelvények... 583–585. Kőrmöcbánya: Schematismus Historicus Dioecesis Neosoliensis a. 1876. Neosolii 1876. Ipolyi Arnold leírásában a kőrmöci könyvek: 300–306. l. Ismertetése: Magyar Könyvszemle, 1876. 229–231. l. Bártfa: ÁBEL J.: A bártfai Szent Egyed templom könyvtárának ismertetése. Bp. 1881.; Nagyszében: IVÁNYI B.: A nagyszébeni plébániái könyvtár könyvei. Századok, 1938.; A szepesi városokról: CSONTOSI i. cikke (55. j.).
58. LIEFTINCK, G. I.: Pour une nomenclature de l'écriture livresque de la période dite gothique — Nomenclature des écritures livresques, Colloques internationaux du Centre Nat. de Recherche Scient. Paris 1954. pp. 15–34.; MEZEY L.: Codices latini... p. 247–250.
59. KISBÁN E.: A magyar pálos rend története I. Bp. 1938. 15–23. l.
60. MÁLYUSZ E.: A pálosrend... 29. l.
61. ZSÁK J. A.: Szegedi Gergely, egy ismeretlen scriptor és miniator. Magyar Könyvszemle, 1907. 145–148. l.
62. L. alább, 101–108. l.
63. KNIEWALD K.: Kálmáncsehi Domonkos zágrábi misekönyve. Magyar Könyvszemle, 1943. 1–15. l.
64. HOFFMANN É.: Régi magyar bibliofilek. Bp. 1929.
65. Budapesti Egyetemi Könyvtár: Cod. lat. 9. és 10.
66. KARDOS T.: i. m. 106–122. l.
67. ZOLNAI K.: Bibliographia Bibliothecae regis Mathiae Corvini — Mátyás király könyvtárának irodalma. Bp. 1942.
68. Legutóbb összefoglalóan: CSAPODI Cs.: Naldus Naldi forrásértéke. Magyar Könyvszemle, 1960. 293–302. l.
69. L. alább, 109. l.
70. HUSZTI J.: Platonista törekvések Mátyás király udvarában. Minerva Könyvtár I. Pécs 1924. 216–220. l.; KARDOS T.: i. m. 193–194. l.
71. L. alább, 118. l.
72. L. alább, 120. l.
73. L. alább, 122–126. l.; FRANKÓI V.: Kérvény a budai Corvin könyvtárba való behocsátás végett az 1629-ik évből. Magyar Könyvszemle, 1915. 218. l.

A) ISTVÁNTÓL MÁTYÁSIG

Az első könyvek Magyarországon

1

A PANNONHALMI APÁTSÁG JAVAINAK ÖSSZEÍRÁSA¹

1093 körül

[Monogram] Isten neve erősítse meg, amit írtunk, ámen.

Noha az ember mindent, amije csak van, az Istentől bírja, mindazonáltal ne habozzék, hogy mindenét Istennek ajánlja. Ugyanis, ha Krisztusnak, akitől mindent kapott, valami keveset átengedni tétovázik, elveszíti azt is, amije van, és miként az egyetlen talentumnak rejtegetője, jutalomban sem lesz része. Mert akik azokban lelik örömüket, amik ebből a világból valók, mindig csak koldulnak, és a szükségben maradnak. Hogy pedig jutalomtól el ne essünk, Boldog István király és az ő királyi utódai, hercegek, főpapok, ispánok és más istenfélő emberek, valamint én: László király, a Pannónia hegyén fekvő szent Márton monostorát, amennyire királyi módunktól tellett, nagy javakkal ajándékoztuk meg. Ezért, nehogy egyeseknek az erőszakoskodása vagy álnoksága, illetve nemtörődömsége miatt bármi is veszendőbe menjen, én, László, Magyarország királya, országom valamennyi fő emberének a tanácsára mindent megszámláltattam, és ebben az oklevélben összeírtam. És – hogy a régisége miatt később ne hanyagoltassék el, elrendeltük, hogy az eljövendő időkben, az utódok emlékezetére, mindig betartassék. Amit pedig ez a szent egyház földben, vízben, vámban és mindennemű vagyonban és birtokban – azok minden jövedelmével együtt – ezektől az előbb említett emberektől kapott, és amiket szerzett, a következő összeírásban foglaltatnak:² 9 ereklyetok oltárokkal; 2 közülük aranyból, 1 aranyozott rézből, 4 ezüsből, 2 pedig (elefánt) csontból készült. 14 kereszt; közülük tíznek anyaga arany, és drágakövekkel van díszítve igen gazdagon, 1 egészen ezüsből, 3 pedig aranyozott rézből való; közülük azt a négyet, amely ezüstözött nyéllal van ellátva, még körmenet alkalmával használni szokták. 6 evangéliumos könyv ugyanannyi vánkossal . . .;³ 6 misekönyv, 1 biblia, 4 nocturnalís,⁴ 4 antifonárium,⁵ 4 graduále,⁶ 2 szekvenciális – trópussokkal,⁷ 4 keresztelési szer(tartás)könyv,⁸ 3 collectarius-könyv,⁹ 4 himnárium,¹⁰ 2 regula,¹¹ 1 regulamagyarázat,¹² 2 lecionárius-könyv,¹³ 1 breviárium,¹⁴ 3 homíliás-könyv,¹⁵ 2 beszédek tar-

talmazó könyv,¹⁶ 1 a szentírás olvasásával kapcsolatosan írt fejtegetéseket tartalmazó könyv,¹⁷ 2 Passionalis-könyv,¹⁸ a szentenciák könyve,¹⁹ az Apostolok cselekedetei,²⁰ Prospernek könyve a cselekvő és szemlélődő életéről,²¹ Isidorus,²² szertartáskönyv,²³ Amalarius könyve,²⁴ a Pastoralis,²⁵ a Dialógusok könyve,²⁶ Pál levelei,²⁷ a Jóbról szóló Moralia két könyve,²⁸ a Scintillarium,²⁹ az Interrogatio Petri,³⁰ Cicero beszédei Catilina ellen,³¹ Lucanus,³² Donatus 2 könyve,³³ Sedulius Genesis,³⁴ Cato 3 könyve,³⁴ Paschasius,³⁵ Szent Márton élete,³⁶ az egyházatyák élete,³⁷ a gallikán, héber és görög zsoltároskönyv,³⁸ Szent Ágoston beszédei³⁹. –

Következnek pedig az Isten fent említett szent egyházának a birtokai és telkei (mansiói) és a többi ingóságai. Az első prédiüm Pannónia, ahol a monostor áll . . .

Pannonhalmi rendi levéltár: Capsa 2. A. – Kiadása: A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I. Bp. 1902. 590–591. l. (Latinból ford.: Kumoróvitz L. Bernád.)

1. A fenti szemelvényből, valamint a következőből, a pécsváradi hamis oklevélbe foglalt összeírásból is láthatjuk, hogy a könyvek a monostorok egész vagyonkomplexumában, az ingó- és ingatlanértékek sorában foglalhattak csak helyet, külön értékük a korai feudalizmus egyházi könyvkultúrájában még nem volt. I. László pannonhalmi összeírása, célkitűzésében és szerkezetében is, a nyugati kereszténység e tekintetben kialakult hagyományaihoz igazodott. Jámbor Lajos (813–840) császár így vezeli be az északfrancia St. Riquier monostorának jószágösszeírását (831): „Lajos császár miután kihirdette a monostor birtokaira vonatkozó rendelkezéseit, magához hívatta a szerzeteseket, és kérte őket, hogy mindazt, amijük akár az egyház kincstárában, akár a külső jószágokon van, írják össze és neki mutassák be. Az Úr megtestesülésének 831. évében, a IX. indictióban [időszámítási ciklusban] tehát megtörtént az apátság összeírása, amint a felséges Augustus uralkodásának 18. évében kívánta. . .” (Forrásszemelvények . . . Egyetemi szöveggyűjtemény. Bp. 1957. 147. l.)
2. Az összeírásról bővebb tájékoztatást Csapodi Csabának a bevezetőben említett cikke (Magyar Könyvszemle, 1957. 14–23. l.) ad, az itt általunk szükségesnek látott helyesbítésekkel.
3. A díszített vánkost a misében vagy – a benecéknél – az éjjeli zsolozsmán az evangélium éneklésénél helyezték az evangéliumos könyv alá.
4. *Nocturnalis* – éjszakai zsolozsma végzésénél használatos énekeskönyv.
5. *Antifonárium* – a nappalizsolozsma énekeit tartalmazó könyv.
6. *Graduále* – a mise énekeinek könyve.
7. *A szekvencia és a trópus* – a misében énekelt hosszú, szöveg nélküli dallamokat hang-szótag megfeleléssel felbontó szöveg. (Dreves, G. M.–Blume, Cl.: *Analecta Hymnica Medii Aevi*. 8–10, 34, 37, 39–40, 42, 44; a prózák: Blume, Cl.–Bannister, M.: *uo*. 47.) Ez a szekvencia-gyűjtemény a XI. század végén még csak a

Sankt Gallen-i, ún. Notker-féle szekvenciák könyve lehetett, kiegészítve a megfelelő Tropariummal. A szekvenciák pannonthalmi használata és az ugyanezekről való hallgatás Pécsvárad összeírásában – ami a délnémet, ill. olasz gyakorlat szembenállításának felel meg – egyben a kétfajta zene- és *könyvkultúra* hatására is figyelmeztet.

8. *Keresztelési szerkönyv* v. baptismale, baptisterium (sokszor csak baptismus) – a szentségek kiszolgáltatásának könyve, mely az első szentség szertartásrendjétől (a kereszteléstől) nyerte a nevét.
9. *Collectarius-könyv* – Csapodival ellentétben – nem a mise, hanem a zsolozsma imádságait (collectákat) és kis bibliai részleteit (capitulamokat) tartalmazta. (Mezey: Codices latini. . . Bp. 1961. 14. l.)
10. A *hinnárium* v. himnuszok könyve – itt már külön gyűjteményben szerepel, Pécsvárad könyvei között viszont, a középkorban sokáig élő gyakorlatnak megfelelően, a zoltároskönyv végén foglalt helyet. (L. erre példákat: Mezey: Codices latini. . . 52, 117, 131, 171. l.)
11. *Regula* – Szent Benedek montecassinói apát († 547. k.) szerzetesszabályzata.
12. E korban három *regulamagyarázat* volt használatban. Paulus Diaconus (*Expositio super Regulam S. Benedicti Abbatis*, kiadás: Monte Cassino 1880), Smaragdus (IX. sz., *Expositio Regulae B. Benedicti*, *Patrologia Latina*, 102.) és Hildemar (IX. sz., *Tractatus in Regulam S. Benedicti*). Ezek között a legnagyobb tekintélyű Paulus Diaconus műve volt, ezért, és mert az összeírás is a „super regulam” kifejezést használja – leginkább erre kell gondolnunk. (Butler, C.: *Benedictine Monachisme*. London 1924. 177–179. l.)
13. *Lekcionárius-könyvek* – lehetnek vagy a mise, vagy esetleg már a zsolozsma végzésénél használatos szentírási részletek gyűjteményei. Csapodi itt, lényegében helyesen, lezártnak tekinti az istentiszteleti könyvek felsorolását (19. l.). Nem fogadható el azonban az a nézete, hogy ezután a harmadik – őrzési hely és használat szerint is megkülönböztetett – csoport következne. Sajnálatos, hogy különben lelkiismeretes gondosságú munkájában nem tájékozódott külföldi példák szerint. Az említett St. Riquier apátsági katalógus (831) még így osztályozza a kolostori könyveket: Az istenséggel foglalkozó (libri super diuinitatem). . . kódexek, a grammatikusok könyvei, a régiek könyvei, kik a királyok tetteit vagy különböző földek fekvését írták le. . . A sekrestye könyvei, melyek az oltár szolgálatában használatosak. . . (Gottlieb: *Mittelalterlichen Bibliothekskatalogen*. . . 24–28. l., Mezey: *Forrásszemelvények*. . . 147–148. l.) De ennél érdekesebb a pannonthalmi összeírással közel egykorú (XI. sz.) és egyenlő nagyságú (77 kódex) katalógus Weihenstephan apátságából. A csoportosítás a következő: „I. lőször, amelyek az istenszolgálat-hoz tartoznak”, „Más könyvek, melyeket a testvérek a *káptalan-teremben*, az *asztalnál*, a *collatio*hoz olvasnak”, „libri scholastici” (könyvek iskolai használatra) és még néhány külön felsorolt könyv. Valójában tehát itt a weihenstephani beosztásnak megfelelően a második, közös olvasmánycsoport elősorolása kezdődik. (Gottlieb: i. m. 173–174. l., *Forrásszemelvények*. . . 173–174. l.) Téves Csapodinál a „collatio” értelmezése. Weihenstephan könyvei-

- nek felsorolása világosan megkülönbözteti a káptalanteremben történő olvasási alkalmat a collatiótól. Az előbbi a reggeli, ún. officium capitulin történt, az utóbbi este, completorium előtt a keresztfolyosón (ámbituson) végzett közös olvasmány, esetleg rövid beszéd vagy megszólítás jellegű összefoglaló volt. (Vö. Mezey: Irodalmi anyanyelvűségünk... Bp. 1955. 35–36, 93, 109. l.)
14. *Breviárium* – feltehetően a szertartások rövid magyarázata.
 15. *Homília* – az evangélium magyarázata, vasárnapok és ünnepek szerint rendezve. A középkorban a legnagyobb tekintélyű homíliás-könyv volt Paulus Diaconusnak Nagy Károly rendeletére készített gyűjteménye, a *Homiliarium Carolinum* (786–797), melyet még az ősnymtatványok között is megtalálunk (*Patrologia Latina*, 173.). További nevezetesebb homíliás-könyvek: Beda Venerabilis († 735) 50 homíliájának gyűjteménye (*Patrol. Lat.* 93.) és Alcuin († 804) gyakorlatiasabb homíliás-könyve (*Patrol. Lat.* 101.). Ezen a télen tehát vagy mind a három érteendő, vagy közülük egy (leginkább a *Homiliarium Carolinum*) három példányban.
 16. *Libri sermonum*, a nem evangéliumi szakaszokat magyarázó prédikációk. Ezeknél olyan „standard”-munkákat, mint a homíliás-könyveknél, nem tudunk megnevezni. De mégis az előbb említett szerzők ténylegesen megvolt beszédgyűjteményeire kell gondolnunk.
 17. Ez, mint Csapodi helyesen megjegyzi, csak Johannes Cassianus *Collationese* lehet. (I. h. 19. l.)
 18. *Passionalis-könyv*. – Ezeket *Passionarii* néven is emlegették. Eredetileg csak a vértanúk szenvedéseiről (*passio*) készült feljegyzéseket (*Acta Martyrum*) tartalmazták, később más szentek életrajzát is, amelyeket ünnepeikre legendáikból állítottak össze. Az elnevezés azonban megmaradt. Csapodi véleményével ellentétben, a homíliás- és sermos-könyvek, valamint a *Passionalék* magához a szolozsmavégzéshez is szükségesek voltak. Az általa feltételezett pannonhalmi könyvtári rend tehát nem egészen a cikében kifejtettek szerint alakult.
 19. *A szentenciák könyve* v. *Liber Sententiarum* – a XII. század közepétől gyakran fordul elő a katalógusokban, és legtöbbször Petrus Lombardus nagy művét, az egyházatyáknak teológiai kérdések tekintetében kifejtett nézeteit (*sententiae*-t) egybegyűjtő *Liber Sententiarum*ot kell rajta érteni. A pannonhalmi összeírás idején azonban még csak a laoni Anselm (*Anselmus Laudunensis*) szentenciás könyve jöhet szóba. Mivel a szerző ekkor még élt († 1117), korán népszerűvé lett művének előfordulása Pannonhalmán a nyugati eredmények eléggé gyors tudomásulvételére mutat. (Grabmann, M.: *Geschichte der scholastischen Methode* II. Freiburg 1911. 136–138. l.)
 20. Bármennyire nem valószínű, hogy a bibliát tartalmazó kódexen kívül külön másolt *Apostolok cselekedetei*-szöveg is volt a XI. század végi Pannonhalmán, mégis erre gondolhatunk. Különösen, ha figyelembe vesszük Pál apostol leveleinek alább következő, külön említését. Ha ez utóbbira nézve Csapodi nem valószínűtlen feltevése megáll, a katalógus kódex-megjelölése alatt egy kommentárt kell érteni. Mivel pedig a *Vita apostolica*, azaz a jeruzsálemi ősegyház élete a VII. Gergely korában megindult reformtörékvések némelyikében is szerepelt mint követendő példa, az itt olvasható cím alatt esetleg egy ilyen témájú művet sejtethetünk. A XI–XII.

századforduló európai áramlatai egyikének Pannonhalmára érkezéséről tanúskodna ez a kódex? (Vö. Chenu, D.: Moines, clercs, laïcs au carrefour de la vie évangélique. Revue d'histoire ecclésiastique, 49. [1954.] 59–89. l.)

21. Csapodi közli az igazi szerző nevét: Julianus Pomerius (i. h. 20. l.).
22. *Isidorus* – az V. században élt sevillai püspök *Lëtymologiorum Libri* címen ismert és az egész középkorban használt lexikonszerű munkája.
23. Ez azonos lesz a X. században a Rajnavidéken keletkezett, ún. *Ordo Romanus antiquus*- vagy *vulgatusszal*, mely a nyugati egyház szertartásrendjét foglalja össze, bizonyos imádságok szövegeivel. (Patrol. Lat. 78.)
24. *Amalarius Symphosius* (780–850) metzi segédpüspök műve a *De ordine antiphonarii*, mely valóban a Csapodi által kifejtett értelemben veendő antifónás (azaz a mise énekeit tartalmazó) könyvre áll. (Patrol. Lat. 105.) Meg kell jegyezni, hogy ezek a szertartás rendjét szabályozó könyvek, tartalmuk szerint, még az első csoporthoz sorolandók.
25. I. v. Nagy Gergely pápa (590–604) műve: *Liber regulae pastoralis*. (Patrol. Lat. 75.)
26. Ugyancsak Gergely műve: *Dialogi de vita et miraculis patrum italicorum*, az itáliai atyák életéről és csodáiról szóló négy könyv. Ezek közül két könyv Szent Benedek életéről szól. (Legjobb kiadása: Moricca, U. Roma 1924. és Patrol. Lat. 79.)
27. L. erre vonatkozólag Csapodi fellevét: i. h. 21. l.
28. Szintén I. Gergely pápa műve: *Expositio in Iob, Moralia in librum Iob* – Jób könyvéhez írt allegorikus, moralizáló magyarázatok. (Patrol. Lat. 76.)
29. A ligugéi Defensor (*Logociagensis*) műve a *Liber scintillarum* címen ismert, és a középkorban rendkívül népszerű idézetgyűjtemény. (Legújabb kiadása: *Corpus Christianorum* 117. Turnhout 1958.)
30. *Interrogatio Petri* – „Péter kérdezősködése”, az investitúra-harc irodalmának egyik darabja? (Mirbt, C.: *Die Publizistik der Investiturstreit*.)
31. Vö. Csapodi: i. h. 22. l.
32. *Lucanus* bizonyára a *Pharsaliával* szerepel, melynek korai történetíróink előtt már ismert voltára legutóbb Kumorovitz L. B. hívta fel a figyelmet: *Századok*, 1960. 918. l.
33. *Donatus*, a későrómai korban élt latin grammatikus művéről van szó, amely a középkorban, sőt még azután is (nálunk a XIX. sz. elejéig) a latin nyelvtanulás legelterjedtebb kézikönyve volt.
34. Ezekre vonatkozólag l. Csapodi: i. h. 22. l.
35. *Paschasius Radbertus* (785–860. k.) számos műve közül leginkább a neki tulajdonított, de nem tőle származó *De benedictionibus patrum* jöhetne számításba. (Patrol. Lat. 120.) Csapodi a *Vita Adalhardi* ajánlaná, a továbbiakkal való összefüggésre tekintettel. De ugyanezen szempontoknak inkább megfelel az előbb említett mű, mint a Magyarországon teljesen érdektelen életrajz.
36. Pannonhalmi patrónusának életét *Sulpicius Severus*, Márton tanítványa és később utódja írta meg. Ez volt a legelterjedtebb és legnépszerűbb, prózában írt Márton-életrajz. Kiadása: *Corpus Scriptorum Ecclesiae Latinorum* I, 107–216. l.
37. *Az egyházatyák élete* – a középkor egyik legnépszerűbb kolostori könyve, mely az egyiptomi sivatagban remetéskedőkről szól. (Patrol. Lat. 73.)

38. A háromféle *zsolttároskönyv* jelenlétének magyarázata — úgy véljük — a következő: a psalterium gallicanum (385–392) a legjobb és legelterjedtebb latin zsolttárfordítás, amely a hivatalos latin bibliafordításban is helyet foglal (Vulgata); a psalterium hebraicum nem lehet más, mint a Hieronymus által közvetlenül a héberből készített fordítás: Psalterium iuxta Hebraeos (Harden, J. M., London 1922.); a psalterium graecum, azaz görög zsolttároskönyv éppúgy nem volt görög nyelvű, mint az előző francia, illetve héber, ellenben az Ótestamentum görög fordításából (Septuaginta) készült régebbi latin fordítással (Itala) lesz azonos. (Lexikon für Theologie und Kirche. 8.¹ 542. l.) Így tehát mind a három zsolttároskönyv latin nyelvű volt, de nem azonos szövegű. Liturgikus használatra csak az első volt alkalmas, a másik kettő csak mint olvasmány jöhet számításba, esetleg a Csapodi által említett iskolai céllal.
39. Lehet, hogy valóban Szent Ágoston beszédeinek teljes gyűjteménye volt meg Pannonhalmán, de sokkal valószínűbbnek látszik, hogy az Ágoston hiteles vagy kétes, ötven beszédéből álló gyűjteményt említi a katalógus.

2

A PÉCSVÁRADI APÁTSÁG JAVAINAK ÖSSZEÍRÁSA¹

1015

A mindenható Úristen nevében István isteni kegyességéből Magyarország királya. Hisszük és igazán tudjuk, hogy ha az Isten tiszteletére adományozott helyekkel hatalmunkat és tekintélyünket gyarapítottuk, ezt nemcsak emberi dicséret formájában kell hirdetni, hanem isteni bérrel is jutalmazni. Ezért az Isten szent egyházának valamennyi most élő és jövődöbéli híve okos megértéssel vegye tudomásul, hogy mi Isten segítségével, lelkünk váltságáért és országunk szilárdulásának a biztosítására, Isten szülőjének: Máriának és Szent Benedeknek a tiszteletére a Vashegy² tövében teljes igyekezettel monostort építettünk; és nagy gonddal ügyeltünk arra, hogy a szerzetesi szemlélődő élet az anyagi javakban való szükség miatt balsorsra ne jusson, ezért ezt a monostort adományainkból, az apostoli szentszék beleegyezésével és megerősítésével,³ gazdagon elláttuk földekkkel, erdőkkel, halastavakkal, szőlőkkel, falvakkal és mind szabad, mind pedig szolganépekkel . . .

Az oltárokat ezzel a felszereléssel ékesítettük,⁴ tudniillik: 29 kazulával,⁵ 14 dalmatikával, 18 tunikával,⁶ 60 kappával,⁷ 27 oltárterítővel, 29 törülköző kendővel, az ülőhelyek befedésére szánt négy terítővel, 50 albával,⁸ 22 kamisiával,⁹ 10 pallumból¹⁰ való és 15 másfajta függönnyel, 10 oltár elé való szőnyeggel, 9 keresztel, 7 vánkossal, 5 hordozható oltárral, 4 füstölővel, 6 gyertyatartóval, 11 kehellyel, 12 viaszpálciká-

val, 4 (mise)kannával, 3 ezüstszelencével, 30 stórával és manipulussal¹¹; könyvekből pedig – melyeknek nagy tekintélye ragyog az Isten egyházában – a következőkkel: 1 bibliotékával,¹² két kötetben, 4 nocturnalissal,¹³ 5 antifonáriummal,¹⁴ evangéliummal felszerelt 2 lekcionáriummal,¹⁵ 6 misekönyvvel, 4 zsoltároskönyvvel, 5 graduáléval,¹⁶ 2 regulával,¹⁷ 2 keresztelési szerkönyvvel,¹⁸ 2 glosszagyjűteménnyel¹⁹ és a 40 homíliát tartalmazó könyvvel²⁰. – 120 lóval . . .

Pannonhalmi rendi levéltár: Capsa 2. A. – Kiadása: A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I. Bp. 1902. 591–592. l.

1. Az összeírás az apátság később kelt, hamis okleveléből való. A hamis oklevél egyes részeinek, közöttük a könyvösszeírásnak elfogadhatóságáról a bevezetőben szóltunk. A hamisítvány a XII. század végén, a pannonhalmi mintájára készülhetett. (Szentpétery: i. m.) Az összeírás azonban az említett helyen kifejtett okok alapján lehet XI. századi.
2. A *Vashegy* (Mons Ferrus) – a Mecsek egyik esúsa, a Zengő.
3. Ez a kifejezés a XI–XII. századfordulón jön elő pápai oklevelekben, mint a pápai hatalom erősítését szolgáló, ún. gregoríanus mozgalmak egyik megnyilatkozása („az apostoli szentszék beleegyezésével és megerősítésével . . .”). A XI. század elején még anakronisztikus.
4. A most következő egyházi felszerelések összeírása először viszonylagos gazdagságával tűnik ki. Pécsvárad azonban a magyar középkorban sokáig vetekszik Pannonhalmával a magyar bencés apátságok feletti elsőségért. Volt idő, amikor a pápai jövedelmi nyilvántartások szerint Pécsvárad valóban nagyobb jövedelmekkel rendelkezett, mint Pannonhalma. – A másik, amit meg kell említenünk, az összeírás szerkezete. A templomi ruhák és más felszerelési tárgyak után következik a könyvek felsorolása. Ennek magyarázata a kétféle értékesport azonos őrzési helye: a monostortemplom sekrestyéje. A könyvek nem liturgikus használatú része csak később kerül külön őrzési helyre, a káptalanteremben lévő könyvesládába; az armariumba, majd a sekrestye és a káptalanterem között levő kis helyiségbe: a librariába, könyvesházba.
5. *Kazula* = házaeska – a román kor harang alakú miseruháira valóban illő elnevezés.
6. *Dalmatika és tunika* – a miséző papnak segédkező diakónus, ill. aldiakónus öltözet.
7. *Kappa* – az ünnepélyes szertartásoknál használatos díszes palást.
8. *Alba* – földig érő, hosszú, fehér vászoning.
9. *Kamisia* – az előbbi rövidebb, térdig érő változata.
10. *Pallium* – bizánci selyemanyag.
11. *Stóla és manipulus* – a miséző pap és a neki segédkező diakónusok által a nyakba vetve, ill. a karon viselt szalagszerű ruhadarabok.
12. Az itt emlegetett *bibliotéka* a bibliával azonos. Hogy két kötetben másolták, a kódex nagyobb terjedelmére enged következtetést. Lehetséges, hogy olyan méretű (és kiállítású) volt, mint a jóval kisebb csatári monostor (l. 12. szemelvény) bibliája.
13. *Nocturnalís* – l. az 1. szemelvény 4. jegyzetét.

14. *Antifonárium* – l. az 1. szemelvény 5. jegyzetét.
15. *Lekcionárium* – az olvasmányok könyve, melyeket a misén olvastak, ill. énekeltek el.
16. *Graduále* – l. az 1. szemelvény 6. jegyzetét.
17. *Regula* – l. az 1. szemelvény 11. jegyzetét.
18. *Keresztelési szerkönyv* – l. az 1. szemelvény 8. jegyzetét.
19. A Walafrid Strabónak (IX. sz.) tulajdonított nagy biblíamagyarázatról, az ún. Glossa ordinariáról van szó. (Kiadva: *Patrologia Latina*, 113–114.)
20. A sok *homília-könyv* (egyházibeszéd-gyűjtemény) közül ezzel a számszerű meghatározással csak l. Gergely pápa Liber quadraginta homiliaruma jöhet szóba. (*Patrologia Latina*, 76.) – A jegyzékben említett két utolsó kódex a monostor zsolozsmás könyvei közé számíthatott még, miután a XI–XII. században az apát vagy a kántor-szerzetes jelölte ki a könyvből az alkalomnak megfelelő szöveget.

Kolostori kódexmásolás

3

KARTHAUZI STATUTUMOK¹

XII. század

A scriptor felszerelése

A másoláshoz íróasztalt, pennákat, krétát,² két dörzskövet,³ két szarvat,⁴ egy tollkést, a pergamen levakarására két éles kést vagy borotvát, egy körzőt, egy árt, ónt,⁵ vonalzó, fejes vonalzó, íróablát,⁶ íróvesszőt⁷. Ha pedig a testvér más mesterséggel foglalkozna – ez azonban nálunk igen ritkán fordul elő, mert akiket felveszünk, ha lehetséges, írni is megtanítottunk –, mesterségéhez illő szerszámai legyenek.

Guigo I. Carthausiae majoris prior generalis quintus: Consuetudines. Capitulum XXVIII. De utensilibus cellae. Migne, PL. Tom. 153. p. 694.

1. A középkori kolostori könyvkultúra egyik legjelentősebb részét a kódexek másolása tette. Az előbbi szemelvény az egyik legszorgalmasabb másoló-szerzetes rendnek, a karthauziaknak (a magyar középkor „néma barátok szerzetének”) szabályaiból, statutum-könyvéből való, melyet a rend törvényhozója, I. Guigo, a Grande Chartreuse perjelje († 1137) állított össze. (Kiadása: *Patrologia Latina*, 189.) A karthauziak Magyarországon végleg a XIV. sz. legelején telepedtek meg, és a mohácsi vészig összesen négy kolostorban éltek. (Dedek Crescens L.: A karthauziak Magyarországon. Bp. 1889.) Az itt közölt előírások általános gyakorlatot fejeznek ki, amelyek a rendi kereteken és országhatárokon túl, a középkori

- könyvkultúra egész területén érvényben voltak. Érvényesek voltak tehát a magyar scriptorokra is. (A karthauziak könyvkultúrájáról: Lehmann, P.: Bücherliebe und Bücherpflege bei den Karthäusern. = Miscellanea Fr. Ehrle. V. köt. Studi et Testi 41. Roma 1924. 364–389. l.)
2. Krétaporról hintették be a pergamenlapokat, hogy a tinta szét ne folyjon rajtuk.
 3. Dörzskő – a pergamen ledörzsölésére szolgált, hogy az egyenetlenségek és az esetleges húsmaradványok eltűnjenek róla.
 4. Tintatartók céljára.
 5. Övessző – a sortávolságok berajzolásához kellett.
 6. A viasszal bevont íróasztal – újra beírható felülete miatt a jelentéktelen, csak időleges fontosságú feljegyzések számára volt használatos.
 7. Íróvessző, „stylus” – fém vagy fémhegyű fapálcika a viaszra íráshoz.

4

A CISZTERCI SZOKÁSOKBÓL¹

XII. század

Hogyan kell az új kolostort a szükségességekkel ellátni?

(Sectio II. c. XII.)

Tizenkét szerzetes az apáttal, mint tizenharmadikkal, küldessék az új kolostorokba. Mindazonáltal addig ne engedjék el őket, míg az új hely könyvekkel, épületekkel és más szükségességekkel el nincs látva: legalábbis misekönyvvel, a regula könyvével,² a szokások könyvével,³ zsoltárkönyvvel, a himnuszok könyvével,⁴ a collectaneummal,⁵ lecionáriummal,⁶ antifonáriummal,⁷ graduáléval⁸...

A könyvek kötéséről (c. XIII.)

Megtiltjuk, hogy a mi egyházainkban a könyvek aranyba, ezüstbe köttessenek, vagy aranyozott, vagy ezüstözött kapcsaik legyenek. A kódexet (selyemmel vagy más értékes szövetel) borítani nem szabad.

A betűkről (c. LXXX.)

A betűk egyszínűek legyenek, és nem színesek...

A scriptorium (c. LXXXV.)

Minden scriptoriumban, ahol a szerzetesek szokás szerint másolással foglalkoznak, a hallgatást úgy tartásuk be, amint az a keresztfolyosón szokás.⁹

Séjalon, H.: Nomasticon Cisterciense. Solesmes 1892. 215, 230, 231. l.

1. A XII. század két legnagyobb szerzetesrendje a ciszterciek és a premonstreiek rendje volt. Mindkettő a XI. században elindult, ún. evangéliumi, azaz szegénységi laikus mozgalmakból (Pataria) született, melyet a VII. Gergely-féle reformpápaság a maga céljainak szolgálatába állított. (Werner, E.: *Pauperes Christi. = Studien zu Sozial-Religiösen Bewegungen im Zeitalter des Reformpapsttums. Leipzig 1956.*) Az itt ismertetett előírások még az első évtizedek szegénységi programját tükrözik. Ezt a programot azonban a század végére már mindkét teljesen elfeudalizálódott rend éppen úgy elfeledte, mint a pápaság az „evangéliumi mozgalmak” által kényszerített reformigéretet végrehajtását. Magyarországon a két rend 1130 körül (premonstreiek), illetve 1142-ben (ciszterciek) jelent meg először. — A közölt részlet a ciszterci szokások 1119-ben készült könyvéből, a *Liber consuetudinumból* való. Ezt teljesen átvevették a premonstreiek is a következő évtizedben.
2. *Regula könyve* — 1. az 1. szemelvény 11. jegyzetét.
3. *Szokások könyve* — a rendi szabályok és szertartások könyvének a cisztercieknél és premonstreieknél szokásos elnevezése.
4. *Himnuszok könyve* — 1. az 1. szemelvény 10. jegyzetét.
5. *Collectaneum* — 1. uo. a 9. jegyzetét.
6. *Lekcionárium* — 1. uo. a 13. jegyzetét.
7. *Antifonárium* — 1. uo. az 5. jegyzetét.
8. *Graduále* — 1. uo. a 6. jegyzetét.
9. *Keresztfolyosó* — *claustrum* — a templom mellett négyszögben épült kolostorépület földszintjének árkádós folyosója, az ún. *ambitus* (Magyarországon ez volt a szokásos latin neve), magyarul „kerülő” (Margit-legenda) vagy „kerengő”. A keleti szárny emeletén, a káptalanterem fölött volt a scriptorium, az olvasó és másoló helyiség, és a premonstreieknél a könyvtár is. A cisztercieknél ez a *claustrum* földszintjén volt.

5

KÓDEXMÁSOLTATÁS FRANCIAORSZÁGBAN
MAGYARORSZÁG RÉSZÉRE¹

1234

Az Úr 1234. esztendejében András testvért, Szent István egyházának (Váradhegyfok) kanonokját² Prémontrébe küldték. Visszatérve magával vitte egyházához, hogy a prémontréi egyházzal meglegyen az azonosság, a lektionáriumot,³ a teljes antifonás könyvet,⁴ graduálét,⁵ hangjegyes miseköny-

Item alia. psalute unius tui.

Caudi q̄s om̄ps d̄i p̄cc̄s n̄as. quas
in conspectu pietatis tue effundere
ps̄immus. suppliciter deprecantes. ut
famulū tuū in tua m̄a consideret
benedicas. et omnia eius peccata di-
mittas. tu aq. cū p̄tectione conserues.
ut possit tibi dignus fieri. & ad et̄nā
beatitudinē ualeat puenire. ¶

Suscipe clementissime pater. Sec̄.
hostiā placationis & laudis. quā ego
indignus & peccator famulus tuus
tibi offerre ps̄imo. ad honore gl̄e
nominis tui. & p̄incolumitate famuli
tui. s̄. ut omnū delictorū suorū uenīā
consequi mereatur. ¶ Ad compl̄.

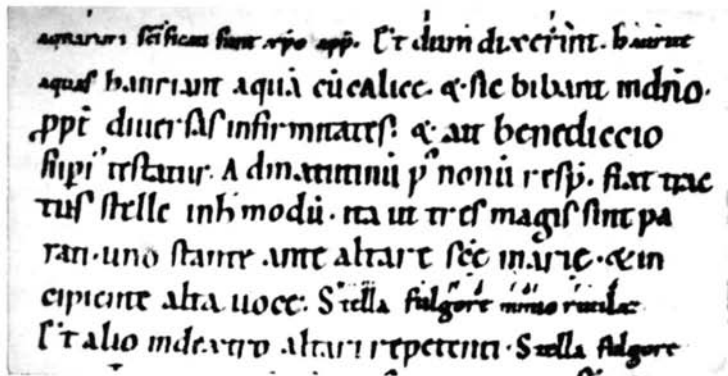
Famulū tuū q̄s d̄n̄e corpore pariter.

fidi cultorib; qm̄ ego Gudē dū fangxi in laborē
 & in seruitio dñi mei regis concessione & licentia
 sua quicq; secreta tēhauri t̄ manifesti qd̄ habebā
 in poloznie sc̄o michaeli tribu. p̄ redemptionē
 anime mee; Eccliam scilicet sub potestate canon-
 eorū cū om̄i dote suo; Prter id quinq; mansiones

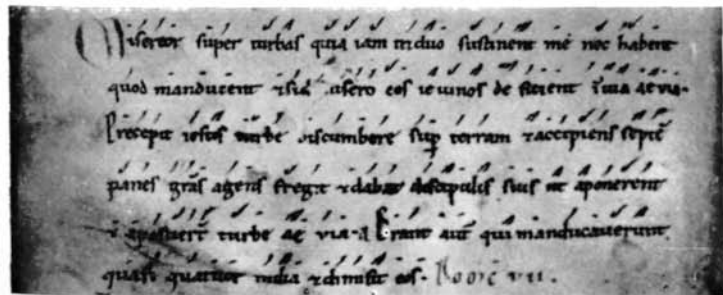
a) Guden adománylevele a veszprémi egyház számára. 1079–1080.
 (A veszprémi scriptoriumból.)

Om̄ibus fidelib; sc̄e ecclie tam futuris quam presentibus
 sit notum. Qd̄ dñs venerabilis dux in p̄missione suā & dēictorū
 & parentum suorū monasterio. S. A. tihoniensis hęc om̄ia
 ladhao xp̄ianissimo rege concedente contulit. In autē loco dedit
 v. mansiones & terram cum tribus arborib; & quinq; piscinal scilicet
 Budrig. curim. Swamir. Plaf. Strifin. In danubio. ū ipse
 idem dux concessit qd̄ in dominical dieb; illud qd̄ dicitur in
 ansis. Sancti anani abbis haberet. Et in electione anarum
 ipse & sciendos p̄fices atore ut suus minister huius rei
 fuerint. Nam plures p̄ncipes pannonie testes t̄bianus ep̄us
 archiepc̄. cosmal ep̄c. Gula comes palatinus. Petus comes.
 quicq; autē hanc elemosinam sic datam monasterio supra

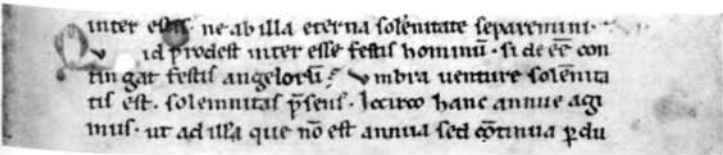
b) Dávid herceg adománylevele a tihanyi apátság számára. 1090 körül.
 (A tihanyi scriptoriumból.)

a) Hartwick püspök pontificaléja. 1100 körül. (A györi scriptoriumból.)

b) Székesfehérvári antifónás könyv. XII. sz. eleje.
(A fehérvári káptalani iskolából.)

c) Garamszentbenedeki lektionárium. XII. sz. vége.
(Az apátsági scriptoriumból.)

atarac feleym 7 umtuchel. Sermo sup sepulchrum.
 mie yogmic. ysa pur ef chomuy uogmic. Denyi mlloffden
 terunteve deve miy ifemucur adumit. ef odutta vola neki
 paradifimitt haroa. Ifi moia paradifimben uolov gumilactul
 munda neki elnic. Heon tilurta wt ig fa gumlice tvl. Ge
 munda neki merer in eneye. ysa ki nopun endul oz gumil
 tvl. halalnee halalal holz. Hadlana choltat terunteve iften
 tvl. ge feledeve. Ungede urdung intervinec. ef evec oz tilur
 gumilrtvl. ef oz gumilfben halalut evec. Uoz gumilfnee vvl
 keferuy uola vize. hug turchucit mige 7 ocozta vola.
 Nam heon muga nec. ge mend w fouanc halalut evec.
 Hozgu vec iften. ef veteve wt ez muncal vilagbele. ef leyn
 halalnee ef puculnee feze. ef mend w nemenee. Kic oz ve.
 miy vogmic. Hug ef tiv latatue fz umtuchel. ita ef num
 :gg ember mulchotia ez vermut. ysa mend oz dnyz larov
 vogmic. Wimaggue urome iften kegadnet ez lelic ert. hug
 torzoffun w neki. ef kegaggen. ef bulscalla mend w bunet.
 Wimaggue fzen achkun mariat. ef bovdug meluel arclungel.
 ef mend angelat. hug umaggonoe erete. U imaggue
 fzent pezer uror. kinee odur hotoim ovdonia. ef kermie.
 hug ovga mend w bunet. U imaggue mend fz entucur.
 hug legonec neki feged urome feue cleur. hug iften i v u
 madlaguema bulscalla w bunet. U 7 oboducha wt urdung
 iddetuitvl. ef pucul kinz otyia tvl. ef vez esse wt paradifim
 mugulmabeli. ef oggun neki munhi uruz agbele uror. ef
 mend iovben rezet. U kealrtuc uromehuz elurmul. **Kir.**
See relmes bratym umaggue^{omic} ez feegin ember liki ert.
 kinee ez nopun tetter rametive. hug ur urt kegubehel
 abralim. ysaac. iacob. kebeleben helhezic. hug birfagnop.
 iytua mend w fz entii ef unittet cuzicun iov
 felevl iochotoma ilezie vvt. U tiv bemietuc. clamare ut
Oprame noftis fit km dei mia. hic facit sacerdos smone pto
 quanta gra dñs dñ gratificauerat pimum adam patre
 nrm. si diabolo suaderit dñ peccauit. quid sibi e ad' suis
 posteris tē pmeruit. ecce fit uidetis oculis ueftis

vet,⁶ a collectaneumot,⁷ martirológiumot,⁸ kalendáriumot⁹ és a szokások könyvét¹⁰ . . .

Catalogus omnium . . . ecclesiarum Ninoviensis de a. 1234. Kiadta Oszvald F.: Művészettörténeti Értesítő, 1957. 235. l. Vö. Mezey L.: Catalogus Cod. Lat. Bibl. Univ. Bp. 1961. 14. l.

1. Az előző szemelvényben olvasott általános — európai — érvényű rendelkezés magyarországi megvalósulásáról van itt szó.
2. Szent István vértanú monostoregyházát — egyre inkább elfogadható hagyomány szerint — II. István király 1130-ban alapította a Nagyvárad alatti szőlőhegyeken, a Körös felett, innen a neve: Váradhegyfok. A szemelvényben szereplő András később a váradhegyfoki monostor apát-prépostja lett, és a XIII. sz. közepe táján, valamelyik évben, július 9-én halt meg. (Waefelghem, R.: L'Obituaire de l'abbaye de Prémontré. Louvain 1913. 140. l.)
3. *Lekcionárium* — l. az 1. szemelvény 13. jegyzetét.
4. *Antifónás könyv* — l. uo. az 5. jegyzetet.
5. *Graduale* — l. uo. a 6. jegyzetet.
6. *Missale cum nota* — azaz a mise kórus által énekelt részeinek (in-troitus, graduale stb.-nek) a kottáját is tartalmazó misekönyv.
7. *Collectaneum* — l. az 1. szemelvény 9. jegyzetét. — Az itt említett példányról készült másolat a budapesti Egyetemi Könyvtár Cod. lat. 36. sz. kódexe. (Codices latini . . . Bp. 1961. 9. l.)
8. *Martirológium* — l. az 1. szemelvény 18. jegyzetét.
9. *Kalendárium* — az egyházi év jeles napjainak és a szentek megemlékezéseinek, ez esetben a premontréieknél szokásos naptárszerű jegyzéke.
10. *Szokások könyve* — l. a 4. szemelvény 3. jegyzetét.

6

MENEDÉKKŐ KARTHAUZI KOLOSTORÁNAK
KÖNYVADOMÁNYA A LECHNICI KARTHAUZIAK SZÁMÁRA¹
1352. április 10.

János testvér perjel és a Szepességben lévő Menedékkő egész karthauzi rendi konventje mindazon Krisztus-hívőknek, kik ezt a levelet látni fogják, az Úrban örök üdvösséget. Mivel a feledés az emlékezet mostohája, méltó, hogy mindaz, ami az időben történik, az oklevél bizonyosságával örökkévaló legyen. Ennek okából e levél rendjében mindenk tudtára akarjuk hozni, hogy elődeink, kegyes emlékezetű atyáink: tudniillik Márton úr, János úr, Goblin úr, ki még él, és akik közvetlenül egymást követték a perjeli tisztségben, velünk egyetemben az Isten tiszteletének növelése, rendünk terjesztése érdekében a Dunajecben lévő Szent Antal-völgyi monostornak és helynek az alább feljegyzett könyveket és Rulnow

falut adományozták. Ezeket ezennel megerősítjük, fontolóra vévén, mily jó és kellemes együtt lakozni a testvéreknek, valamint, hogy jaj a magányosnak, mert ha elesik, nincs aki felemelje. A Szent Antal-völgyi háznak adományozott könyvek címei ezek: Biblia, Manuale, Martyrologium, Graduale, Antiphonale, Passionale, Szent Gergely Ezekiel prófétáról tartott homiliái, Augustinus János leveleihez írt magyarázata, A theologiai igazság foglalatja.² Említett testvéreinknek, mert a szükség úgy kívánja, átengedjük a Lechnic falura vonatkozó adománylevelet, melyet az isteni emlékezetű nemes férfiú, Kokos mester, az öreg Rikolf fia a Szent Antal-völgyi monostor alapítására juttatott és adományozott, és ami házunk szabadságait is tartalmazza. Hogy tehát minden perlekedésnek, veszekedésnek útját vágjuk, említett testvéreinknek ezen levelünket adtuk ki, pecsétünkkel megerősítve.

Holstenius, L.—Brockie, M.: Codex regularum monasticarum IV. Augustae Vindelicorum 1759. 173–174. l.

-
1. Az oklevél létrejöttének körülményeiről l. Dedek Crescens L.: A karthauziak Magyarországon. Bp. 1889. 119–120. l.
 2. E könyvekről l. az 1. szemelvény megfelelő jegyzeteit.

7

EGY MAGYAR KOLOSTOR KÖNYVVÁSÁRLÁSA

1432

Gordianus napja előtti csütörtökön [május 8-án] eladtunk [a gamingi karthauziak¹] Kristófnak, a tárkányi Segedelem-völgyi² perjelnek egy misekönyvet, egy graduálét, egy antifonáriumot³ 23 forintért, amit azonnal kifizetett. A könyvtárból ingyen, isten kedvéért, még ezeket a könyveket adtuk oda, ilyen jelzet [titulus] alatt: D 60., T 7., V 14., X 10. es 13., Y 3., 6., 9. és 16.⁴

Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs I. Niederösterreich, Wien 1915. 3. l.

-
1. *Gaming* vagy *Gemnik* – Alsó-Ausztriában 1782-ig fennálló nagy karthauzi kolostor.
 2. *A tárkányi Segedelem-völgy*, vagyis: Vallis Auxilii kolostora – az Eger közelében lévő Felsőtárkány fölött, a Bükkben állott. Romjain megy át ma a lillafüredi autótút. 1350 körül alapították.
 3. *Graduale* és *antifonárium* – l. az 1. szemelvény 6. és 5. jegyzetét.
 4. Az egész abécére kiterjedő jelzetelés mutatja a gamingi kolostori könyvtár nyilván nagy állományát és az igen részletező szak- vagy helyrajzi elrendezését.

Az egyetemek könyvei Magyarországon

8

KÓDEXVÁSÁRLÁS BOLOGNÁBAN

Bologna, 1269. október 30.

Ugo de Lugugnaco úr a Provence-ból, Berengarius de Bosiasis úr béziens-i sacrista [azaz a béziens-i székesegyház kanonok-sekrestyése] [„bitensis” – Biterrensis h.] ketten együtt [in solidum] eladták az Esztergomból való magyar Miklós úrnak,¹ bolognai diáknak a Decretalest,² kecskebőr pergamenen, új írással,³ Bernát mester apparátusával, szintén új írással, 139 bolognai líráért. – Deotacore da Montasigo közjegyző okleveléből, amit a milánói Ardizio di Guido statiójában [másolóműhelyében és könyvkereskedésében] állított ki, a nevezett Ardizio, Rigutius Guidonis Arelocti, Viturinus da Pavia, a burgundi Peter és Albizo Guidonis da Firenze tanúk jelenlétében.

Mezey László: *Forrásszemelvények . . . Bp. 1957. 335. sz.*

1. A bevezetőben már említettük azt a feltevést, hogy ez a Miklós azonos lehet a IV. Béla, V. István és IV. László kancelláriájában szereplő Miklós erdélyi, majd esztergomi préposttal és választott érsekkel. (Fejérfataky L.: A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885. 116, 127, 134. stb. l.) De lehetséges az is, hogy azonos Miklós nógrádi főesperessel és esztergomi kanonokkal, László prépost végrendeleti végrehajtójával, akivel talán éppen a közös bolognai iskolázás fűzte össze. (Kollányi F.: Esztergomi kanonokok. Esztergom 1900. 20. l.)
2. *Decretales* – I. a 9. szemelvény 9. jegyzetét.
3. Az új írás a bolognai kódexek kerek gót írása lehet, amit ekkor már „littera bononiensis”-nek, bolognai betűnek neveznek. Ebből alakult ki a humanista írást előkészítő gothico-antiqua.

9

LÁSZLÓ MESTER ESZTERGOMI PRÉPOST VÉGRENDELETE¹

1277. március 23.

Az Atyának és Fiúnak és Szentléleknek nevében, ámen. Az Úr 1277. esztendejében, április Kalendaeje előtt a tizedik napon [március 23.] én: László mester, esztergomi prépost – mivel inkább a haláltól való állandó félelem közepette kívánok élni, mint az élet reménytelenségétől eltelve [hirte-

len] meghalni, ezért elkészítem, megszerkesztem és elrendezem jelen végrendeletemet, amelyben mind vásárolt, mind pedig a király kegye folytán szerzett Gyerk nevű földem, illetve birtokom örökösévé Szent Adalbert egyházát² teszem meg – amely faluban ugyanannak az egyháznak régtől fogva van földje –, annak a szintén Gyerknek nevezett, két ekére való [240 hold] vásárolt földemnek a kivételével, melyet Luka fiaitól, valamint Omodeustól és fiaitól vásároltam: ezt nővéremre, ez idő szerint Zadur özvegyére hagyom, oly föltétellel, hogy ha fia vagy leánya születik, ezt a földet a fia vagy leánya örök jogon birtokolhassa, ha pedig fiúnak vagy leánynak, [illetve] fiú- vagy leányunokának a hátrahagyása nélkül halna meg, ez a két ekére való föld a káptalanra szálljon. A malmot³ pedig, amely ezen a földön áll, Szent Katalin egyháza [vagyis a gyerki templom] mindenkori papjának az ellátására rendelem, kinek alkalmazásával kapcsolatban azt kívánom, hogy uraim [tudniillik a káptalan] mutassák be őt a honti főesperesnek, s javaslatuk alapján állítsák [a Szent Katalin egyház] élére. Hasonlóképpen Bibliámat s az institúciókat⁴ tartalmazó kötetemet, továbbá az Authenticumot⁵ és a Codexnek⁶ egy kötetbe foglalt három könyvét az előbb említett – de leégett – malomnak a helyreállítására s a fent említett kápolna⁷ részére való állatvásárlásra hagyom; arra kérve uraimat, [tudniillik] az esztergomi káptalant, hogy ebben a kápolnában a mostani papot tartsák meg addig, ameddig él, vagy önként le nem mond; ha pedig önként visszalép vagy meghal, a káptalan bemutatása alapján alkalmazzanak abban papot. Ugyanazon káptalanra hagyom vásárolt földemből azt az egy ekére való földet is, amelyet Pousától, Achylleustól és Márktól vásároltam. Hasonlóképpen – hogy tartozásaimat nagyságuknak a mértéke szerint lehessen törleszteni, erre a célra hagyom öt márka súlyú [1 márka 245,53 g] vagy körülbelül ennyit nyomó ezüstkorsómat és két igen szép lábas csészémet, melyeknek egyike fedővel van ellátva – kívánom, hogy ezeket a csészéket adják el, mert értékes alkotások –, és egy három márkát nyomó tálamat. Könyveim pedig, melyeket tartozásaim törlesztésére, valamint eladásra, s az értük befolyó pénznek a szegények között való szétosztásra hagyok – lelkem üdvére – a következők: a Decretum, Johannes Teutonicus Apparatusával;⁸ a decretalisok, Bernardus Apparatusával;⁹ a Digestum vetus, az Inforciatum s a Digestum novum,¹⁰ [továbbá] Acho Summája,¹¹ a Codex,¹² a szentenciák könyve,¹³ a sko-

lasztikus történet¹⁴ és a breviárium¹⁵. Hasonlóképpen Gergely Moraliáit¹⁶ egy kötetbe foglalva az esztergomi konventhez tartozó domonkos testvérekre¹⁷ hagyom. Hasonlóképpen Ágoston Soliloquiáit – ugyanannak sok más könyvével együtt egy kötetbe foglalva – Marcell fia Marcell testvére hagyom.¹⁸ Hasonlóképpen Mauritiusnak a teológiai kifejezésekről A-B-C-rendbe foglalt Distinctióit és glosszákkal ellátott Psalteriumát¹⁹ az esztergomi ferencesekre hagyom.²⁰ Hasonlóképpen Pál [apostol] leveleit – félbevágott Apparatussal – R[enoldus] mesterre, a Szent Tamás [-káptalan] prépostjára hagyom.²¹ Hasonlóképpen nagy sátramat – azaz a travatiának vagy agleriának nevezett katonai sátramat és egy másik kisebb, kék barchetfedeles sátramat²² végrendeletem végrehajtói adják el, s az értük befolyt pénzt fordítsák adósságaim törlesztésére. Hasonlóképpen házaimról²³... És titeket: R[enoldus] és A[ntal] prépost uraim,²⁴ Bálint mester éneklőkanonok uraim, M[jiklós] nógrádi főesperes uram és M[játé] örkanonok uram, jelen végrendeletem végrehajtóivá nevezlek ki – az Istenre kérve benneteket, hogy mindent szabályszerűen hajtsatok végre, arra gondolván, hogy mindnyájan a halál martaléka vagytok, mint ahogy én is meghaltam.

Az egri káptalan 1331. évi átírásában. – Esztergomi káptalan magánlevéltára. Lát. 19., Fasc. 1., Nr. 8. – Knauz: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I. Strigonii 1882. 71–73. l. (Latinból ford.: Kumorovitz L. Bernát.)

1. A végrendelező László esztergomi főegyházi prépost 1262-től 1274-ig mint az esztergomi főkáptalan tagja és honti főesperes szerepel. 1263-ban, még mint kancelláriai jegyző, szolgálatai jutalmául nyerte el a végrendeletben szereplő Gyerk nevű falut, a régi Hont megyében (Csehszlovákia). 1265-ben a Szent Lesták (Eustachius), azaz a Csepel-szigeti ispánság főesperese is, és egyben IV. Béla király követe az újonnan megválasztott pápához, IV. Kelemenhez. 1275–1279 között az esztergomi főkáptalan prépostja. Végrendeletének kelte után még két esztendeig élt. (Kolányi F.: Esztergomi kanonokok. Esztergom 1900. 14–15. l.) A végrendeletből tudjuk meg azt is, hogy – könyvei tanúsága szerint – a bolognai studiumon tanult. A végrendelet szövegét a könyvek felsorolásán kívül azoknak a részeknek közlésével adjuk, amelyek a könyvhagyományozás anyagi értékeléséhez szempontokat szolgáltatnak.
2. Szent Adalbert volt az esztergomi főszékesegyház védőszentje. Az örökös tehát az esztergomi érseki egyház, ill. annak káptalanja volt.
3. A *vízimalom* volt a középkori mezőgazdasági technika legfontosabb és legjövődélmezőbb létesítménye.
4. *Institutiones* – a római jog iskolai célokra készült összefoglalása.

5. *Authenticum* – a Justinianus császár által 534-ben kihirdetett törvénykönyv (Codex Iustinianus, codex repetitae praelectionis vagy egyszerűen codex novus, „új kódex”) életbeléptetése után alkotott kiegészítő (novelláris) törvények foglalta.
6. A Justinianus-féle új kódexről van szó. A bolognai egyetemen megállapították az ott használt tankönyvek másolási terjedelmét és költségségi díját. (Forrásszemelvények . . . Bp. 1957. 89–93. l.) Ennek segítségével László prépost itt felsorolt könyveinek terjedelmét is meg tudjuk mondani: *Instituciók* 7 quaterno, azaz 56 lap, *Authentica* 14 quaterno, azaz 112 lap; a *Codex* 7 quaterno. Ezek másolására költségségi díja összesen 8 solidus.
7. A *kápolna* az előbb említett Szent Katalin templom, mely azonban csak úgy minősül kápolnának, hogy minden egyházat, mely valakinek a tulajdonában volt, az illető „kápolnájának” mondták.
8. *Decretum* – igazi és teljes nevén Concordantia discordantium canonum (Az ellentétben álló kánonok egyeztetése), Gratianusnak, a bolognai Szent Félix kolostor iskolamesterének egyházi jogszabálygyűjteménye, a középkor egyházjogi kódexe és egyben tankönyve 1142 táján készült. Az ehhez írott magyarázatokat nevezték *Apparatusnak*. Az itt említett *Apparatus* szerzője Johannes Teutonicus (a német János), kinek a mellékeve még *Semeca* is volt. Johannes Teutonicus 1215 előtt készítette el a *Decretumhoz* írt előző magyarázatok, glosszák segítségével művét, melynek eredeti neve *Apparatus glossarum*. (Schneider, Ph.: Die Lehre von den Kirchenrechtsquellen. Regensburg 1892. 119. l.)
9. *Decretaliskok* – a Gratianus-féle összefoglalás óta megjelent pápai, pápai követi (legátusi) döntvények gyűjteménye, a *Decretum* beosztása szerint rendezve. Ramón de Pennaforte művét IX. Gergely pápa 1234-ben küldte meg a bolognai studium doktorainak és diákjainak, és ezzel mint törvénykönyvet kihirdette. Ez a gyűjtemény is az egyházjogi oktatás állandó kézikönyve volt, a *Decretumhoz* hasonlóan igen sok magyarázattal. A legnagyobb tekintélyű az itt említett Bernardus, azaz Bernardo da Parma († 1263) magyarázata volt, amit ezért *Glossa ordinariának*, rendszeresen használt glosszának neveztek. (Schneider: i. m. 142. l.)
10. *Digestum* – a Justinianus császár rendeletére létrejött római jogi gyűjtemény, melyet a bolognai jogi oktatásban három részre osztva tárgyaltak. Így említi őket László prépost is: *Digestum vetus* (a régi D. – 1–24. könyv), *Inforcium* („beérőszakolt” – 24, 3–38. könyv), *Digestum novum* (az új D. – 39–50. könyv).
11. „Azo” – a bolognai iskola egyik legnagyobb tekintélyű doktora († 1230). Summája a római jog három legfőbb könyve: a *Codex*, a *Digestum vetus* és az *Instituciók* mellé emelkedett tekintélyben, mert az északolasz városokban (pl. Veronában, Mantovában) bíró és ügyvéd nem lehetett az, akinek az említett három könyvön kívül *Azone* Summája nem volt birtokában. Innét a mondás: „chi non ha Azzo, non vada a palazzo” (kinek nincs meg az Azzo, nem jut be a [városi] palotába). László prépost is, *Azone* Summájával a kezében, bejutott a királyi udvarba. (Salvioli, G.: *Manuale di storia del diritto italiano*. Torino 1892. 97. l.)
12. A *Codex* – a végrendeletben azonos Justinianus törvénykönyvének (*Codex Iustinianus*) első kilenc részével (könyvével), de az utolsó három külön szokott a jogi kódexek között szerepelni, mint fentebb is láttuk (6. j.). László jogi könyveinek felsorolása idáig tart. Ha könyvei hivatalos bolognai példányokról készült másolatok

- voltak (és ezt feltételezhetjük), terjedelmük a következő: a Decretum az Apparatuszal 588 lap; a Decretale a „rendes” glosszával 216 lap; a Digestum vetus stb. 24, 216, 226 lap; a Codex 226 lap. (Forrásszemelvények... Bp. 1957. 90–91. l.)
13. A *szentenciák könyve*, Liber Sententiarum – Petrus Lombardus műve, ki a párizsi iskolában tanított a XII. sz. közepén. A középkori teológiai oktatás leghasználatosabb kézikönyve, melynek önálló kommentálása az első egyetemi fokozat (baccalaureatus) elnyerésének feltétele volt. Az egyházatyvák és teológusok állásfoglalásait tartalmazta a különféle teológiai témák szerint.
 14. *Skolasztikus történet* – Historia Scholastica, az „iskolások történelemkönyve” Petrus Comestor (+ 1179 k.) párizsi mesternek, a Notre Dame kancellárjának munkája, szintén általánosan elterjedt volt. A bibliai történeteket adja elő, állandó párhuzamokkal a görög és római történelemből, egészen Pál apostol római fogóságának elbeszéléseig. (Patrologia Latina. 208.)
 15. *Breviárium* – a pápi szolozsma részeit összefoglaló könyv, amit éppen a XII–XIII. századfordulótól kezdtek használni.
 16. *Gergely Moraliája* – l. az 1. szemelvény 28. jegyzetét.
 17. Az esztergomi domonkos konvent alapítása 1230 körül történt. (A Szent Domonkos Rend múltjából és jelenéből. Bp. 1916. 187. l.)
 18. A Marcellusnak tett hagyományról l. a bevezetőben mondottakat.
 19. A „Manipulus florum” (Virágcsokor) c. gyűjteményről van szó.
 20. Esztergomban a ferencesek a domonkosokkal egy időben telepedtek meg.
 21. „Glossa interlinearis” vagy „interceisa” néven a laoni Anselm biblíamagyarázatait („sorközi jegyzetek”) emlegették. (L. az 1. szemelvény 19. jegyzetét.) Renoldus az esztergomi káptalanban 1271–1283 között szerepel, előbb mint nógrádi főesperes, később mint szenttamási prépost. (Kollányi: i. m. 17. l.)
 22. A sátrak említése arra utal, hogy a kancelláriában és udvari hivatalokban tevékenykedő prépost az állandóan vándorló királyi kíséretet ilyen felszereléssel követte.
 23. A királyi udvar „nomád” életével ellentétben mutatkozik a házak említése, melyeket az országban vándorló prépost vitt. A feudalizmuson belül erősödő városiasodás, a polgárok életformája jelentkezik itt.
 24. Antal pozsonyi prépost volt, az M-mel jelzett örkanonok Máté. Róluk és a többiekéről l. Kollányi: i. m. 12, 14, 16–17. l.

10

EGY KOLOSTORI KÖNYVTÁR ÉS KÖNYVTÁROSA¹

XIII. század

A könyvtáros hivatalához tartozik arra ügyelni, amennyire lehet, hogy a könyvtár elhelyezésére jó és biztos helyiség álljon rendelkezésre. Széltől, esőtől védett helyen, de mégis – ahogy a könyvek őrzése megkívánja – elégségesen levegős legyen.

A szekrény, melybe a könyveket helyezik, fából készüljön, hogy így a könyvek rothadástól, nedvességtől inkább

védve legyenek. Sok polccal legyen ellátva, s a különböző könyveket, a más-más tudományszakhoz tartozókat ezekre helyezték el úgy, hogy az egy szakhoz [facultashoz] tartozók ne legyenek szétszórva, hanem együvé kerüljenek, megjelölve megfelelő jelzetcédulákkal. A jelzeteket a polcokon is fel kell tüntetni, hogy így megállapíthassuk, hol található az, amit keresünk.

A könyvszekrénynek vagy a könyvtárnak a kulcsát a könyvtáros magánál őrizze, s a megfelelő időben nyissa ki, és zárja be azt. Dolgozószobája [cella pro studio] vagy maga a könyvtár legyen, ha a helyiség erre alkalmas, vagy ahhoz közel, hogy könnyebben megtalálhassák, mikor valami, hivatalához tartozó ügyben keresik.

Őreá tartozik az is, hogy egy pergamenlapra [chartára] a konvent összes könyvei feljegyeztessenek, s a gyarapodást vagy a csökkenést írja hozzá vagy törölje ki, amint éppen tennie kell. Ezt a jegyzéket pedig tartozik utódjának átadni, mikor hivataláról leköszön, ugyanígy elődjétől átvenni, midőn hivatalát elfoglalja, hogy a könyvekről, ha a prelátus [előljáró] úgy kívánja, mindenkor számot tudjon adni. Így az sem történhet meg, hogy feledékenységből könyvek vesznek el.

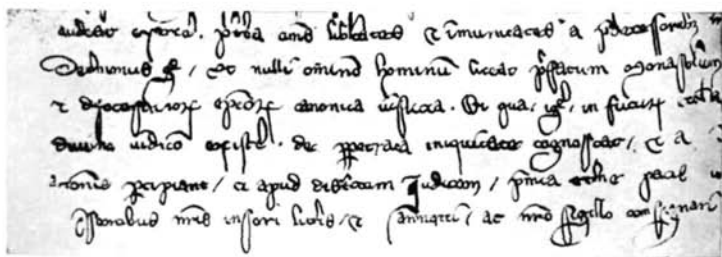
Neki legyen gondja arra is, hogy akár maga, akár másvalaki, a perjel rendelkezése szerint, a könyveket megjavítsa, bőrrrel bevonja és jól bekösse. Minden egyes kötetnek a gerincére jegyezze fel, miféle könyv vagy könyvek, kinek az írását vagy írásait tartalmazza a kötet. Az első lapra pedig a következő felírás [titulus] kerüljön: „A prédikátor testvérek N. konventjének könyve ez.” S ha méltónak találná, hogy a könyv adományozójáról említés tétessék, tegye még hozzá: „amit N. lelke üdvéért adományozott”.

Törekedjék arra, hogy hivataloskodása idején a közösség könyvei gyarapodjanak, akár – ha lehetséges – e célra gyűjtött alamizsnákból, akár a noviciusok révén, kik mikor belépnek, könyvekkel rendelkeznek,² akár arra ügyelvén, hogy az elhunyt testvérek könyvei közül némelyek a közös könyvek közé kerüljenek, de minden más lehetséges eszközzel is erre igyekezzék. Gondoskodjék arról is, hogy azok a könyvek, melyek az egyes tudományszakokból hiányoznak, beszereztesse. Ha vannak másod- vagy harmadpéldányok, melyekre a testvéreknek sok szükségük nincs, a jobbat közülük tartsa meg, a többit meg adja el, s a bevételt más, hiányzó könyvek beszerzésére fordítsa. Ugyanez történjék a régiekkel vagy egyébként keveset érőkkel.

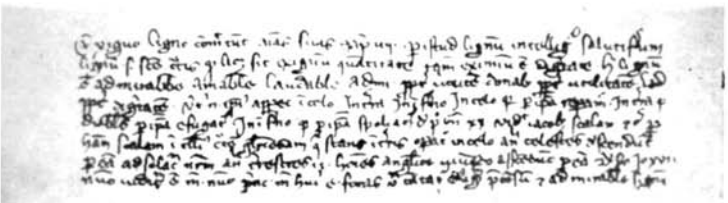
A XIII. SZÁZADI KIRÁLYI OKLEVELEK KÖNYVÍRÁSBÓL
KÉPZETT ÍRÁSA

a) IV. László oklevele 1271-ből. (A királyi kancelláriából.)

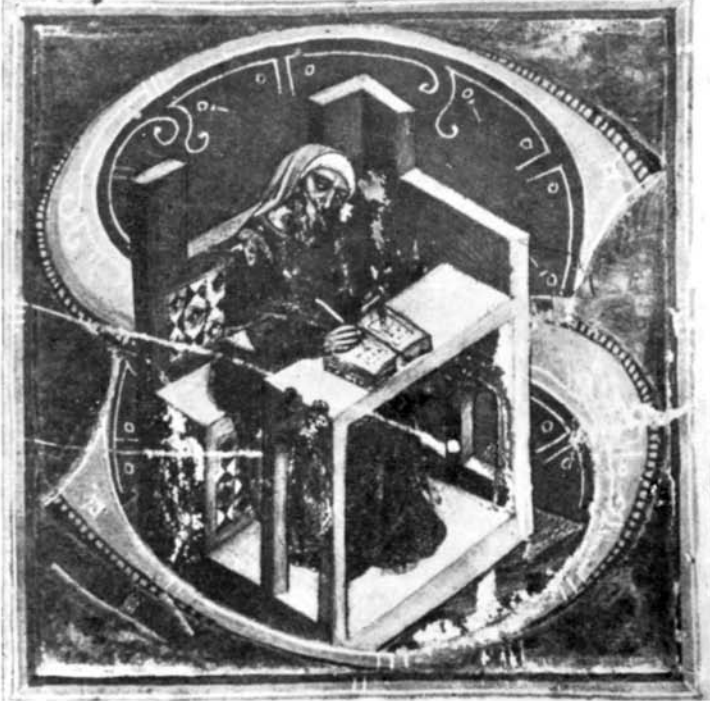

b) Késő Árpád-kori magyarországi használati írás. Az óbudai káptalan oklevele 1289-ből. (Káptalani hiteles hely.)

c) A Mária-siralom kódexének írása. 1300 körül. (Egyetemi deákírás.)

torus hoc ordine declarabo. De
primo origine Hungaroy. sedm
sacram scripturam.

SCRIPTOR ÉS KÖNYVÍRÁS A XIV. SZÁZADBÓL
(Kálti Márk Képes Krónikája)

Hasonlóképpen egy évben egyszer vagy kétszer, néhány, e célra rendelt társával együtt, az összes könyveket gyűjtse össze, és alkalmas helyre vigye. Ott azután valamennyit forgassa át, és állapítsa meg, nem vészett-e el valamelyik, vagy a férgék nem tették-e tönkre egyiket-másikat. Ha úgy találja, hogy egy könyv hiányzik, megtalálására szorgosan törekedjék. Ha egy másik károsodást szenvedett, gondja legyen rá, hogy kijavítsa, a jövőben pedig óvja mindentől, amiről úgy látja, hogy a könyvnek árt. Ha meg valamely könyveket az armáriumon kívül lát heverni, tegye vissza azokat is a szekrénybe.

Hasonlóképpen órá tartozik, hogy egy csendes, alkalmas helyen legyen egy nagy pulpitus, vagy akár több is. Ezekre láncoljanak néhány könyvet, melyekre a testvéreknek gyakrabban van szükségük. Ilyen egy egészében vagy részben glosszázott [magyarázatos] biblia, glossza [magyarázat] nélküli biblia, Summa de casibus,³ konkordanciák,⁴ interpretációk,⁵ decretumok,⁶ Decretales,⁷ Decisiones morales,⁸ különböző, az egész évre szóló ünnepi és vasárnapi beszédek, históriák, szentenciák,⁹ krónikák, a szentek szenvedéstörténete és legendái, a *Historia ecclesiastica*¹⁰ és sok más hasonló, hogy a testvérek közössége keze ügyében találhassa azokat.

Az armáriumot pedig meghatározott időben tartsa nyitva, vagy legalább tartózkodjék a közelében, hogy ha valaki futólag valamit meg akarna nézni a többi könyvben, vagy rövid időre szeretne valamit kikölcsönözni, megkaphassa.

Humbertus de Romanis instructiója. (1254–1260.) *De instructione officialium Ordinis Fratrum Praedicatorum.* — c. XIII. *De officio librarii.* — *Holstenius Codex Regularum Monasticarum.*

1. Humbert, kit származási helyéről (a Provence-ban lévő Romans-ról) de Romanis néven emlegetnek, a prédikátor szerzet: a domonkosok mesterévé, azaz általános főnökévé lett 1254-ben, a budai várban tartott rendi nagygyűlésen (káptalanon). Utána még egy ideig Magyarországon tartózkodott (a Margit-legendá is tud „Humbertos mester” ittlétéről). A rendi káptalanon születtek meg azok a nagy fontosságú határozatok, melyek a rend végleges megszervezését jelentették, és amelyeket a rendben „Statuta Budensia”, „budai statútumok” néven emlegettek. (Walz, A.: *Compendium Historiae Ordinis Praedicatorum.* Roma 1930. 34–36. 102–103. l.) E statútumok Humbertben találtak részletes kommentálóra. De Humbert nemcsak kommentálta őket, hanem az itt közölthöz hasonló, körültekintő, gyakorlati utasításokat is írt azokhoz. Igészen természetes, hogy ezek a részben Magyarországon hozott

- határozatok a magyar domonkos kolostorokban is érvényben voltak, ha nem is egészen olyan magától értetődően, mint Gulyás Pál (MKszle 1916.) leírta. Mindenesetre, a kolostori könyvtárügynek az egyetemi könyvkultúra korában és annak hatására létrejött legrészletesebb rendezését jelentik.
2. Itt látszik, hogy az egyéni könyvtárak már mennyire előtérbe kerülnek a kor könyvkultúrájának alakításában. Ez is, mint a domonkosok egész könyvvvel kapcsolatos tevékenysége, az egyetemi mozgalom sajátos könyvszükséglete szerint alakult.
 3. *Summa de casibus* – Goffredo da Trano műve.
 4. *Konkordanciák* – a párhuzamos bibliai helyek gyűjteményei.
 5. *Interpretációk* – a bibliában előforduló héber nevek értelmezései. A leghasználatosabb volt a halberstadti Haymo (IX. sz.) ilyen munkája.
 6. *Decretum* – I. a 9. szemelvény 8. jegyzetét.
 7. *Decretales* – I. uo. a 9. jegyzetet.
 8. *Decisiones morales* – közelebbről meg nem határozható erkölcs-tani kézikönyvek.
 9. *Szentenciák* – I. a 9. szemelvény 13. jegyzetét.
 10. *Historia ecclesiastica* néven a középkor Beda Venerabilis (VIII. sz.) és Ordericus Vitalis (XII. sz.) műveit ismerte. Nem valószínű, hogy ezekről van szó.

11

A VESZPRÉMI KÁPTALAN KÖNYVJEGYZÉKE ¹

1429–1437

Misekönyveknek és istentiszteletekre való egyéb könyveknek a leltára.

Hasonlóképpen egy igen nagy betűkkel írott könyv, mely bizonyos ünnepélyes miséket és minden püspöki áldást tartalmaz, amelyet Mesko püspök úr készíttetett; finom szövetből van a fedele, s rajta selyemből szőtt kereszt.²

Hasonlóképpen öt manuális könyv; három nagyobb és két kisebb; helytelenül nevezik őket manuálisoknak, mert vegyesen tartalmazzák az összes szenteléseket és sok másfélét.³

Hasonlóképpen egy evangéliumos könyv, melyben csak evangéliumok vannak; a végén, az evangéliumok néhány quaterniójában [lapjában], hiányos.

Hasonlóképpen egy kifejezetten csak episztolákat tartalmazó könyv.⁴

Hasonlóképpen az előbb említett könyveken kívül van egy új evangéliumos könyv, mely csak evangéliumokat tartalmaz, és egy másik – csak episztolákat tartalmazó – könyv új kötésben, melyeket Köröshegyi László mester, ugyanazon veszprémi egyháznak a kanonokja s egykor aléneklője⁵ ajándékozott az egyháznak.

Hasonlóképpen három collectás könyv; közülük egy új, melyet Mihály püspök ajándékozott, és a másik kettő meglehetősen öreg.⁶

Hasonlóképpen két új antifonárium; Garai János úr, a veszprémi egyház püspöke ajándékozta őket, és két régi.⁷

Hasonlóképpen két korábbi régi graduále; közülük az első Szent Katalin kolostorában elégett, a másik pedig teljes egészében van meg; és három nagyon régi.⁸

Hasonlóképpen egy új graduále a németek szokása szerint⁹, hangjegyekkel ellátva, és bőrből való fedéllel borítva; néhány quaterniója a kötésből kiszakadt; Mihály püspök úr ajándékozta.

Hasonlóképpen négy matutinális vagy lekiós könyv; kettő új és egy régi, s a negyedik elégett a néhai Gergely éneklőkanonok házában; László zalai főesperes úr íratta és készítette; melyek mindegyike egész évre terjed ki, vegyesen a „de tempore” és a „de sanctis” részekkel.¹⁰

Hasonlóképpen két új zsoltároskönyv, amelyek most vannak a kóruson használatban. A másik kettő régi és jó; az ötödik nagyon régi; a hatodik aranyozott és nagy kezdőbetűkkel van díszítve. A hetedik, mely négyszögletes formájú, kicsi, s hangjegyek nincsenek benne – elveszett.

Hasonlóképpen két teljes és jól bekötött biblia, kettő meg befejezetlen vagy nem teljes; mind régiek és nagyok.

Misekönyvek:

Hasonlóképpen 13 jó és eléggé új misekönyv.

Hasonlóképpen egy új és jó misekönyv, selyemzsinórzattal és ezüstkapcsokkal. S egy másik, szintén új és jó, drága kivitelben, ezüstkapcsokkal; Demeter püspök úr ajándékozta. Jelenleg a kapcsok a könyvekről már le vannak szakítva, és külön őriztetnek.¹¹

Hasonlóképpen egy – a budai Szent János monostorban tartózkodó Szent Ferenc-rendbeli néhai László testvérnél egy főpapi süveg ára fejében – zálogban levő misekönyv; nagyon értékes, nagy részében elég jó; féltő, hogy elveszett.

Hasonlóképpen az előbb említett 13 misekönyvből a káptalani urak egyet Bathwa-i Istvánnak adtak, aki azt ígérte, hogy egy másik misszálét fog érte csinálni, azonban ő akadályozva lévén, s nem tudván azt elkészíteni, az előállításához szükséges dolgokat János örkanonok úrnak adta át, ki vállalta, hogy befejezi a munkát, de még nem fejezte be.

Hasonlóképpen egy új misekönyv, melyet János örsi prépost úr hagyott az egyházra.

Hasonlóképpen egy szintén új és nagyon hasznos misc-könyv, melyet Domonkos fehérvári főesperestől örökölt az egyház.

Hasonlóképpen egy szintén új és elég értékes misc-könyv, melyet Gergely éneklőkanonok úr hagyott az egyházra; jelenleg Simon úr, az új püspök szokta magával hordozni.¹²

Az istentiszteleti célra alkalmas könyveken felüli könyvek jegyzéke, melyek elegyesen őriztetnek a sekrestyében: Hasonlóképpen egy igen hasznos és jó kivitelű „rationalis”-könyv.¹³

Hasonlóképpen egy nagyon jó karban levő, vastag és kisalakú biblia, apró olasz¹⁴ betűkkel írva, és aranyozott nagy kezdőbetűkkel díszítve.

Hasonlóképpen egy elég értékes legenda, jó olasz betűkkel írva.

Hasonlóképpen Gergely dialógusainak egy könyve.¹⁵

Hasonlóképpen egy könyv, melyet „Huguccio”-nak neveznek, s Kis András mester hagyta az egyházra; a káptalani urak a néhai Sári György olvasókanonoknak adták kölcsön, a visszatérítés kötelezettségével, csupán olvasásra; és nála elveszett.¹⁶

Hasonlóképpen Remigius magyarázata a zsolttároskönyvről, régi betűkkel, pergamenen írva.¹⁷

Hasonlóképpen Lukács evangéliumának a magyarázata.

Hasonlóképpen Szent Gergely pápa magyarázata Lukács evangéliumáról; nem találjuk, és korábban sem volt feltehető.¹⁸

Hasonlóképpen Remigius magyarázata Pál leveleiről.

Hasonlóképpen Jeromos [magyarázata] Jeremiás prófétáról.¹⁹

Hasonlóképpen Jeromos magyarázata az Ecclesiastesről.

Hasonlóképpen Beda presbiter prologusa vagy fejtegetései, fedél nélkül.²⁰

Hasonlóképpen Isidorus a szentségekről.²¹

Hasonlóképpen Jeromos előljáróbeszéde Izaiás prófétáról; elég nagy, régi betűkkel és fél fedéllel.

Hasonlóképpen Boetius könyve az osztás[ok]ról, bőrből való fekete fedéllel.²²

Hasonlóképpen két könyv az apostoli [szent]szék hatalmáról és elsőségéről; elég nagyok; az egyik vörös bőrrrel borított fedéllel, a másik tört fedéllel.²³

Hasonlóképpen a Jóbról szóló Moraliák, a magyar királyoknak a fafedélen összeállított és megrajzolt családfájával.²⁴

Hasonlóképpen a hét [egyházi] rendről szóló könyv, régi írással és némileg fekete fedéllel.

Hasonlóképpen a dolgok tulajdonságairól írt könyv, papíron, Mihály püspök úr hagyatékából.²⁵

Hasonlóképpen Tullius magyarázata a retorika könyvéről, fekete bőrrel borítva.²⁶

Hasonlóképpen három könyv: egy Decretalis, a második: Sextus, s a harmadik: a Clementina;²⁷ Mihály örkanonok úr hagyatékából. A Clementinát nem találtuk, s azt mondják, hogy a bíbornok úr idejében adták a váci egyháznak.²⁸

Hasonlóképpen Jeromos és mások leveleinek a könyve.²⁹

Hasonlóképpen az ostiai főpenitentiarius könyve, tudniillik a bűnbocsánatról.³⁰

Hasonlóképpen Gothfredusnak a titulusokról szóló Summája, melyet más néven Gothfredus Summájának neveznek.³¹

Hasonlóképpen Incének egy régi Decretalis könyve, melynek bőrből való, fekete fedele van.³²

Hasonlóképpen Ambrusnak egy könyve, melyet most nem találtunk, és korábban sem találták.³³

Hasonlóképpen egy nagyon tetszetős könyv, mely magában foglalja a „naturalista phisica” könyveit, tudniillik a fizikusokét és másokét.³⁴

Hasonlóképpen egy könyv, melyet a jog tükrének neveznek; szép és hasznos.³⁵

Hasonlóképpen a Decretalisok könyve, vagyis Sextus, zöld fedéllel és szép francia kapoccsal.³⁶

Hasonlóképpen egy könyv, az tudniillik, amelyet iskolai történetnek neveznek.³⁷

Hasonlóképpen a zsoltároskönyvről szóló magyarázat vagy olvasmány, nagy fekete fedéllel és régi betűkkel s két kapoccsal.³⁸

Hasonlóképpen Szent Isidorus imádságoskönyve, régi fedéllel, régi írással és szép arany nagy kezdőbetűkkel.³⁹

Hasonlóképpen Máté evangéliumáról szóló magyarázat, kis, fából való kötésben, és régi írással írva.⁴⁰

Hasonlóképpen egy igen régi könyv a püspökszentelésről, másként: „Liber pontificalis”.⁴¹

Hasonlóképpen Szent Jeromos magyarázata vagy olvasmánya Aggeus, Zakarias és más kisebb profétákról, rövid és négyszögletű kötésben, vörös borítással.⁴²

Hasonlóképpen egy könyv a csillagászat tudományáról, régi betűkkel és csillagászati ábrákkal, kis terjedelemben.⁴³

Hasonlóképpen Beda sziporkáinak könyve, különböző könyvekből összegyűjtve.⁴⁴

Hasonlóképpen Esdrás próféta könyve; kis terjedelmű, régi betűkkel.⁴⁵

Hasonlóképpen egy bibliamagyarázat, erkölcsi és misztikus értelemben véve; kis terjedelmű, régi betűkkel.⁴⁶

Hasonlóképpen négy benedictionalis vagy officionalis könyv; kettő közülük középnagyságú, a másik kettő pedig kicsi, és igen régi.⁴⁷

Hasonlóképpen Gergely pápa homíliás-könyve vegyesen a négy evangéliumról; régi fakötésben, régi írással írva, és negyven homíliát foglal magában.⁴⁸

Hasonlóképpen Gergely pápának egy könyve Ádám helyzetéről.⁴⁹

Hasonlóképpen egy könyv: Józsefnek a zsidó régiségek történetéről szóló könyve; nagy terjedelmű, régi betűkkel írva; nagyon jó könyv.⁵⁰

Hasonlóképpen egy igen régi retorikai könyv, melyet nem találtunk, és régebben sem találták.⁵¹

Hasonlóképpen a szenvedések két könyve, azaz a szent vértanúk szenvedéseiről szóló két könyv; az egyik nagy terjedelmű, a másik kicsi, régi fedéllel.⁵²

Hasonlóképpen Pateriusnak középnagyságú könyve, régi betűkkel, régi, bőrrel bevont fakötésben.⁵³

Hasonlóképpen Damasus pápának és Jeromosnak a Genézis és más [szentírási] könyvek három kérdéséről.⁵⁴

Hasonlóképpen Isidorus könyve, melyet „Liber Ethycurum”-nak neveznek, nagyon finom és igen jó, jó írással és aranyozott kezdőbetűkkel.⁵⁵

Hasonlóképpen egy régi könyv, régi fakötéssel, a szélén töredezett és rongált; a könyvnek eleje és vége hiányzik.⁵⁶

Hasonlóképpen egy benedictionalis könyv, középnagyságú, régi, bőrrel borított fafedéllel, régi betűkkel; nem leltük fel.⁵⁷

Hasonlóképpen egy püspöki pontificale jó betűkkel írva; igen hasznos könyv, vörös kötésben és a kapcsok aranyozott bogaival (azonban jelenleg nincsenek kapcsai, és korábban sem voltak); most Simon püspök úrnál van.⁵⁸

Hasonlóképpen egy másik, elég értékes pontificale, melyet ezelőtt Ferenc segédpüspök úr hordott magával.

Hasonlóképpen egy új és értékes benedictionalis könyv, három, róla leszakított, de külön megőrzött, aranyozott kapcsol, vászonkötésben. (Fehérvárt van.)

Hasonlóképpen egy nagyon régi könyv, régi betűkkel, az elején olvashatatlan; kis terjedelmű; néhány evangéliumnak a homíliáit vagy magyarázatait tartalmazza.⁵⁹

Hasonlóképpen egy régi könyv, apró betűkkel, mely így kezdődik: Gergely az ígéről – ez a könyv címe; a jog tárgyáról glosszája van; nem leltük fel.⁶⁰

Hasonlóképpen egy közép nagyságú könyv, szépen kiállítva; glossza vagy olvasmány a biblia prologusairól, mely így kezdődik: Ambrus testvér; a végén, ABC-rendben, a bibliai kifejezések magyarázatát tartalmazza.⁶¹

Hasonlóképpen János mester Summája a Decretumról.⁶²

Hasonlóképpen egy Decretalis könyv, melynek a végén a fél fedele hiányzik, elég nagy betűkkel, s egyáltalában nincsen glosszája.⁶³

Hasonlóképpen egy Decretalis könyv, fafedéllel, közepes terjedelmű, közép nagyságú betűkkel, s mint látszik, az egész tele van glosszával.

Hasonlóképpen egy „pantheon”-nak nevezett könyv, fakötésben. (Simon püspök [úr] magával vitte.)⁶⁴

Hasonlóképpen Ivo könyve a különféle beszédekről és rendeletekről.⁶⁵

Hasonlóképpen két nagy terjedelmű könyv Jóbról, melyek Gergely Moraliáinak nevezetnek.⁶⁶

Hasonlóképpen három kis énekeskönyv. Az egyiket nem találtuk.

Hasonlóképpen egy könyv, tudniillik Aquinói Tamás Summája, vörös kötésben, szép írással, melyet a néhai Gergely kántorkanonok úr ajándékozott az egyháznak. (Simon püspök úr magával vitte.)⁶⁷

Hasonlóképpen egy könyv, fafedéllel, mely szent Leó pápának, szent Ágostonnak, szent Fulgentiusnak és másoknak – egész évre szóló beszédeit tartalmazza.⁶⁸

Hasonlóképpen egy manuális könyv, fekete kötésben, elég széles, a hátának egy kis részén bőr van.⁶⁹

(Hasonlóképpen azt a breviáriumot,⁷⁰ amely most következik, én: Tamás éneklő[kanonok]⁷¹ és a Szentlélek-oltár igazgatója, az urak engedélye és a preláthus úr hozzájárulása alapján, az Úr 1447. esztendejében kaptam a kápolna építése költségeinek a fedezésére.)

Hasonlóképpen egy új breviárium, szép írással és ezüst, de leszakadt kapcsokkal, nagy terjedelmű, melyet János örsi prépost úr hagyott a Szentlélek-kápolna építésére. (Tatai Bálint mesternél van.)

Hasonlóképpen egy másik, elég nagyalakú breviárium, egy ezüstkapoccsal, melyet Demeter püspök úr hagyott az egyházra.

Hasonlóképpen egy középnagyaságú imakönyv, jól olvasható, régi nagy betűkkel; sok imádságot tartalmaz a szentekről.

Hasonlóképpen egy könyv, melyet „Isidorus Ethycorum”-nak neveznek; az elején hiányzik a fedőlapja, és az elején két pergamenre írt könyve szélein szakadozott; az előbbi lajstromba nem volt felvéve.⁷²

Hasonlóképpen egy nagyon régi collectás könyv; nem találtuk.

Hasonlóképpen egy bakonyi módra készült ládában, Miklós prépost pecsétjével lezárva, 13 kánonjogi és más tartalmú könyv van. Ebből a ládából korábban kivették a Decretumot, a Decretalist, a Sextust és a Clementinát,⁷³ melyeket Demeter püspök úr a Szentlélek-kápolna felépítésére hagyott. (A Clementinát nem találtuk.)

A veszprémi káptalan magánlevéltára. — Kiadása: Fejérfataky László: A veszprémi káptalan kincseinek összeírása 1429–1437. években. I. Történelmi Tár, 1886. 569–574. l. (Latinból ford.: Kumorovitz L. Bernát.)

1. Az egyetemjárás fokozódása, az értelmiségi réteg növekedése a könyv iránti érdeklődést, a vele való nagyobb gondosságot is előmozdította. Így lesznek részletesebbek, a könyv felismerhetőségét biztosító egyedi ismertetőjegyek felsorolására kiterjeszkedők a korábban sommás megjelölésekkel teli vagyontárgylajstromok. Így alakulnak át valóban a könyvvállományt leíró, sajátosan *könyvkatalógusokká*. Természetesen, csak a középkori mértékkel mérve lesznek így a könyvek könnyebben felismerhetőkké. Azonosításuk, bizony, elég gondot okoz. Egyébként is a veszprémi káptalani könyvtár egész elrendezésében kezdetlegesebb, mint a Humbert fentebb közölt előírásai szerint felállított prédikátorrendi könyvtárak akármelyike lehetett. (L. a 10. szemelvényt.) Az alapjában nem jelentéktelen anyag szakrendi csoportosításáról alig lehet beszélni, még annyira sem, mint amennyire ez a pannonhalmi jegyzéknél megkísérélhető. A liturgikus könyvekkel kezdődik a felsorolás, de azután következetesebb rend nélkül jönnek a kódexek. Teológiai könyvek közé jogi kódexek keverednek, és fordítva. Azután megint liturgikus könyvek kerülnek a középkori iskolázás könyveinek sorába. Mindenesetre még mindig részletesebb, mint néhány évtizeddel öregebb veszprémi elődje, a XIV–XV. századfordulóról. Viszont nagyjából azt a képet mutatja, mint a vele egykorú pozsony-káptalani könyvtár-katalógus (Új Magyar Múzeum, 1856. 146–153. l.). Lehetséges, hogy egy magyar katalógizálási gyakorlattal állunk szemben. Ha így van a dolog, a hazai katalóguskészítők nemigen álltak koruk színvonalán. (Vö. Forrásszemelvények... Bp. 1957. 533, 534, 538, 539. sz.)
2. Úgy látszik, ez a miscskönyv csak a nagy ünnepeken volt hasz-

- nálatban, amikor a püspök misézett. Mesko 1357–1367 között volt veszprémi püspök.
3. *Liber manualis* vagy *Manuale* – tartalmilag részben azonos a pannonhalmi jegyzékben előforduló *Collectariusszal*, részben azonban annál többet tartalmaz, különböző szertartásokat, a szentségek kiszolgáltatásának rendjét.
 4. *Épistola* – az apostolok leveleiből a misében olvasott részlet.
 5. *Aléneklő* (succentor) – az énekeskanonok helyettese, a káptalani iskola énektanítója.
 6. *Collectás könyv* – l. az 1. szemelvény 9. jegyzetét. – Mihály 1399–1402 között volt veszprémi püspök. – Erdemes itt megfigyelni a jegyzék készítőjének kormeghatározási módját: az egy emberöltő előtt íródott kódex új. A „meglehetősen öreg”, nyilván az írásváltozás alapján így minősített kódex viszont ezek szerint, két-három generáció éve számát középkorban véve, mintegy 70–75 évvel korábbra, tehát a XIV. század közepére lenne datálható. A gótikus textuális írás változása ezt valószínűsíti is.
 7. *Antifonárium* – l. az 1. szemelvény 5. jegyzetét. – Garai János 1407–1410 között volt veszprémi püspök. – A két régi, a fentiek alapján, a zenei kéziratok lassúbb írásforma-változása következtében a XIII–XIV. század fordulójára keltezhetően mondható réginek.
 8. *Graduále* – l. az 1. szemelvény 6. jegyzetét. – A „korábbi régi” és „nagyon régi” graduálék a XIII. századra tehetőek, vagy ha a „nagyon régi” kifejezést úgy értelmezzük, hogy a katalóguskészítő maga a hangjelöléssel sem tudott mit kezdeni, feltehetően neumált, azaz XII. századi kéziratról lehet szó.
 9. *A németek szokása szerint* – azaz a Magyarországon általában divó esztergomi liturgikus szokástól és szövegösszeválogatástól eltérően. Az „új” megjelölés megint Mihály püspök korára, tehát a XIV. század végére utal.
 10. *Matutinális vagy lekeiós könyv* – az éjjeli zsolozsmán olvasott bibliai és patrisztikus részletek gyűjteménye. A pannonhalmi jegyzék korához képest, mikor ezeket a részleteket még a bibliából vagy a megfelelő kódexből esetenként vagy bizonyos előre megállapított rendben jelölték ki, a szövegek összeállítása állandósult képet mutat, és külön kódex lett belőle. Ez, a katalógus kormeghatározása szerint, a XIII. században már végbemehetett. A „de tempore” a vasárnapok és a megfelelő hetek hétköznapijainak, valamint a nagy ünnepeknek zsolozsma-rendjét tartalmazta, a „de sanctis” (a szentekről) viszont a szentek ünnepein használatos szövegeket.
 11. *Demeter* 1395–1399 között volt püspök. – Az „új” megjelölés – megint konkrétan – a XIV. század végére mutat.
 12. *Rozgonyi Simon* 1428-tól 1440-ig veszprémi, azután egri püspök.
 13. *Rationalis-könyv* – Guilhem Durantis (1237–1296) mendei püspök (Franciaország) liturgia-magyarító műve: *Rationale divinorum officiorum* (Az istenszolgálat értelmező könyve). Igen sok kódexben és 43 ösnyomtatvány-kiadásban ismeretes. Minden nagyobb középkori templomban megvolt.
 14. „*Olasz*” betű – ekkoriban még csak a kerek-gótbetűt, az ún. „textualis rotundát” jelentheti.
 15. *Gerçely dialógusai* – l. az 1. szemelvény 26. jegyzetét.
 16. *Huguccio* (Hugutio), Ugo da Pisa, 1178–1190 között nagy tekintélyű professzor a bolognai egyetemen, egy nagy magyarázatot

- írt Gratianus decretumához (I. a 9. szemelvény 8. jegyzetét), melyet azonban már tanítványa és később doktortársa: Johannes de Deo fejezett be.
17. *Remigius d'Auxerre* (Altissiodorensis, † 908 k.) számos műve közül az itt felsoroltak nem az ő, hanem Haimo d'Auxerre (IX. sz.) munkáinak bizonyulnak. (Patrologia Latina. 101, 131.; Lexikon für Theologie und Kirche. 8. 815–816. l.)
 18. Nem is lehették fel, mert sohasem létezett. Feltehetően a „negyven homília könyvét” nézték ennek, mely valóban egy Lukács-evangéliumból vett részlettel kezdődik. (Patr. Lat. 76.)
 19. *Jeromos* kommentárjai Jeremiás és Izaiás próféták könyveihez, valamint a Prédikátor könyvéhez. (Patr. Lat. 25–26.)
 20. A kódex itt közölt leírásából megállapíthatatlan, hogy *Beda* melyik művének előszaváról van szó. Leginkább valamelyik bibliai könyv kommentárjára gondolhatunk.
 21. Azonos lehet sevillai *Isidor* de ecclesiasticis officiis c. művével. (Patr. Lat. 82.)
 22. A kódex talán már elején csonka volt, és így tartalmazta *Boethius* művét: De institutione arithmetica. (Patr. Lat. 82.)
 23. Bizonyos valószínűséggel gondolhatunk *William Ockham* († 1349) művére: De dignitate et potestate papali, és a másikra: Dialogus super dignitate et potestate papali et regia.
 24. Gergely pápa Jób könyvéhez írt *Moralitái* – I. az 1. szemelvény 28. jegyzetét.
 25. Szerzője *Barthélemy de Glanville* († 1360).
 26. *M. Tullius Cicero* Rhetoricája: De oratore.
 27. *Decretalis* – I. a 9. szemelvény 9. jegyzetét; a *Liber Sextus* vagy Hatodik könyv – a IX. Gergely-féle Decretalis könyvek hatodikaként tartalmazta a könyv VIII. Bonifác által 1298-ban történt közzétételéig nyilvánosságra hozott újabb pápai döntéseket, decretalisokat; a *Clementina* – V. Kelemen (1305–1314) pápaságának jogalkotó tevékenységét foglalta össze, de végleges formában utódja, XXII. János tette csak közzé 1317-ben.
 28. *Branda di Castiglione* bíboros 1412–1424 között volt a veszprémi püspökség kormányzója.
 29. Minden bizonnyal azokról a Jeromosnak, Ágostonnak, Damasus pápának és a jeruzsálemi Cyrillnek tulajdonított, de sokkal későbbi apokrif levelekről van szó, melyek Mária mennybevételével foglalkoznak. (Burdach, K.: Vom Mittelalter zur Reformation. VI/2. Berlin 1932.) Magyar fordítása már az Érsekújvári kódexben megvan (XV–XVI. sz.).
 30. *Henricus de Segusia* vagy Susa mint Ostia és Velletri püspökbíborosa halt meg 1271-ben. Egyházi jogi fő műve: Summa super titulis decretalium (Összefoglalás a decretalisok címéről), Summa Hostiensisnek is mondották.
 31. *Goffredo da Trano* (1250 k.) művei közül az előzővel egyező témájú Summa super rubricis decretalium volt meg Veszprémben.
 32. *IV. Ince* (1243–1254) még mint Sinibaldo Fieschi írt egy Apparatum a Decretales öt könyvéhez. Mint pápa is összeállíttatott egy gyűjteményt a IX. Gergely óta megjelent pápai döntvényekből. Nem világos, hogy itt melyikről van szó.
 33. Nem lehet tudni, hogy *Ambrosius* egyházdoktor melyik művét keresték.
 34. Bizonyára egy Arisztotelész-fordításra, esetleg kommentárookra kell gondolnunk.

35. A már említett (13. j.) *Guilhem Durantis* híres *Speculum iudicia* le (A bíraskodás tüköre) c. műve lehetett.
36. *Liber Sextus* – l. a 27. jegyzetet.
37. *Historia Scholastica* – l. a 9. szemelvény 14. jegyzetét.
38. Teljesen bizonytalan, hogy melyik zsoldár fordításáról van szó.
39. Sevillai *Isidor* ilyen művéről nem tudunk: Manitius I. 52–70.
40. Az evangélium-kommentárt ezek alapján meghatározni nem tudjuk.
41. *Liber pontificalis* – főpapi könyv, a püspök által végzendő szertartások könyve.
42. Patr. Lat. 22.
43. *Johannes a Sacrobosco* igen népszerű *Sphaera mundijára* gondolhatnánk, de ennek kora (XIV. sz.) nem indokolja – a jegyzék terminológiája szerint – a „régibetű” meghatározást. Ha pedig ezek szerint a XIII. századba megyünk vissza: vagy a *Tabulae Alphonsinae*, vagy az arab *Alhazen* (Ibn al-Haytham) műve jöhet szóba, természetesen latin fordításban, ami 1267-ben jelenik meg először.
44. A *Scintillarium* – mint már a pannonhalmi jegyzék vizsgálatánál megállapíthattuk (29. j.), *Defensor Logociagensis* műve.
45. *Esdrás* próféta e különálló „kis terjedelmű” könyve csak a IV., ún. apokrif, lehat a biblikus könyvek hivatalos jegyzékébe (a kánonba) fel nem vett könyv lehet.
46. Ez a leírás nem segít el az azonosításhoz.
47. A püspöki nagymisének a középkorban szokásos, külön áldásformuláit tartalmazta.
48. A negyven homíliát tartalmazó könyvről l. a 2. szemelvény 20. jegyzetét.
49. Gergely pápa ilyen munkájáról nem tudunk.
50. A könyv *Josephus Flavius: Antiquitates Iudaicae* c. műve.
51. Az „igen régi”, talán még XI. századi retorikakönyv tekintetében is csak találgathatunk.
52. *Passionale* – l. az 1. szemelvény 18. jegyzetét.
53. Ilyen nevű szerzőt nem találtunk. Lehet, hogy a kódex egykori tulajdonosáról van szó, a tartalomra való utalás nélkül.
54. Patr. Lat. 22.
55. Elírás lesz a valóban *Isidor*tól származó *Liber Etymologiarum* helyett. (Patr. Lat. 84.)
56. Így meghatározhatatlan.
57. L. a 47. jegyzetet.
58. L. a 41. jegyzetet.
59. Ez egy kódex töredéke lehet, a „nagyon régi” megjelölésből következtethetően legalább a X. századból.
60. Nem tudtuk meghatározni. A Széchényi Könyvtár egyik kódexében (Clmae. 212. f. 98.) van egy bejegyzés, mely ugyanígy kezdődik: „Gregorius super illo verbo . . .” Vélhetőleg egy decretalis-kommentár lehet a XIII. századból.
61. Az incipitből megállapítható, hogy a *Mammotrectus* néven ismert *Jeromos*-biblia kommentárjaiból készült kivonatok gyűjteménye volt a kódexben. Szerzője *Johannes Marchesinus*.
62. *Johannes Faventinus* (1170 k.) bolognai magister egy *Summa Decreti*, azaz *Gratianus Decretum*ából készült kivonat szerzője.
63. L. a 32. jegyzetet.
64. *Viterbói Gottfrid* vagy (olaszosan) *Goffredo* († 1191-ben Viterbóban) császári káplán a *Pantheon* nevű világtörténelmi munka szer-

- zője (Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum 22.). A bevezetőben már említettük a Pantheon és Kézai Simon Gestájának összefüggéseit.
65. *Yvo* (1040–1116) – chartres-i püspök, egyházjogász, az investitúraharcban a mérsékeltbb pápai irányzat képviselője. A katalógus megjegyzéséből kivehetően, a nem bizonyosan tőle származó *Collectio tripartita* és a biztosan tőle való *Decretum*, valamint a 24 beszédből álló *Sermonarium* lehettek meg Veszprémben. A *Collectio tripartita* és Werbőczy *Tripartitum*ának cimbéli hasonlóságát megemlítjük.
66. L. a 24. jegyzetet.
67. *Aquinói Tamás* (1226–1274) – a skolasztika legnagyobb alakja, fő műve az itt említett *Summa Theologica*.
68. Amennyire a megjegyzésből következtetni lehet, *Paulus Diaconus* *Homiliariuma* lehetett a kódex. L. az. 1. szemelvény 15. jegyzetét.
69. L. a 3. jegyzetet.
70. *Breviárium* – l. a 9. szemelvény 15. jegyzetét.
71. E megjegyzésből kitűnik, hogy a katalógusnak – legalább egyik – összeállítója Tamás kántorkanonok volt. Tamás 1447-ben már éneklőkkanonok volt, a jegyzék összeállítása idején azonban még az erre illetékes őrkanonok tisztjét viselte.
72. L. az 55. jegyzetet.
73. Ezeket már ismételtelen azonosítottuk a fentiekben.

A világi feudalizmus és a könyvek

12

A CSATÁRI BIBLIA

*A Gutkeled-nembeli Vid mester zálogba adja
a csatári monostor bibliáját¹*

1262. május 22.

Ezt a könyvet² – és annak a másik kötetét – Vid mester és Farkas zsidó Szent Miklós ünnepén [dec. 6.] nálunk helyezték letétbe oly föltétellel, hogy a Boldogságos Szűz ünnepének nyolcadnapján [aug. 22.] a mondott Vid az előbb említett Farkas zsidónak 4 1/2 márkát fizet. És ha azonközben az apát ugyanazon Farkasnak nem fizet 3 márkát, ugyanazon a napon Vid mester fogja megfizetni. Hasonlóképpen 10 márkát tartozik Vid fizetni Farkasnak húshagyó kedden, és újabb 10 márkát pedig Keresztelő Szent János ünnepén [jún. 24.]. Ha pedig valamelyik fizetési határnapot elmulasztaná, a könyvet vissza kell adnunk Farkas zsidónak.

XIII. századi bejegyzés az admonti biblia I. kötetének 1/a. lapján. – Kiadása: Fejérpataky László: A Gutkeled-biblia. Magyar Könyvszemle, 1893. 9. l. (Latinból ford.: Kumorovitz L. Bernát.)

A Gutkeled-nembeli Vid mester az elzálogosított (s elveszett) bibliáért kárpótolja a csatári monostort

1263. május 22.

Balázs testvér, isteni könyörületességéből a Szent Adorján zalai monostorának apátja és ugyanazon helynek egész konventje valamennyi kereszténynek a Szent Szűz keresztre feszített Fiában üdvöt!³ Az emberek ügyleteit írásba szokás foglalni, nehogy az idő múlásával kétségbevonassanak.⁴ Ezért ezen oklevelünknek a bizonyossága által⁵ mind a most élőknek, mind pedig a jövőbelieknek a tudomására kívánjuk hozni, hogy a Gutkeled-nemzetségből való Vid mester Ipolyal, Sándorral és Damával, testvéreinek a fiaival előttünk megjelenvén előadta – mivel nehéz helyzetében csatári monostorának a biblia-könyvét, amely patronátusi jogcímen⁶ az ő őrizetében és különös oltalmában volt letéve, 70 márkáért⁷ a Vasvárból való Farkas zsidónak adta zálogba, s ez a könyv ugyanazon zálogban elveszett; ennek fejében a Mura folyó mellett lévő birtokát, mely a Szent Mihály egyháza mellett fekszik, s amely mint az ő saját jogú birtoka illeti meg őt,⁸ valamint a Somogy megyében lévő sarlochi részét, amely osztály útján jutott neki,⁹ az ottan személyesen megjelent testvéreinek, valamint más atyafiaiinak,¹⁰ akiknek nevében Ipoly, Sándor és Dama feleltek, az engedélyével és jóindulatú hozzájárulásával visszavonhatatlanul való birtoklás céljából a Szent Péter apostol csatári monostorának előörökítette. Hogy tehát a fentebb megnevezett testvérei közül, valamint mások közül senki se érvényteleníthesse ezt a tényt, pecsétünkkel megerősített [jelen] privilegiális oklevelünket¹¹ adtuk ki. Kelt Szent Ilona királynő ünnepén [máj. 22.], az Úr 1263. esztendejében, amikor Geuta testvér mint dékán, András mint ör és Benedek mint kántor tevékenykedtek ott más testvérekkel együtt üdvösen.¹²

Hártyán, függőpecsét töredékével. — Dl. 544. Kiadása: Fejér C. D. IV/3. 179. — Fejérpataky László: A Gutkeled-biblia. Magyar Könyvszemle, 1893. 9–10. l. (A formulás részek nélkül.) (Latinból ford.: Kumorovitz L. Bernát.)

1. A bejegyzés a zalavári konvent hiteleshelyén kerülhetett a kódexbe, ahol a kölesönösszeg kiegyenlítésének meg kellett történnie.
2. A kódexről és jelentőségéről l. a bevezetést, továbbá Fejérpataky L.: A Gutkeled-biblia. Magyar Könyvszemle, 1893. 5–22. l.; Fitz: A magyar könyv története 1711-ig. Bp. 1959. 16–17. l.

3. A kódexre vonatkozó oklevél egyben a magyar hiteleshelyi kiadványoknak is példája. Először az oklevelet kiállító és hiteles pecsétjével megerősítő Balázs zalavári apát és konventje nevezi meg magát és üdvözli az olvasókat.
4. A fontosabb okleveleket az ügylettel elvi kapcsolatban álló mondással kezdték; ezt nevezték exordiumnak (kezdetnek) vagy arenának (felhívásnak). Itt az írás fontosságáról olvasunk, az írásbeliség feljúlulása korának egyik kedvenc gondolatát ismétlik.
5. Most következik az oklevél intézkedéseit tartalmazó részek sora: az ok kinyilvánítása az első (promulgatio), azután jön az eset elbeszélése (narratio), végezetül maga az intézkedés következik (dispositio).
6. A csatári monostort Szent Péter apostol tiszteletére a Gutkeled-nemzetség tagjai alapították Zala megyében, a XII. század közepe táján. A biblia ekkor került a monostor könyvei közé. — Az egyházjog szerint a patronátusi jog csak az egyházi intézmény védelmét és bizonyos tiszteletbeli előnyök biztosítását jelentette. De valójában, mint már a bevezetőben is utaltunk erre, az alapítók és leszármazottaik — a még sokáig élő közfelfogás szerint — tényleg birtokukban tartották a monostort, ingó és ingatlan javaival, tehát értékeivel együtt. Az egyházi álláspont érvényesülése oklevelünk korában kezdődik.
7. Ez az összeg igen nagy, ha meggondoljuk, hogy egy közepes egyházi javadalom nem éri el az 50 márká évi jövedelmet. (Balács: A római kat. egyház története Magyarországon az Árpádok korában. II/2. Bp. 1892. 189.)
8. A saját jogú birtokon Vid mester adomány révén kapott vagy más módon szerzett, de a nemzetségi közös birtoklástól külön álló földbirtokát kell érteni. A nemzetségtagok ugyanis csak ezekkel rendelkezhettek szabadon.
9. Vid mester Somogy megyében levő birtoka ugyanesak kívül esett a nemzetség szállásbirtok-komplexumán, ezért a közelebbi rokon nemzetségtagok — esetleg Vid és testvérei — feloszthatták egymás közt azt, talán mint atyjuk szerzett birtokát.
10. A nemzetségi birtoklással járt a nemzetségtagok együttes fellépése birtokjogi ügyekben.
11. A *privilegiális oklevél* — az egyszerű jogi tényeket megörökítő oklevéllel ellentétben, jogokat teremtett vagy szüntetett meg. Fontosságának megfelelő volt körültekintő és ünnepélyes formulázása.
12. A dátum után, mely a keresztény naptárkelteztést, azaz ünnepek szerinti napmegjelölést mutatja, következik a tanú- vagy méltóság-sor, ez esetben a zalavári apátsági konvent tisztségeit viselő szerzetesek felsorolása. *Dékán* — a magyar bencéseknel a XIV. század elejéig az apát utáni első szerzetes címe, attól kezdve perjelnek mondták. *Ór* (custos) — a magyar monostorok életében a legbefolyásosabb konventtag, az egyházi kincsek és felszerelések, az oklevelek őre, a birtokok felügyelője és a jogi ügyek intézője. *Kántor* vagy éneklő-szerzetes — a liturgikus ének, általában a templomi szertartások intézője, de ő igen sokszor az *armárium*, a *könyvesláda*, vagy később *könyvesház* őre és gyarapítója is.

I. LAJOS PARANCSLEVELE¹

1349. október 23.

Felséges urunknak: Lajos úrnak, Isten kegyelméből Magyarország nemes királyának a fehérvári egyház káptalanja imádságait az Úrban, örök hűséggel. Minden tisztelettel, amilyen csak illő volt, vettük Felségednek gyűrűspecsétjével megpecsételt, s ekképpen szóló levelét: Lajos, Isten kegyelméből Magyarország királya híveinek, a tisztelendő férfiaknak: a fehérvári egyház káptalanjának üdvöt és kegyelmet. Hűségteknek szigorúan meghagyva parancsoljuk, *hogy Szent István legendájában azt kutassátok fel, hogy Karakó² nevű várunk nemes jobbágynak³ és népeinek országunkban hány helyen kell lakniok, és a szabadságnak milyen foka illeti meg őket*, – s ezt, annak megfelelően, ahogyan megtudtátok, jelen levelünk bemutatója által – hűségtekre – leveletekben nekünk jelentészek. Kelt Budán, Szent Mihály főangyal ünnepének tizenötödnapja előtt való szombaton [okt. 10.], az Úr 1349. esztendejében. – Mi tehát – miként a jog alapján és tényleg tartozunk is – Felséged parancsának szívesen engedelmeskedtünk volna, az említett Karakó nevű vár jobbágjai és népei a Szent Király legendájában feljegyzett szabadságának szívesen utánajártunk volna, s ha megtaláltuk volna, levelünkben foglalva megküldtük volna Felségednek; azonban *a mondott legendát atyád: Károly úr, ugyanazon kegyelem folytán Magyarországnak kegyeletes és boldog emlékezetű egykori nemes királya, mindnyájunk tudomása szerint, János egykori örkanonok idejében, a belső sekrestyéből kiemelve Visegrádra vitette* – ezért azt nem kereshettük meg. Kelt a tizenegyezer szűz ünnepére közvetlenül következő pénteken [okt. 23.], az Úrnak fent említett esztendejében.

Wagner Károly: *Analecta Seepusii sacri et profani. Collegit et notis illustravit Carolus* —. Viennae 1774. (Latinból ford.: Kumorovitz L. Bernát.)

1. A magyar feudalizmus eléggé bonyolult viszonyai között az oklevélszolgáltatás igyekezett rendet teremteni. Jogok bizonyítására (és alkotására is) az oklevél szolgál. Ez a hiteleshelyi jelentés azonban azt mutatja, hogy könyvet, egy általunk ismert vagy már elvesztett István-életrajz kódexét is, fel lehetett használni erre a célra.
2. Karakó – Vas és Veszprém megye határán van. Az egykori várispánság székhelye. (Pesty F.: *Eltűnt régi vármegyék* I. Budapest 1878. 98. l.)
3. *A nemes jobbágyok* – a várkatonaság utódainak elnevezése az Anjoukorban. Ezekből lettek a későbbi köznemesek.

A város és a könyv

14

A BÁRTFAI SZÁMADÁSOK¹

XV. század

*A számadásokból²**1435. december 23.*

Továbbá kiadtunk az új graduáléért,³ amit az egyház [plébániatemplom] számára vettek, 9 aranyforintot.

Továbbá ugyanazért 84 kamarai [camarales] forintot.

Továbbá az új graduáléért 1 aranyforintot.

1436. november 30. után:

Kiadtunk az új graduáléért 18 aranyforintot, 12 dénár levonásával.

1437. december 6.

Kiadások az egyházra: először a graduáléért, azután a tető [javítására] fizettünk a prédikátornak, tanítónak, mint a kiskönyvből kitűnik, összesen 22 aranyforintot és még 63 dénárt.

1437.

Szent Egyed egyháza [plébániatemploma] tartozik azzal, amit ebben az évben kiadtunk az új graduáléért és a padokért: 19 aranyforinttal.

439.

A Ferenc városi jegyzőnek kifizetett 13 1/2 forint tiszteletdíj bejegyzése előtt: Miklós scriptornak (kilenc részletben) összesen 900 dénárt.

1438. december 5–12.

Johanni Kathedrali 100 dénárt.

1457.

Könyvek kötéséért a régi harangozónak 4 dénárt.

Könyvkötésért 70 dénárt.

1480.

[Sztropkói] György pergamenista [másutt permitter] elnyerte a polgárjogot. [Ugyanez mint scriptor és litteratus is szerepel.]

1472.

János mesternek a könyvek korrektúrájáért 1 forintot.

1479.

A lakatosnak a könyvtár számára készített két lánc fejében adtam 1 forintot.

1435.

Szent János [bártfai ágostonrendi] kolostora tartozik a városnak 13 aranyforinttal ama legendáskönyvek fejében, melyeket eladtunk. Ennek fejében a város a kolostor pénzből 4 forintot megkap abból az összegből, amit Froinkné [Froinkin] a templom kórusára hagyott.

Ábel Jenő: *A bártfai Sz. Egyed temploma könyvtárának története. Bp. 1885. 4. kk.*

1. A középkor végéről már nagyobb számban maradtak írásos emlékek a magyarországi városok életéről. Ezek sorában akadnak olyanok is, amelyek némileg tájékoztatnak a városok és a könyvkultúra viszonyáról. A polgárok olvasmányairól, könyvvel való foglalkozásáról, sajnos, inkább csak külföldi analógiák és közvetett utalások alapján tudunk valamennyire képet alkotni. A „szabad királyi város” azonban, mint a polgárság közössége, bizonyos reprezentatív jellegű érdeklődést tanúsít a kegyurasága alá tartozó plébánia-egyházak könyvtűvei iránt. Egy hatalmas, olykor másfél méteres, későközépkori graduále, szép kiállításával, gondos írásával, nótáival (hangjegyeivel), miniatúráival vagy legalább virágdíszével (floritura) egészében mutatta be a „böles és körültekintő férfiaknak”, a város polgárainak koruk könyvkultúrájával való érintkezését. Ezek alapján érthető, hogy Bártfa, ez a határon levő királyi városka olyan gonddal kíséri temploma antifónás könyvének és graduáléjának munkálatait.
2. A következőkből kiténik, hogy Bártfán a kódex előállításának szinte minden fázisára megvolt az alkalmas személy. Volt pergamenkészítő, két másoló (János és Miklós), sőt korrektor is: János mester, talán a városi iskola vezetője. De szerepel könyvkötő is, bár egyúttal harangozó.
3. *Graduále* – l. az 1. szemelvény 6. jegyzetét.

15

HOMONNAI DRUGETH ISTVÁN¹ LEVELE BÁRTFA
TANÁCSÁHOZ

1466. január 28.

Böles és éleselméjű férfiak, kedvelt barátaink és szomszédaink!

Emlékezetetekbe hozzuk, amit az elmúlt évben már nektek megírtunk, hogy egy bizonyos, a ti városotokban lakó

„Cathedralis scriptor”² a kegyes emlékezetű Bálint papnak öt arannyal tartozott, mely öt aranyért Pál pap ugyanazon scriptorért jótállt, és hogy Pál pap igen sokszor ugyanazon öt forintért levelünkkel nálatok járt. Már azt mi nem tudjuk, hogy ez a scriptor, ki nálatok lakozik, az öt forintot kifizette-e, vagy sem; az örökös [?] pedig István klerikus, a kegyes emlékezetű Bálint pap testvérenek fia. Ezért elég jóindulatúan kérünk titeket arra, hogy levélben világosítsatok fel arra vonatkozólag, hogy ez a nálatok lakó scriptor az öt forintot megfizette-e, vagy nem? – Jeszenő várunkból, Mária tisztulásának ünnepe előtti kedden [jan. 28], az 1466. évben.

Ábel Jenő: A bártfai Sz. Egyed temploma könyvtárának története. Bp. 1885. 10. l.

1. Nagy Iván, a múlt század érdemes genealógusa Drugeth Istvánról csak ennyit mond: „unokaöccsével, Bertalannal a Hussiták kezébe került, 1459 táján szép sarc mellett kiszabadult...” (Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. II. Pest 1858. 401. l.) – A többiekről, akik ebben az ügyben szerepelnek, közelebbit nem tudunk.
2. A „*cathedralis*” scriptorról a krakkói „Húsz mesterség könyve” ezt mondja: „A másoló a betűvetésben tanult ember, kit ha kathedrálisnak mondanak, ügyeljen arra, hogy kifogástalanul [correcte] írjon, és hogy mit kell összeírni, és mit hozzáírni, gondosan nézzen utána...” Wattenbach. 479. (Forrásszemelvények... Bp. 1957. 124. sz.)

16

EGY ANTIFÓNÁS¹ KÖNYV MÁSOLTATÁSA

XV. század

1493.

A folyó évben a plébános úrnak és néhai Mager Péterné többi végrendeleti végrehajtójának a neki fizetendő adósságok fejében az antifonárium elkészítésére a Pünkösöd előtti pénteken [máj. 24.] 8 forintot a harangozó által kell elküldeni, ugyanerre a János nap utáni kedden [jún. 25.] Helbling Péter által 25 forintot,

ugyanerre a Nagyboldogasszony előtti kedden [aug. 13.] Gergely pap által 12 forintot,

Stzechel Mihály által a Gál nap előtti pénteken [okt. 11.] 5 forintot,

a bíró úr által az Erzsébet előtti pénteken [nov. 15.] 5 forintot.

Az ügyre vonatkozó kötelezvényt a plébános úrnál lehet megnézni.

1494.

A plébános úrnak az antifonárium számlájára, amit most másolnak, a Prokóp napja előtti pénteken [jún. 27.] a harangozó által 6 forintot –

ugyanarra a Tamás apostol előtti szerdán [dec. 17.] 2 forintot –

Mager Péter házadójának visszatérítéséből 2 forintot –

1495.

Boldizsár kathedrális scriptor részére az antifonárium számlájára a Karácsony utáni vasárnap [dec. 27.] 12 forintot – ugyanannak Fülöp és Jakab ünnepén [máj. 1.] 12 forintot – ugyanannak az Áldozósütörtök utáni pénteken [máj. 29.] 10 forintot –

a plébánosnak a kapesokért és a mondott antifonárium kötéséért stb. az Orbán előtti pénteken [máj. 22.] 8 forintot –
– a nevezett Boldizsárnak a mondott antifónás könyvért az Úrnapja előtti kedden [jún. 16.] 6 forintot adtunk.

Mindezekről lássák a kötelezvényeket a plébános úrnál.

Ábel Jenő: A bártfai Sz. Egyed temploma könyvtárának története. Bp. 1885. 42–43. l.

1. *Antifónás könyv* – l. az 1. szemelvény 5. jegyzetét.

17

BOLDIZSÁR SCRIPTOR LEVELE BÁRTFA TANÁCSÁHOZ¹

Eperjes, 1494. december 16.

Böles és körültekintő uraim. A plébános úr, mint értesültem, azt kívánja, hogy itt, Bártfa városában lássam el hangjegyekkel azt az antifonáriumot², amit kegyelmetek és kegyelmetek egyháza számára másoltam. De ugyan mit használnék azzal kegyelmeteknek, ha azt itt, kegyelmeteknél látnám el hangjegyekkel? Kegyelmetek egyházának másolható példányai, az antifonáriumok ugyanis hibásak, és nem kifogástalanok, amint láttam, és tudom is. De tudja Anfra András jegyző úr és Paulus Cepszer úr is,³ hogy azok a könyvek javítva nincsenek. Ezért nem tudom, mi haszon lenne abból, ha ott raknám fel a hangjegyeket? Itt, Eperjesen viszont jó példányok vannak, és különféle „históriák” [zsolozsmák], melyek a ti könyveitekben nincsenek meg, de főként nincs, ami-

ből dallamukat lejegyezhetném. Különben a szentekről szóló téli részt már teljesen, a de tempore⁴ nagyobbik részét pedig hangjegyekkel szintén elláttam. Ne gondolják kegyelmetek, hogy azért, mert nem kegyelmeteknél írom a hangjegyeket, nem dolgozom szorgalmasan. Tudják meg uraságtok, hogy nagyon is serényen dolgozom. Ezért kérem is uraságtokat, hogy pénz nélkül engem ne hagyjatok. Tartozom ugyanis a festőnek az illuminálásért, a pergaménért, és még sok mindenre van szükségem, hogy végére juthassak. Ezért uraságtok semmit ne kételkedjék, hogy Isten segítségével farsang előtt uraságtoknak mindkét kötetet bemutatom, ha a pénz hiánya nem késleltet. Nem zaklattam volna uraságtokat, de Isten a tudója, hogy a magam képességéből ezeket kielégíteni nem tudom.

Kelt Eperjesen, a Luca nap utáni kedden [dec. 16.], az Úr 1494. évében.

Boldizsár, kegyelmetek szolgálja

Ábel Jenő: A bártfai Sz. Egged temploma könyvtárának története. Bp. 1885. 46. l.

1. A levélből kiderül, hogy a scriptor korántsem egyszerű másoló-mesterember, hanem olyan valaki, aki a másolandó szöveggel és dallammal is kritikával és hozzáértéssel foglalkozik.
2. *Antifonárium* – I. az 1. szemelvény 5. jegyzetét.
3. A városi jegyző és a másik polgár, az egyháziak, világiak számára közös ismeretanyagot nyújtó klerikus iskolázáson mentek át, így tudtak véleményyt mondani a bártfai antifónás könyvek megbízhatóságáról.
4. *De tempore* – a zsolozsmáskönyveknek az a része, amely a vásárnapokra és nagyobb ünnepekre s a hozzájuk tartozó hétköznapiak rendelt szövegeket tartalmazza.

Mohács után

18

GYÖNGYÖSI GERGELY PÁLOS KRÓNIKÁJÁBÓL¹

1520–1527

[1515 körül.]... Határozatba ment, hogy rendünkből egy testvér se oktasson világi személyt vagy fogadalmat nem tett testvért másolni, illuminálni vagy orgonálni, mert, mint tapasztalásból tudjuk, az ilyenek által szokott sok botrány bekövetkezni...²

[A mohácsi vész után.]... E veszedelemben rendünk sok monostora elpusztult. Mert a remeteszerzetnek Magyarországon igen szép főmonostorát és főhelyét, melyet Budán felül [a Hárshegy oldalán] Szent Lőrinc tiszteletére alapítottak,⁸ ez egész országnak gyönyörűséges vigasságát, teljesen elpusztították. Az egyházban a szépséges táblaképeket, a nagy költséggel készített, csodálatos kórust, a kitűnő orgonát és más tűzzel pusztítottak el, s a szentély teteje beszakadt... Tíz napig tanyáztak a monostorban, és ezalatt minden szögletet, minden rejtekhelyet átkutattak, felástak, romboltak. Sehol annyira nem dühöngtek, mint ebben a monostorban. Úgy látszik, ez a monostor a világ végezetéig sem fog többé előbbi állapotába visszakerülni... A könyvtárban [Librariában] ezer forint ára könyv égett el...

Vitae Fratrum Heremitarum. 1520–27. Kézirat az Egyetemi Könyvtárban. Ab. 151, 151/c.

1. A magyar pálos kolostorok kéziratosságának utolsó korszakáról számolnak be a fenti szemelvények.
2. A rendi nagygyűlés nyilván azért határozott így, mert a másolni, illuminálni, orgonálni tanuló világiak jövés-menése a kolostor rendjét zavarta.
3. 1310-ben Lőrinc pálos tartományfőnök alapította. (Zákonvi M.: A Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor története. Századok, 1911. 180. l.)

B) A MAGYARORSZÁGI HUMANIZMUS

Mátyás és humanistái

19

VESPASIANO DA BISTICCI

HÁROM MAGYAR HUMANISTA KÖNYVTÁRÁRÓL¹

XV. század

Vitéz János

„Az esztergomi érsek, aki szláv volt.”²

„Messer Giovanni” esztergomi érsek volt, nemzetiségére nézve pedig szláv. Mind a hét szabad művészetben igen tanult ember, és igen nagy teológus. Ismerte a teológiát: mind a régieket, mind pedig a spekulatív teológiát. Ebben az országban

mielőtt az érseki méltóságra emelkedett volna, sok más méltóságot töltött már be, minthogy a nép előtt egyetemlegesen kegyben állott.³ Annyira így volt ez, hogy azt tehetett az országgal, amit éppen akart. Amikor László király Csehországban volt, különféle viszályok és szóváltások támadtak Cilli grófja⁴ és János vajda fia⁵ között, annyira, hogy fegyvert ragadtak, és Cilli grófját megölte János vajda fia. Amikor ezt meghallotta a király, nagyon felháborodott, elfogatta, és a nyilvánosság előtt fejet vétette. Börtönre vetette Mátyást, aki ez idő szerint a király. Közbejött azonban, hogy László királyt megmérgezték Csehországban,⁶ és ott meg is halt. Mátyást kihozták a fogságból, és Magyarországra ment. Az érsek segítségével és tekintélyével az egyházi és világi urak királynak kiáltották ki. Azt is el lehet mondani, hogy közszájon forgott: az érsek készítette az urakat és a népet arra, hogy királynak kiáltsák, ama tekintély erejében, mellyel előttük állott. Ez ifjabb testvér mennyire különbözik amaz elsőtől. Az egyik testvérnek levágták a fejét, a másik meg börtönben volt, és király lett belőle, és mindez, mint ahogyan mondtam, az érsek tekintélye által történt.⁷

Ámde a nagy jótéteményekért hálátlansággal szoktak fizetni. Midőn a király e méltóságra jutott, melyre sohasem gondolt, és megértvén azt, hogy az érsek igen bölcs ember, a ország egész kormányzását az érsek kezébe helyezte annyira, hogy semmit sem cselekedett az ő megkérdezése vagy tanácsa nélkül. Olyannyira bízott benne, hogy ritkán történt meg az, hogy a király fel ne kereste volna őt, vagy az érsek a királyhoz ne ment volna. Ha valaki a királynál valamit el akart érni, az érsek közbenjárására bízta azt.

Ennek az érseknek minden cselekedete az erényesség gyakorlására irányult, olyan ember volt, aki Istent félte és lelkiismerete jó volt.

Az első dolgok közé tartozik, amihez hozzáfogott, hogy egy igen szép könyvtárat⁸ rendezett be, és azt akarta, hogy abban mindenféle tudományághoz tartozó könyv meglegyen, és ezeket Itáliában és Itálián kívül kerestette össze. És sok könyvet, amit megszerezni nem lehetett, Firenzében másoltattott le, s a költségekkel nem törődve, csupán arra ügyelt, hogy szépek és javított szövegűek⁹ legyenek. Hazája értékét emelte azzal, hogy minden könyvet meghozatott oda, amit csak meg lehet lelni, eredeti műveket csakúgy, mint fordításokat. Kéves olyan könyv volt latin nyelven, ami neki meg ne lett volna.

És ez nem elég. Ifjakat küldött Itáliába, hogy költségén ott tanuljanak, ellátta őket könyvekkel és pénzzel, és mindazzal, amire szükségük volt. És nem csupán azt akarta, hogy a latin irodalomban legyenek járatosak, hanem hogy a görögöt is megismerjék.

Ezek között küldötte Ferrarába Garino^o iskolájába János urat, a pécsi püspököt [Janus Pannoniust], aki igen járatos volt a görögben és latinban, és kiválóan tudott fogalmazni, mert járatos volt a versszerzésben és a prózai fogalmazásban. Egyike volt a legkiválóbb embereknek, akik e dologban valaha is tevékenykedtek, de általában mindenben kiváló volt, mint ahogyan erről majd az életrajzában szó lesz.

De még ez sem elég. Egy kitűnő iskolát rendezett be Budán, és elhozatta oda a legtudósabb embereket, kik Itáliában találhatóak voltak, nem törődve azzal, hogy mit kell nekik fizetnie. És azt akarta, hogy ott minden tudományágat adjanak elő. Festőket, szobrászokat és ffaragókat is hozatott, és más mesterembereket is, csaknem valamennyi mesterségből, azért, hogy hazája hírével ezzel is növelje, amennyire csak lehetséges, mert hiszen az ő koráig nagy sötétségben volt az. És miután mindezen kiváló dolgokat méltóképpen elrendezte, és háza telve volt különlegesen értékes emberekkel, a legnagyobb rend honolt ott, és a szokások nagy ékessége. Vallásossággal telve voltak mindenek, mert hiszen az érsek mindenféle erényes cselekedetekkel foglalkozott, és kerülte a bünt.

Dicséretre méltó életmódja, tudománya és életének érintetlensége miatt uraságának híre nem csupán az országban terjedt el, hanem egész Itáliában. Különösen a római udvarban volt igen nagy becsületben, olyannyira, hogy kardinális lett volna belőle, kétség nélkül erénye miatt, ha életben marad.

[Ezután a Mátyás elleni összeesküvésről van szó, melybe tudvalevőleg Vitéz János is belekeveredett, és arról, hogy a király egykori nevelőjét, az esztergomi érseket először a primási palotában őriztette. Röviden leírja az esztergomi érsek rezidenciáját:]

A legtöbb püspök jól megerősített várkastélyban lakik, amelyeket biztonságos voltukért igen sokra tartanak. Ennek az érseknek Esztergomban volt egy vára, mely a világon egyike volt a legszebbeknek, ellátva mindennel, ami védelmére szükséges. Nagy részben átalakíttatta, és igen szép szobákat rendezett ott be. Egyebek között egy kiváló könyvtárat is létesített, és ebben a várban őriztette minden vagyonát...

[Bisticci a továbbiakban Vitéz visegrádi fogságával és halálával foglalkozik.]

Janus Pannonius¹¹

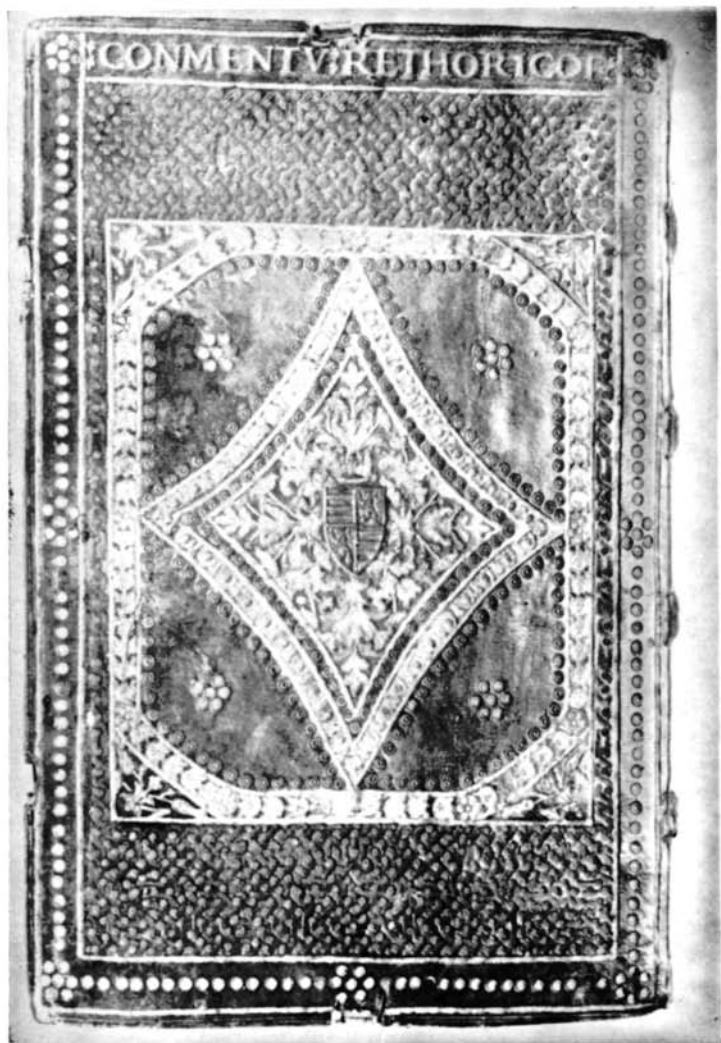
„A pécsi püspök, szláv nemzetiségű.”

Messer Giovanni, a pécsi püspök, az esztergomi érsek unokaöccse volt, nemzetiségét tekintve szláv. Az esztergomi érsek, mivel ez az unokaöccse nem volt nagyon gazdag, saját költségén taníttatta Ferrarában, Garino felügyelete alatt. Remek megjelenésű ifjú volt, és csodálatos viselkedésű és erkölcsű, hallatlan virtusával tűnt ki mások közül, kik vele voltak Ferrarában iskolán. Olyannyira csodálták életét és erkölceit, hogy nem akadt senki, ki ne bámulta volna azokat. Távol volt minden vétektől, és minden erénnyel teljes. Nemcsak a hegyeken túlról nem jött még ilyen soha Itáliába, de az ő korában lévő itáliai sem akadt hozzá hasonló. Már ami erkölceit illeti, az volt a híre, hogy ártatlan maradt.

Idő jártával csodálatos haladást tett a latin és a görög ismeretében, soha egy órát sem vesztegetett el. Bámulatos szellemi képességei voltak, és igen alkalmas mind a prózára, mind a versre, de a verselésben igen nagy könnyedséggel rendelkezett. Olyan híre volt erényének, hogy nem csupán ebben az iskolában, de egész Itáliában sem beszéltek másról, mint erről az ifjúról. A legtöbb hegyentúli nem nagyon értelmes. Ő azonban különbnek mutatkozott nemcsak a hegyentúliaknál, de még itáliai sem akadt, aki képességeihez közeljárt volna...

Egy hozzá méltó könyvtárat akarván létesíteni, megvásárolta Rómában mindazon könyveket, amikhez csak hozzájuthatott, mind görögöket, mind latinokat, minden tudományból. Amikor Firenzébe érkezett, hasonlóképpen összevásároltatta a görög és latin könyveket, amikhez hozzájuthatott, nem törődve azzal, hogy mibe kerülnek, mert igen bőkezű volt. Amikor pedig elutazott, néhány száz forintot hagyott, hogy elkészítsék számára azokat a latin és görög könyveket, amelyek neki még hiányoztak. De még ha úton volt is, mindenkor, ha csak ideje volt rá, miután a zsolozsmát elvégezte, szüntelenül könyv volt a kezében, és olvasott.

Egy napon az történt, hogy a platonikus Plotinosz¹² vette kézbe, és egy íróasztalhoz ülve, elkezdett olvasni. És annyira megfedkezett mindenről, lévén olvasmányának tárgya nehéz, hogy így maradt mintegy három óra hosszágig anélkül, hogy megmozdult volna. De még fejét sem emelte fel a könyvről, nem úgy, mint a hegyentúliak, akik többnyire a nehéz dolgokra alkalmatlanok, hanem úgy, mintha Athénben nevelkedett volna, Szokratész felügyelete alatt.

A CORVINA EGY KÓDEXÉNEK KÖTÉSE
(Victorinus: Commentarii in Ciceronis . . .)

A BARTFAI PLÉBÁNIATEMPLOM KÖNYVSZEKRÉNYE A XV. SZ. VÉGÉRŐL

nek ketelengetese miya . de ritkan .
Az eiketnek sokat . sok eiketet na
güob vezre imadsagban mulat
wala el alemnekeul . Egy sororal
auagij ketewuel . Kijt ev vele nagy
evremmel tarsolkodnak wala .
de magga tavul . Kery wala zent
margit azon . az ev tarsit ala
zatob keressel . hog ha valameli
az sororok kezzeul ev rea men
ne . meigne hadnajat bantani
az ev imadsagaban . Mert gija
porta az ev imadsagaban . Az ev
zuenek keserey nuengese faz
kodasa . es soklafa kezzeul . mi
kessen miluan meg es mertek .
hog olya nemuikessen ev ma
ganak kevwale ragallatot . es
chudalatos sivalmas zozatokat
mond wala . Folya zent margit
azon kyuult kessen . auagy
egedeul dormitoriumnac . Kij
vele nem akart lenni . hame
chat irgalmassagert . es ez
poron az ev imadsagut . az ev

NYELVEMLÉKEINK ÍRÁSÁBÓL

A Margit-legenda másolata az 1510-es évekből

Midőn ebből az elragadtatásból némileg magához tért, hozzám fordult, és ezt mondotta: „Ha akarjátok tudni, hogy mivel foglalkozik a pécsi püspök Magyarországon, tudjátok meg, hogy a platonikus Plotinoszt fordítja, püspökségének dolgaival törődik, és semmi mással.” Miután Firenzében megrendelte azt, amit a maga számára elkészíttetni akart, elutazott, és Ferrarába igyekezett, s ott is minden könyvet, amit csak talált, megvásárolt. Hasonlóképpen cselekedett Velencében is. Így azután azzal, amit a maga számára másoltatott, és amit megvásárolt, püspöki palotájában egy igen kiváló könyvtárat rendezett be. Minden idejét illendő dolgokkal töltötte, vagy olvasott, vagy tudós emberekkel társalkodott. Más dolgokban nem lelte örömét, sem az öltözködésben, sem haszontalan dolgokról fecsegésben, vagy hogy idejét vesztesse, hanem azt inkább ama cselekedetekkel töltötte.

Miután Rómából Magyarországra visszatért, a király és az urak nagy tisztességben részesítették azért, amit a római udvarban őfelsége dicsősége és érdeke tekintetében, valamint a keresztény vallás javára elért. Ha a királynak követet kellett küldenie a császárhoz vagy más fejedelemhez, mindig a pécsi püspököt küldötték. Ha pedig a török ellen kellett indulni, a püspök az elsők között volt hadinépével, melyet köteles volt tartani. Ily módon élve Magyarországon, püspöksége számára görög és latin nyelvű, igen kiváló könyvtárat létesített, melyben minden tudomány képviselve volt: a teológia, a filozófia, a világi és kánonjog.

[A továbbiakban a Vitéz-féle összeesküvésről és Janus Pannonius haláláról beszél.]

*A kalocsai püspök*¹³
(Handó György kalocsai érsek)

Messer Giorgio kalocsai püspök magyar nemzetiségű volt, és az esztergomi érsek neveltette őt. Már ifjan Padovába küldötte, hogy a világi és az egyházi jogban folytasson tanulmányokat. Mind az egyik, mind a másik tudományban különleges módon kitűnt. Padovában lett doktor, és azután visszatért Magyarországra. Igen bölcs ember volt, és azzal, amit Padovában megtanult, valóban minden dologban egyetemlegesen járatos volt. Ily tulajdonságokkal tért vissza Magyarországra, az esztergomi érsek házanépe közé került, és ezzel az urasággal igen szoros viszonyban volt. Mikor pedig a pécsi

püspök követként Rómába jött, társaságában volt György úr is, és igen nagy tekintélyre tett szert, mert sok dicséretre méltó tulajdonsággal rendelkező ember volt. Bár az érsek háznépéhez tartozott, abban a felfordulásban, ami bekövetkezett, György mester, lévén igen óvatos és okos ember, úgy viselkedett, hogy ámbár a király elméjében némi gyanú merült fel vele szemben, mégis elérte azt – mert igen nagy okosságú volt –, hogy a király udvarába nálánál sem bölcsebb, sem tudósabb férfi nem akadt, és kénytelen volt őt igénybevenni.

[Ezután különböző követségeiről van szó: miként járt követ-ségben a császárnál és Itália nagyobb köztársaságaiban, Velen-cében és Firenzében.]

Mikor ezekben az ügyekben Rómában tartózkodott György mester, Magyarországból levelet kapott, hogy menjen Nápolyba, és Ferdinánd királlyal folytasson tárgyalásokat leányának Magyarország királyával kötendő házasságáról. Itt nagy tisztességben részesítették. És miután nem sok ideig tárgyalt erről, okosságával és szellemének alkalmatosságával e házasságot létre is hozta. Ezt befejezván, Firenzébe jött, s több mint háromezer forintert könyveket vásárolt, hogy könyvtárat létesítsen Pécsen, melynek prépostsága az ő birtokában volt.

Azután, hogy a király reá bízta a Kancelláriát,¹⁴ minden dolog az ő kezén ment át, véghezvitte azt, amit a hozzá hasonló emberek közül csak kevesen cselekedtek. Először is abban az egyházban, ahol prépost volt, egy igen illendő kápolnát alapított, és ennek annyi jövedelmet biztosított, hogy szándéka szerint, minden reggel négy misét kellett mondani, és évenként bizonyos ünnepeket ülni. A jövedelem oly nagy volt, hogy a kápolna semmiben hiányt nem szenvedhetett, és ugyanezen egyházban egy igen szép könyvtárat¹⁵ is rendezett be, melyben mindenféle tudományzak könyveit helyezte el. Több mint háromszáz kötetet gyűjtött össze, hogy berendezze a helyiséget számukra. E könyvtár fölé egy papot rendelt jó jövedelemmel, hogy gondozza a könyveket, és a könyvtárat mindennap kinyissa és becsukja.

De azt is akarta, hogy az egyház el legyen látva különféle díszruhákkal, énekeskönyvekkel, bibliákkal, homíliai könyvekkel és passionáriumokkal és más hasonló könyvekkel,¹⁶ melyek egy templomban szükségesek. Azt akarta továbbá, hogy az a pénz, ami neki ettől az egyháztól jár, ugyanezen egyház szükségleteire fordíttassék, de még annál is több, mivel mindazt, amit mint a titkos pecsét öre kérészt, erre a könyvtárra fordította.

Vespasiano da Bisticci: Vite di uomini illustri del secolo XV. Paolo d'Ancona – Erhard Aeschlimann kiad. Milano 1951. 169–172, 173–178, 178–182. l.

1. *Vespasiano da Bisticci* – Firenze legnagyobb másolóműhelyének tulajdonosa. Kétszáz másolóval is dolgoztatott, főként a Mediciek számára. A humanizmus korának bibliofiliáját főként az ő műhelyének termékeiből ismerhetjük meg. Bisticci, maga is humanista, műhelyének munkássága révén az előkelő és gazdag humanisták egész sorával ismerkedett meg Európa minden részéből. E személyes kapcsolatok szolgáltatták az anyagot a rövid jellemrajzoknak ahhoz a nagy gyűjteményéhez, amelyet kortársairól és ügyfeleiről *Vite di uomini illustri del secolo XV.* (A XV. sz. kiváló embereinek életrajzai) címen hagyott az utókorra.
2. *Vitéz Jánost* (1408 k.–1472) – szlávnek mondja Bisticci, mert Vitéz, mint Janus Pannonius is, Szláviából származott. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ekkoriban a Drávántúl még jelentős számú magyar kishemesség élt (ebből eredhetett Vitéz családja), a nemzetiség (natio vagy nazione) pedig még ekkor csupán az „illetőséget”, a származás helyét jelenti.
3. Hunyadi János befolyására nyerte el a váradi prépostságot, majd püspökséget. A váradi püspöki székből emelkedett a primásérseki méltóságba. Hunyadi a kancellária vezetését is rábízta, bár kancellári vagy alkancellári címet nem viselt.
4. Cillei Ulrik, a király nagybátyja.
5. Hunyadi László.
6. V. László Prágában 1456 novemberében halt meg. Megmérgeztetése nincs eléggé bizonyítva.
7. Mátyás választása valóban Vitéz János és Szilágyi Mihály céltudatos és eléggé kiméletlen fellépésének eredménye Bonfini szerint is.
8. Vitéz Könyvtáráról I. Fraknoi tanulmányait a Magyar Könyvszemle 1878–1880. évfolyamaiban.
9. Vitéz maga is foglalkozott szövegjavítással. A Budapesti Egyetemi Könyvtár több kódexében láthatók pirosintás széljegyzetei és Jo Ar (Johannes Archiepiscopus – János érsek) aláírása.
10. *Garino* vagy Guarino (1370–1460) – az olasz humanizmus nagy nemzedékének nevelője. Ferrarában tartotta előadásait, amelyeket Európa minden részéből látogattak.
11. *Cesznicei János*, kit Janus Pannonius néven ismerünk, Vitéz János unokaöccse (anyja Vitéz Borbála), 1434-ben született és 1472-ben halt meg pécsi püspökként. 1447-től 1454-ig tartózkodott Ferrarában, Guarino iskolájában. 1459-ben lett pécsi püspök.
12. *Plotinosz* – a legjelentősebb újplatonikus volt, annak az irányzatnak legkiválóbb képviselője, mely a II. században felelevenítette Plátón tanait. Egyiptomban született 204-ben és meghalt Itáliában 270-ben. Tanításait a XV. századi humanisták ideológiájuk kialakításában használták fel. A magyar humanizmus és a platonizmus kapcsolatának hatásáról a Corvina alapítására a bevezetőben szölvünk.
13. *Hando* vagy *Hasznos György* – 1479–1480 között volt kalocsai érsek. Viszont hosszú időt töltött a pécsi székesegyház káptalanjának préposti székében. Könyvtáralapítása is ezért történt Pécsen, és nem élete utolsó két évére terjedő érsekének székhelyén.
14. Az ún. kisebb kancelláriát vezette, mely a külügyeket intézte, és a királyi titkos peccét alatt elküldendő, bizalmas jellegű külpoli-

- tikai levelezést végezte. Ezért emlegeti Bisticci Hando követjárásait, és azt, hogy a titkos pecsét őre volt.
15. A könyvtár is a kápolna helyiségében volt, ami még a korábbi középkori szokások továbbélésére mutat; de lehet, hogy abban a préposti házban, amelyet a barokk ráépítés alatt a legutóbbi években találtak meg.
16. Ezekről l. az 1. szemelvény 15, 18. jegyzetét.

20

A FIRENZEI NALDO NALDI LEVELE CORVIN MÁTYÁSHOZ
A KIRÁLYI KÖNYVTÁR DICSÉRETÉRŐL

XV. század

I. Minthogy neved híre, Felséges Mátyás, egész Itáliát annyira bejárta, hogy még Firenze városát is megbódította: és mindenki a Te hatalmas és fényességes erényeidről beszél, irántad és királyi erényeid iránti szeretetből azon kezdtem gondolkodni, hogyan adhatnám tudtadra, milyen lelkülettel viseltetek irányodban, és melyik irodalmi műfaj szólaltathatná meg legméltóbbképpen a Te békében és háborúban véghezvitt tetteidet. Hogy egyedül általam is teljességgel megértsd: városunk valamennyi polgára mennyire tisztel és becsül Téged, és hogy régebbi és mostani tetteidért bámulva mily nagyra tart. Mikor tehát Taddeo Ugolett² hozzánk küldted, hogy a királyi könyvtár részére készült könyvek elszállítását intézze, és amikor ő Rólad, a legbölcsebb királyról, isteni erényedről sokak hallatára, sokak jelenlétében szólott, hihetetlen vágy lángolt fel bennem, hogy mindazokat, melyeket Rólad mindenek dicséretére és mindenek hírére méltó dolgokat emlegetett, hősi énekben megírjam. Ez a költői forma látszik ugyanis leginkább illőnek a Te tetteidhez, melyeket nagy okossággal és igen nagy lelki nagysággal vittél véghez.

II. Ámde midőn ama hatalmas dolgoknak, melyeket békében és háborúban nem kisebb bölcsességgel, mint szerencsével cselekedtél, hallatlan, hihetetlen és csaknem végtelen sokasága tárult elénk, azon kényszerültünk töprengeni, honnan is kezdjük el voltaképpen. Mivel pedig a döntésre magunk elégtelenek voltunk, műzsáinkhoz menekültünk, kiknek tanácsára és komoly intelmére szépséges tetteidből azokat választottuk előadásra, melyek a béke műveihez tartoznak. Nem mintha könnyebb dolgok lennének azok, melyeket béke idején vittél végbe, hanem mert alkalmasabbaknak és hozzánk közelebb állóknak gondoltuk ezeket. Harci dicsőséged ugyanis

a mûzsák oly temérdeknek és nagynak mutatták, hogy mindannak megéneklésére a mi tehetségünk csekély, melyet parancsod szerint egyébként is a könyvek javíttatására kell fordítanunk. A harcokban viselt dolgaid különösképpen oly nagyok és dicsőségesek, hogy azok méltó pompával való megéneklésére a mienkénél sokkal műveltebb, naponkénti gyakorlással finomra csiszolt elmére van szükség.

III. Ez okból, nehogy a Pieridák³ igen komoly intelmeit semmibe vegyem, még leginkább azon a véleményen voltunk, hogy a béke műveit, melyek a zavartalan nyugalomhoz szükségesek, fogjuk megverselni. Mégpedig azzal a feltett szándékkal, hogy mindabból, amit a Te határozott bölcseséged a békés dolgokban véghezvitt, semmit el ne hagyjunk. Mert amint már mondtam, bizonyos, hogy életed valamennyi tettét a Benned tündöklő isteni bölcsesség vitte végbe. Hiszen olvastad Platónnál⁴ azt az isteni mondást, hogy boldogok az államok, melyeknek fejedelmei vagy maguk is bölcselkednek, vagy azokat, kik filozófusokká lettek, különösen kedvelik. Márpedig Te elmédet és lelkedet minden jó művészet tudnivalóival annyira kiművelted, hogy nem csupán a legtanultabb király lettél, de valami végtelen szeretettel fordultál mindazok felé, kik valamely tudományban kitűntek. Ezért nem csupán boldognak és szerencsésnek mondhatók azok a tartományok, melyek királyukhoz fordulhatnak, hanem a legboldogabbnak és a legszerencsésebbnek kell tartaniok magukat, hogy általad, a legbölesebb király által, oly vitézen, oly szentül, oly bölesen, oly vallásosan kormányoztatnak. Mert általad két dolgot bőségesen elnyertek: egyrészt, hogy valamennyi most élő vagy egykor élt királynál bölesebb vagy; másrészt, hogy a tudósokat, bárhol vannak is, oly nagy rokonszenvvel és jóakarattal övezed, hogy azok egyhangúlag Téged nem csupán második Augustusként vagy macedóniai Sándorként üdvözlnek, hanem mindkettőt Benned, a Te mindenkinek megnyílt mérhetetlen kegyességében, hallatlan bőkezűségében, királyi nagyszerűségében könnyedén felismerik. Ó, csodálatos bölcsesség, mely méltó arra, hogy minden nép, idő, évszázad dicsérettel hirdessen és ünnepeljen!

IV. Mikor meg isteni képességgel átláttad, hogy hárman sokkal könnyebben megadhatják azt, amit polgáraid és népeid boldogságukhoz még kívántak: királynét vettél magad mellé, aki isteni és emberi jótulajdonságokkal annyira teljes, hogy Corneliának, a Gracchusok anyjának⁵ és vala-

mennyi Szibillának⁶ a dicsőségét könnyedén elhomályosítja. Őt tehát, teljesen egyenrangú félként, a kormányzásban társul magadhoz vetted, hogy a birodalom ügyeinek intézésében tanácsát vagy okosságát soha ne nélkülözd. Így tapasztalhattad magad is, hogy feleséged minden királyné között a legbölcsebb; nemcsak azok közt, kik most vannak, hanem azok között is, kik valaha léteztek. Mikor tehát úgy láttad, hogy a házastársat illetően minden vágyad teljesült, hátra volt még egy dolog, s ha ezt is sikerre viszed, mindannak, amit országod sorsának alakítására magadban nagy bölcsességgel kigondoltál, kiteljesülését szemlélheted. Hogy tehát János fiadból mi sem hiányozzék, ami az igen bölcs király sajátja, elrendelted, hogy mindazt, amit Te magad valaha tanultál, arra alkalmas mesterek és doktorok segítségével ő is megtanulja. Ez a Te bölcs terved a szerencsétől segítve nem is akárhogyan vált valóvá. Midőn ugyanis Taddeo Ugoletti Hozzátok ment, a szerencse adta kezébe a jó megoldást, mellyel ama dolognak terveidnél is sokkal könnyebben végére járhatsz. Különösen azért, mert ennek az embernek a tanultságához valóban arany erkölcsök járulnak, és ezek ily nagy király fiának neveléséhez nem kevésbé megkívántatnak, mint a tudományokban való jártasság. A királyoknak ugyanis, azok, akik most vannak, és azok is, akik még lesznek, egyéb emberek előtt példaként kell állniok, hogy az alattvalók bennük lássák, mi az, ami virtus, mi az, amit dicsérettel utánozhatnak. Joggal választottad e férfiút a királyi sarj mesterévé és tanítójává...

V. Midőn tehát e három dolgot, melyen magadban sokat gondolkodtál, véghezvitted: azaz, miután magadat és édes fiadat, Jánost, a jó művészetekkel kiművelted, és midőn szellem és erkölcs dolgában Hozzád nem méltatlan királynét is vettél magad mellé, a hatalmad alatt élő népek akkor ismerték fel az utat, mely a boldogsághoz vezet...

VI. Mivel azonban a bölcsék, mielőtt valamibe kezdenének, sokat és gyakorta gondolkodnak terveiken, azután gondolataik nagyszerűségét mindaz, ami – azok eredményeként – szemünk elé tárul, nyilván mutatja. A nagy bölcsék példájára, Felséges Mátyás, hihetetlen, mily sokat töprengtél azon, hogy mit tegyél. S azután, hogy hosszasan eltervezted a teendőket, hihetetlen bőkezűséggel fordultál a legtanultabb emberek felé, hogy alattvalóidnak, nemzeteidnek és népeidnek mi sem hiányozzék, ami boldogságuk beteljesedéséhez leginkább szükséges. Így azután nem csupán királyi házad

telt meg tudósokkal... hanem megnyerted magadnak mind-azokat, kik a földkerekségen bárhol találhatók. Oly nagy királyi kegyességgel, oly sok és gazdag ajándékkal halmoz-
 tad el őket, hogy mindeneket hátrahagyva, Hozzád sietnek, hogy Téged, mint második Nagy Sándort vagy Augustus császárt üdvözöljenek. Ha pedig ezt történetesen valami akadály miatt nem tehetik, irántad és királyi erényeid iránti oly nagy szeretet tölti el őket, hogy szerelmesek módjára Rólad és cselekedeteidről vagy az emberek gyülekezetében naponként beszélnek, vagy sokat írnak...

VII. De nem is csak ezzel az egy dologgal bizonyítottad, nagy bölcsességű Király, hogy mily szép és mily jó terveket forgattál elmédben, hanem még sok mással is. Mert nem annyira az okosabbaknak, mint inkább a népnek és a tömegnek tetszésére építetted a halhatatlan Istennek szentelt templomokat, melyekben az égiek emlékezetét méltóképpen ünneplik... Hogy a királyi palotáról ne is szóljak, amit oly sok arannyal ékesítettél fel, hogy a most élő királyok lakóhelyeit játszva túlszárnyalják... Csupán azt állítjuk, hogy palotádban nincs díszesebb hely, mint a királyi ház ama része, ahol azoknak könyveit helyezték el, kik tudományuk, tehetségük által e földi életben másokat felülmúltak. Hogy ezt Te megalkottad, nem annyira gazdagságodnak és királyi bőkezűségednek, mint kitűnő szellemednek és nagy elmédnek köszönhető. Megértetted ugyanis, hogy a halhatatlan Isten az embernek nagyobb, kiválóbbal, hasznosabbat semmit nem adott, mint a bölcsességet, mely Benned annyira ragyog. Ezért akartad, nagy bölcsességű Király, hogy királyi hajlékodon helyet kapjon a Bölcsesség szentélye is, és őt ott istennőként tiszteljék. És hogy ez királyi palotád más részeinél annyival kiválóbb és szebb legyen, amennyivel a bölcsesség felülmúl minden adományt és ajándékot, amit csak az égiek az embereknek juttattak.

Ezért tehát csodás mesterséggel igen díszes hármast állványzatot készítettél, melyekre valamennyi tudományból a kiváló tudós férfiak műveit helyezték. Arannyal díszes bársonyból készített függönyöket tettek eléjük, hogy a rongálódástól s a portól a könyveket megoltalmazzák. A padozathoz közeli alsó részében pedig komoly művészettel készült szekrények voltak, melyekben azokat a köteteket rakták el, melyek a felső polcozatokon, nagy számuknál fogva, elhelyezhetők nem voltak. A terem közepére olyan háromlábú széket állítottak, mint aminők Apollón templomában voltak.

Ezek a legbölcsebb király házába nem kevésbé illenek, mint ahogyan Apollón templomában egykor illettek. Egyikük ugyanis a bölcsességet ajándékozó istenség volt, a másikuk pedig a bölcsesség őrzésével és tiszteletével érdemelte ki mindenki becsülését. Így a király és az istenség között csodálatos hasonlóság mutatkozik.

VIII. Miután azok számára, kik szellemükkel a tudományokban ékeskedtek, ilyen hajlékot készítettél, arra érzünk indítást, hogy felsoroljuk először a görög írókat, második helyen a latinokat, a harmadik helyen meg azokat, kik Krisztus vallását követték. És azután, hogy emlékezetem segítségével mindezeket előszámláltuk, megkísérlem, Felséges Király, érvekkel kimutatni, hogy a Te királyi könyvtárad a többiektől nem annyira könyvei nagy számában, mint inkább kiválóbb és jobb voltában különbözik. Mert hiszen a görög és latin könyvekhez, melyeket az antikvitás is már magáénak mondott, vallásunk könyvei járulnak, csaknem megszámlálhatatlanul sokan. . . A díszítésről, melyet könyvtáradban alkalmaztál, hallgatok. Ez oly nagy és kiváló, hogy senki ennél nagyszerűbbet nemhogy megalkotni, de még gondolni sem képes. . .

Ez tehát a vége az éneknek is, melyet Rólad írtunk, és amit most Hozzád küldünk, s ha úgy találjuk, hogy ez, nagy bölcsességű, legnagyobb Király, tetszésedet megnyerte, hadi dicsőséged megéneklésére is felbátorodunk, hogy minden ember megértse: egészen a Corvinus-család dicsőségének ünneplésére adtam magam, mégpedig úgy, hogy egész képességemet, minden testi és lelki erőmet, egész életemet egyedül Neked ajánlom.⁷

Bél Mátyás: Notitia Hungariae III. Viennae Austriae 1737. Appendix. 595–600. l.

1. *Naldo Naldi* firenzei humanista († 1510 k.) – Mátyás megbízottja volt Firenzében. Az ottani könyvmásoló műhelyekben rendeltette meg a király részére leírandó és díszítendő kódexeket. – Levele, azonkívül, hogy képet ad Mátyás könyvtáráról, kora dagályos levélstílusát is példázza.
2. *Taddeo Ugoletti* – Naldi barátja, Mátyás udvarában élő humanista.
3. *Pieridák* – Emathia királyának, Pierosznak kilenc lánya, kik az antik monda szerint a múzsákkal versenyre keltek, de azok legyőzték és madarakká változtatták őket.
4. Platón ezt a nézetét a Politeia (Köztársaság) és a Nómoi (Törvények) c. munkájában fejt ki: 3: 24, ill. 5: 11–12.
5. *Cornelia* – Scipio Africanus római hadvezér leánya, Tiberius Sempronius Gracchus felesége és a Gracchusok (az ifjabb Tiberius Sempronius és Gaius Sempronius) anyja. A római matrónák példa-

képe. Fiai, akik patricius származásúak voltak, a nép felkelésében a plebejusok oldalára álltak a szenátusi nemességgel szemben, s a küzdelemben életüket veszítették.

6. *Szibilláknak* azokat a nagytekintélyű jósnőket nevezték, akik Görögországban, Szamosz szigetén és a peloponnészoszi Delphoi-ban, Itáliában pedig Cumaeben és Tiburban éltek, és nemzedékről nemzedékre továbbadták az ókori köztudatban nagyra tartott jóstehetségüket.
7. L. Csapodi Csaba: Naldus Naldius hitelességének kérdése c. cikkét a Magyar Könyvszemle 1960. évi 3. számában.

21

FIRENZEI LEVELEK MÁTYÁSHOZ¹

XV. század

*Philippus Valor firenzei polgár
Mátyásnak, Pannónia felséges Királyának
igen ajánlja magát*

Midőn a mi platonikusunknál, Marsilio Ficinónál² olvastam azt az előszót, melyet leveleinek harmadik és negyedik könyve elé írt (ezeket Felsőgednek ajánlotta), azt mondotta ott, hallotta, hogy három évvel ezelőtt Hozzád küldött könyvél útközben latrok rabolták el. Azon igyekeztem tehát, hogy ama könyveket újra lemásolják. Reméltem, hogy ezzel mind a mi Ficinónknak, mind pedig királyi Felsőgednek szívességet teszek. Azonfelül, mikor olvastam ugyanesak önála Synesiusnak³, a platonikusnak a könyvét az álombeli jósjelekről, amit ő minap görögből latin nyelvre fordított, de amelynek még határozott címet nem adott, így szóltam hozzá: „Marsilio, igen nagy becsületére válnék e könyvnek, ha királynak szóló címzés ékesítené, és ezzel esekélytségében is jelentősebbé tennéd.” Ő meg ezt mondotta: „Alkalmasan figyelmeztettél erre, mert nekem is éppen ez járt az eszemben. Legyen tehát ez a könyv királynak ajánlva.” Fogadd, kérlek, jó szívvel, Felsőges Király, és olvasd szerencsésen a munkát, melyet Marsilio platóni műhelyéből küldünk. Egyben légy meggyőződve arról, hogy Valor családja Felsőgedet mindenkinél készségesebben szolgálja, és semmit sem óhajt forróbban, mint hogy királyi parancsaidnak engedelmeskedjék.

*Pannónia felséges, mindenkor győzhetetlen Királyának
Philippus Valor firenzei polgár
boldogan ajánlja magát*

A szülők kötelessége az, hogy gyermekeikről nem csupán egy és más dologban, hanem mindenféleképpen gondoskodjanak. Ha pedig a szülők ezt meg nem tehetik, a hátramaradtak kötelessége, hogy erejükhöz képest ennek megfeleljenek. Mivel tehát a mi Marsilio Ficinónk nyolc szülöttet, azaz levelet hagyott reánk, és ezek közül csupán kettőt nevelt föl, vagyis küldött el Hozzád, a többit pedig elhanyagolta; ezért mindenki előtt rám maradt, hogy a többieket is kidolgozzam. Valamennyit egybegyűjtve szándékoztam Felséged színe elé bocsátani, hogy közülük egy se maradjon homályban, és valamennyi egyenlőképpen napfényre kerüljön. Egyébként tervemet Marsilio is helyeselte. Ennek okáért maga Marsilio, és vele együtt Valor is, esdve kéri Felségedet, hogy Marsilio szülötteit – egykor övéit, most már a Tiedet – legalább szemügyre venni méltóztassál, és hadd láthassák meg, hogy valamennyiükre egyenlő gondot fordítottunk, midőn a királyi kegyelem fényességével valamennyiüket nyilván ékesebbé tettük.

*Philippus Valor firenzei polgár
Pannónia felséges, mindenkor győzhetetlen Királyának
esedezve ajánlja magát*

Midőn a minap a mi Marsilio Ficinónk, a mi platonikusunk Theophrasztosz⁴ könyvét a lélekről nekem, mintegy lelke felének ajánlotta, én ez ajándékot minden egyébnél kedvesebbnek találtam, és azt kívántam, hogy másoknak is annyira kedvére legyen, mint nekem, akkor elhatároztam, hogy Felségednek küldöm. Esedezve kérlek tehát, hogy mint gyakorta teszed, ezt is kegyes orcával megtekinteni méltóztassál. Mert remélem, hogy amint a kegyes tekintetű Apollón és Jupiter a halandó embereket fényvel és kegyvel elárasztja, úgy a királyi Felség is apollóni és jupiteri arca sugarával ezt az ajándékunkat minden olvasó számára dicsővé és kedvessé teszi. Marsilio Ficinót és az ő Valorját Felségednek igen melegen ajánlom.

Ábel-Hegedüs: Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia. Bp. 1903. 476–477. l.

1. A bevezetésben már szó volt arról, hogy a firenzei platonikusokkal kialakult kapcsolatok mennyiben hatottak Mátyás könyvtáralapítási és fejlesztési terveire. Ez a három rövid levél a szintén „platonikus” Filippo Valori gazdag firenzei polgár szavaival tesz bizonyosságot a király és a firenzei humanisták érdeklődésének azonoságáról.
2. *Marsilio Ficino* (1433–1490) – a firenzei újplatonisták vezére, megpróbált szintézist összehozni az egyház hivatalos, skolasztikus teológiájából és a platonikusok, helyesebben az újplatonikusok tanításából (*Theologia platonica*). Legfőbb törekvése a platóni alapokon nyugvó új, lényegében nem keresztény ideológiai rendszer megalkotása volt.
3. *Synesios* – Kyrenében született 375-ben, és mint Ptolemais püspöke halt meg 415-ben. A Plotinossal elindult újplatonista áramlat egyik utolsó jelentkezése az itt említett mű.
4. *Theophrasztoz* (i. e. 390–290 k.) – először Platón, azután Arisztotelész filozófiájának híve. Mátyás könyvtárában megvolt *Theophrasztoz* legjelentősebb műve: „A növények természetéről”. (Jelenleg a Budapesti Egyetem Könyvtárában: Cod. lat. 1.)

22

BARTOLOMEO DELLA FONTE
A CORVINA HÍRE ITÁLIÁBAN
XV. század

Bartholomaeus Fontius¹ Corvin Mátyás királynak üdvözlétét.

Hacsak nem kellett volna attól félnem, hogy azt a látogatást keltem, a magam dolgát emlegetve önmagamat magasztalom, már több ízben megírtam volna azt, amit mindenfelé és ide is visszatérve Felségedről, igaz és örökké tartó dicsérettel, el kell mondanom: hogy mily nagy igyekezettel és renddel emlegettem fel mindenki előtt Felséged nagylelkűségét, igazságosságát, bölcsességét, bőkezűségét. Mindenki szívesen hallgatta ezt, és dicséreteket hangoztatott. Mégis úgy véltem, hogy egy dolgot nem szabad elhallgatni, mégpedig azt, hogy az enyéim, kik Firenzéből valók, teljes lelkiületükkel csüggenek Felségeden, nagy boldogságot, szerencsét kívánnak Neked, és Irántad való vonzalmukban sem kötelességeik, sem törekvéseik őket Itália bármely más hatalmassága felé nem fordítják. Serény és jó férfiak, és a leghelyesebb mesterségek igaz kívánói, velem együtt örökké tartó írásokkal törekednek ama könyvtár dicsőítésével Neved ünneplésére. Ez némely jeles férfiakat annyira felindított, hogy minálunk is Lorenzo Medici nemes görög és latin könyvtár létesítésére készül.

A szövegközlés alapja: Irodalomtörténeti Közlemények, 1902. 78–82. l.

1. *Bartolomeo della Fonte* — kisebb jelentőségű firenzei humanista, Naldo Naldi barátja volt, majd Medici Lorenzónak — kinek könyvtáralapításáról itt beszél — udvarában élt, mint a *Laurentiana* kódexeinek javítója (*corrector*). Leveléből kiderül, hogy Mátyás könyvtára mennyire ismert és csodált lett még Itáliában is. Della Fonte biztosnak tekinthető értesülése szerint az olasz humanizmus máig meglevő és egyik legjelentősebb könyvtárát, az alapítójáról Laurentianának nevezett firenzei Medici-könyvtárát is, a *Corvina* példája segített létrehozni.

A Corvina sorsa

23

II. ULÁSZLÓ LEVÉLVÁLTÁSA FIRENZÉVEL¹

1498

I.

Ulászló, Isten kegyelméből Magyarország és Csehország királya stb. A Flórenci Köztársaság nagyságos Priorainak és Zászlótartójának üdvözetet.

A német Farmoser Sándor már elődünknek, a boldog emlékezetű Mátyás királynak ideje óta élt ebben az udvarunkban. Mivel ő azt jelentette nekünk, hogy 150-nél több kötet van [még] Flórencben azokból a ritka és kiváló művű könyvekből, melyeknek — saját költségén való — lemásoltatását és illusztráltatását azért rendelte meg az előbb említett király, hogy az általa megkezdett könyvtárt teljessé tegye — és Ti csak azért tartjátok azokat vissza, mert Köztársaságtoknak bizonyos pénzbeli követelése van még [értük]. Ezért szükségesnek véltük, hogy írásban forduljunk Nagyságtokhoz: a magyar királyoknak nemzetetek iránt régtől fogva tanúsított jóindulatára és mireánk való tekintettel Nagyságtok járjanak utána, hogy ezeket a könyveket — ha egyik vagy másik már elkallódott volna — gyűjtsék össze; és ami hátralék van még, mondják meg, és készségesen fedjék föl a nevezett Sándornak, aki ezen levelünket átnyújtja, és ebben az ügyben tárgyalni fog. Mi pedig gondoskodni fogunk arról, hogy megbízottaink mindazokat, akiket szükséges — a hátralék tekintetében kielégítsék, mivel mindenekelőtt azt tartjuk: királyi kötelességünk, hogy [éppen] ezt ne hanyagoljuk el, mert azok lemásolására és illusztrálására sokat költöttünk, s a könyvtár teljessé tételében minket is ugyanaz a vágy vezérel. Azután kölcsönös jóindulatunkban bizakodva,

úgy véljük, hogy Nagyságtok barátságosan fogják velünk ezt a dolgot eligazítani. Ezenkívül úgy véljük, hogy nem is szép dolog, ha ilyen nagy kincs oly sokáig minden használat nélkül, mintegy befejezetlenül, rejtve marad. Nagyságtok tehát nekünk igen kedves dolgot cselekszenek, ha ennek a tisztelettel párosult kívánságunknak eleget tesznek.

Kelt Budán, 1498. február 14. napján.

II.

Ulászlónak, Magyarország és Csehország királyának.

Dicső Király! Olvastuk levelét, és szívesen hallgattunk meg mindent, amit Felsőged nevében – a levél átadója – a német Farmoser Sándor elmondott. Mindenekelőtt magasztaltuk azt a királyi szándékát, hogy a könyvtárt be akarja fejezni; azután pedig semmivel sem törődtünk annyira, mint hogy – amint csak lehetségessé vált – ebben és minden más ügyben tetsző dolgot cselekedjünk Felsőgednek. Mert ezt érdemli lelkének oly sok erénye, s a saját és Magyarország összes uralkodóinak irántunk: Köztársaságunk és egész nemzetünk iránt tanúsított jóindulata. Ezért mivel ebből a dologból kifolyólag semmi tartozás sem merült fel Köztársaságunkkal szemben – hanem csak azokkal szemben, akikre abban az időben, midőn Felsőged elődje, a boldog emlékezetű Corvin Mátvás meghalt, a királyi könyvtár kiadásainak a gondját ráruházták – magunkhoz hívtattuk kereskedőinket: a Medicieket a páрмаi Ugoletti Tádéval együtt, akit ugyanaz a király a könyvek lemásoltatásának és felkutatásának az irányításával megbízott. Megtuttuk ezektől, hogy hiánytalanul és épségben őrzik még maguknál azokat a könyveket, és náluk van a Bibliának egy hatalmas kötete is, melyet ama király nagy költségen készíttetett magának; és ezek részére áll fenn a jelzett címen még 1400 arany tartozás, mint ahogyan minderről maga Farmoser Sándor is meggyőződött. Azonkívül megtuttuk, hogy más polgárainknál, a Capponiaknál azokból a könyvekből, amelyeket ugyanaz a király le akart magának másoltatni és illusztráltatni, van még városunkban egy bizonyos breviárium², tekintélyes és királyhoz méltó mű. Ezért is – szintén a jelzett címen – még fennáll 500 arany tartozás. Ezek tehát Mátvás királynak azok a könyvei, amelyeket eddig polgárainknál fellelünk. Ezek felkutatásában olyan buzgóságot és szorgalmat fejtettünk ki, aminőt az ügy súlya, valamint Felsőged érdemei és irántunk tanúsított nagy-nagy szeretetének meg-

nyilatkozásai megkívántak. Ezért, ha talán fölösleges is, – nagyobb bizalommal Felsőged figyelmébe ajánljuk azoknak a polgárainknak a sorsát, akik Magyarországon kereskedést folytatnak, mivel Felsőged méltóságának tiszteletében, nagyrabecsülésében és öregbítésében – erőnkhez képest – napról napra buzgólkodunk, és a jövőben is buzgólkodni fogunk. Palotánkból, 1498 május utolsó napján.³

Kumorovitz L. Bernát: Magyar Könyvszemle, 1956. 294–296. l. (Latinból ford.: uő.)

1. II. Ulászló magyar király és a firenzei köztársaság kormánya közötti levélváltás azt mutatja, hogy a Corvina gyarapítása bizonyos fokig a királyságot, és nemcsak a király személyét terhelő kiadást jelentett. – A firenzei köztársaság élen egy évre választott két prior állott, akik kéthavonként váltva egymást, kormányoztak. A „zászlótartó” vagy „vexillarius”, „gonfaloniere della giustizia” ugyancsak évenként választott, de az év folyamán egyvégében hivataloskodó főtisztviselője volt a Comunénak. Az ő kezében futottak össze a legfontosabb államügyek, melyeket a meghatározatlan időre választott kancellárral együtt intézett.
2. Az itt említett Breviárium-kódex a Vatikánba került, a Biblia pompás kódexeit pedig a portugál király vette meg, és most Lisszabonban vannak.
3. A többi Firenzében rekedt Corvina sorsáról Giorgio Vasari reneszánsz művészéletrajzaiból is tájékozódhatunk. Gherardo firenzei miniátor és festő életrajzában ezt mondja: „Ugyanazon ispotályban [Santa Maria Novella] Gherardo számtalan könyvet másolt az [ispotály egyház], másokat a firenzei Santa Maria del Fiore [a székesegyház], megint másokat Corvin Mátyás Magyarország királya számára. Ez utóbbiakat azonban az említett király halála után Lorenzo de' Medici il Magnifico, másokkal együtt, melyek Vante és egyéb a mondott király számára dolgozó firenzei mester kezéből származnak, kifizette, és a maga számára megszerezte, és azok között helyezte el, amelyeket könyvtára számára gyűjtött . . .”

CORVIN JÁNOS ÉS A MAGYAR RENDEK EGYEZSÉGE¹

1490

Hasonlóképpen, ne engedje, hogy az ország díszére emelt könyvtárat könyveitől megfosszák, hanem az összes könyveket ott hagyassa. Szabad legyen azonban neki a főpapok és főurak tanácsával és ellenőrzésével némelyeket saját használatra onnét kivenni, és a könyvtárból elvinni.

Epistolae procerum Regni Hungariae. Collegit Pray I. Posonii 1806. 393. l.

1. Midőn Corvin János reményei, hogy atyja örökébe léphet, meghíúsultak, a herceg Mátyás kincseinek – és bizonyára a Corvinának

is — egy részével hercegségbe, Szlavóniába akart menekülni. A rendek csapatai azonban Csontmezőnél (Fejér megye) utolérték, és a kincsek visszaadására kényszerítették.

25

OLÁH MIKLÓS A CORVINÁRÓL¹

1530

[A királyi palota] fekvésén kívül még építkezésmódja, Alamizsnás Szent Jánosnak ott őrzött teste és Corvin Mátyás király könyvtára miatt is emlékezetes és csodálatos volt. Ott, ahol a belső könyvtár felől Szent János kápolnájába nyíló fülkéhez lehet menni, ahol a király a misét szokta hallgatni, két egymásba nyíló terem van. Az elsőben a király által Görögországból és más keleti országokból nem kis gonddal és vesződéssel összegyűjtött görög könyveket őrzik. A második, a belső terem rejti magában azokat a kódexeket, melyek az egész latin irodalmat képviselik az elemi ismeretektől a legmagasabb tudományokig, tokokban és rekeszekben, a megfelelő helyekre elrendezve. Valamennyit sokszínű, arannyal átszőtt selyemkötés borította, és megjelölték rajtuk azt a tudományt vagy szakot, melybe a könyvek tartoztak. A könyvek legnagyobb részét pergamenre írták, s aranyozott ezüstdíszekkel és csatokkal ellátott selyembe kötötték. Az idősebbektől hallottam, hogy Mátyás király életében állandóan harminc, festésben is járatos másolót foglalkoztatott. Ezek közül többet a király halála után még én is ismertem. Csaknem valamennyi görög és latin kódex az ő másoló kezük munkájával készült. Vezetőjük a Dalmáciából származó Raguzai Félix² volt, akit öregkorában magam is ismertem, és aki a görögön és latinon kívül a káld és arab nyelvben is járatos volt. Ezenfelül még a festészethez is értett, és így serényen ügyelhetett a másolt könyvek hibátlanságára. Ezenkívül a vár különböző részein még két, az előbbinél jelentéktelenebb könyvtár is volt. Ezeket Lajos királynak az 1526. évi augusztus 29-én Mohács mezején történt eleste után, mikor szeptember 8-án a török Budát is elfoglalta, feldúlták, és ezüstdíszítésüktől megfosztva szét-hányták. . .³

Juhász László: *Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum*. Bp. Egyetemi nyomda. Saec. XVI. 4. Oláh Miklós. 1938. 8–9. l.

Oláh Miklós (1493–1568) — a Hunyadiakkal rokon, állítólag, havasalföldi vajda-családból származott. Már több kisebb egyházi java-

dalom birtokosa volt, mikor 1526 márciusában II. Lajos király titkárként az udvarba hívta. Mohács után az özvegy királyné Németalföldre került, mint bátyja, V. Károly németalföldi birtokainak helytartója. Oláh is vele ment. 1542-ben tért vissza az országba Erasmus barátságával is híresen. Zágrábi, egri püspök, végül esztergomi érsek lett. A XVI. századi magyar humanizmus egyik legnagyobb alakja. Hungaria e. műve (1530), amelyből a Corvinára vonatkozó részletet vettük, a régi Magyarországnak maga és mások emlékezései alapján megírt színes ábrázolása. Az ország azonban, mikor a könyvet írta Mohács után és hazájától távol, már csak az emlékekben élt így. A Corvináról elmondottakat is ennek figyelembevételével kell értékelni.

2. *Felix Petantius (Petantic) Ragusinus* – ragusai (dubrovnikai) születésű humanista, aki állítólag száz éves korában halt meg Budán, 1520 körül. Azonban már csak II. Ulászló idejében került az udvarba és a Corvinához. A Mátyás-kori állapotokat közvetlenül nem ismerhette.
3. Ehhez és a következő szemelvényekhez I. Csapodi Csaba kitűnő tanulmányát a Corvina pusztulásáról: Magyar Könyvszemle, 1961. 3–25. 1.

26

HOGYAN KERÜLNEK ELŐ CORVINÁK? ¹

1637. szeptember 26.

Hadrítius György protonótárius² a nádorhoz tesz jelentést Révay Ferencnek özv. Révay Pálné asszony ellen vitt peréről.

A könyvekre vonatkozó passzus így szól: „Ami penig Révay Pálné asszonyom dolgát illeti, nyilván vagyon Nagyságodnál, hogy az elmúlt esztendőben én kimenvén, az executiót ratione bonorum tam mobilium, quam immobilium [a mind ingó, mind ingatlan javak tekintetében történt végrehajtást] annyira végben vittem, hogy az könyveknél egyéb semmi hátra nem maradt, azok is miért maradtak légyen függőben, Nagyságodnak annak előtte deklaráltam; tudniillik, hogy azoknak az könyveknek jobb része, azmint informatus [tájékozott] vagyok benne, és obiter [felületesen] eszembe vehettem, sub Praelo Sectariorum emanaltatott [a szektáriusok (azaz eretnekek) sajtóján bocsáttatott ki] volna, és így ha az asszonynak kezéhez jutnának, az idegen felekezetű tanítók töltőznének vélek, s más az, hogy sokat azok közül az Révay familiának elei még az budai bibliotékából hoztak volt ki magokkal, quo respectu [erre való tekintettel] talám jobb volna azon bibliotékának, Relicta minus urgente, penes Familiam Revaianam [minthogy az özvegy nem nagyon sürgeti, a Révay-családnál] maradni,

kiknek alias registratiojára [leltározására] és executiójára csak egy avagy két Juratus notarius⁵ is elégseges.”

Kamarai levéltár. Neoregistrata fasc. 988. nr. 36. Kiadta: Thallóczy Lajos. Magyar Könyvszemle, 1877.

1. Ez az adat annak illusztrálására szolgál, hogy miként bukkannak fel a XVII. század folyamán még itthon is a „budai bibliotékából” való könyvek.
2. *Hadritius György* nádori ítélőmester volt (ennyi a protonótárius), és ilyen minőségben tesz jelentést az előtte levő pörről a nádornak.
3. Esküdt jegyző a nádori vagy megyei törvényszéknél.

27

I. RÁKÓCZI GYÖRGY A SZULTÁNTÓL CORVINÁKAT KÉR¹

Gyulafehérvár, 1633. február 15.

Hatalmas, győzhetetlen Császár, az felséges úr Isten Hatalmasságodnak egy napját ezerre tévén, kívánt szerencséjét napról napra nevelje, fényes birodalmát ez földön terjessze, és minden ellenségét éles fegyvere alá hajtsa.

Hatalmasságodnak fényes kapujára, országunknak régi törvénye és rendelése szerént, kelletvén bocsátanom főkövetelem, nemzetes Keresztesi Pált, több dolgaim között, kikről Hatalmasságodat szükségképpen meg kellett találnom [keresnem], akarám ilyen dolgokról is tudósítani. A nagy emlékezetű Bethlen Gábor fejedelem, látván, hogy a böles emberekre mely nagy szüksége volna ez országnak, kezdett volt az oda fel, az felső országokra küldözni, és taníttatni, ugyan számosan mint úri főrendeket és közember gyermekit is, ugyan sok költséggel, kik közül némelyek visszajöven nagy tudománnyal, mindazolta ez ideig hazájoknak nagy haszonnal szolgáltak, de nem kevesen beiván az német humort, pápistákká löttek, és most nem hasznára, hanem romlására szolgálnak hazájoknak, nemzetségeknak. Melyre képest igen eszesen gondolkozván róla, ugyanitt Fejérvárott indított volt meg életében magunk vallásán való egy derekas nagy skólát, melyet soha el nem végezhetett, de oly állapottal hagyta, hogy immár nem sok hja levén, Isten engedelmeiből elvégeződik, kinek hírére mindenfelől nem kevés számmal is gyülekeznek immár is mind tanuló ifjúság és böles emberek is. Az volna reménységem, ez után nem kellene pápa birodalmában bocsátanom az ország fiait, Hatalmasságod országának nagy kárára. Vagyon mindazonáltal ilyen nehézségem, hogy könyvem skólámban kevesen vagyon, ki nélkül igen szűkes lévén ez nagy zűrzavar-

jában az oda fel való országoknak, szerét nem tudom tenni. Tudván lenni hiszem Hatalmasságodnál, mikor Budát a szenteséges Szultán Szulimán, az Hatalmasságod boldog emlékezetű eleje kézhez vette volna, noha nevezet szerént még a párnákon is megengedte volt, hogy kihozzák onnan, de akkor Fejérvárott [Gyulafehérváron] is elegendő könyvek lévén, és az urak is inkább mind pápisták lévén, mivel azok a könyvek, kik ott voltak, nem hitünkön való szent írások voltak, azokat nem vitték ki onnan, hanem most is ott vannak. Mivel azoknak ott való tartásában semminemű haszna nem lehet Hatalmasságodnak, sem azoknak kiadattatásában kára, nagy alázatossággal esedezem Hatalmasságodnak, méltóztassék Hatalmasságod azokat kiadatni, hadd ne kellessék országának hazafiait sok költséggel az németek között felneveltetni, kik azt valamikor beszítették, soha országa csendességében nem lehetett. Én ezt el akarván távoztatni, igen alázatosan, de bizodalmasan kellett Hatalmasságodat megtalálnom felőlek: ha kiken mi arany, ezüst volna, én kész leszek Hatalmasságodnak mást adni érte: avagy ha Hatalmasságod le parancsolja is szedetni róluk, legyen az, Hatalmasságod kegyelmes jóakarata terjedjen ki ebből, és mindaz széles e világra, s Hatalmasságod hozzám, alázatos hívéhez való nagy kegyelmessége. Alázatos és jó választ várok Hatalmasságodtól. Íratott fehérvári székeshelyemben 15-én, böjtelő havának [febr.] 1633-ik esztendejében.

Szilágyi Sándor: A Corvina történetéhez. Magyar Könyvszemle, 1882. 337–339. l.

1. *I. Rákóczi György* (1631–1648) – erdélyi fejedelem, a szultán hűbérese lévén, évi adó fizetésére volt kötelezve. Amikor a fejedelem az 1631. évi adót 1633 elején végre kifizette, a tartozás kiegyenlítésével megbízott portai követét, Keresztesi Pált arra is felszólította, hogy a szultántól próbáljon meg néhány corvin-kódexet megszerezni. Szalánczi István, a fejedelmi kancellár nézte át elküldés előtt a Keresztesi által fogalmazott felterjesztést. A kérés eredménytelen maradt.

... Mielőtt a Commentárok² eme második könyvének végére jutnék, eleget kell még tennem azok óhajának, kik azt kívánják tudni, milyen állapotban találtam a nem csupán itt, de

az előző könyvben is dicsérettel emlegetett Mátyás király könyvtárát, midőn maradványainak megtekintésére a császári felség Budára küldött, az 1666. esztendőben...

E budai utazásról a császár nekem 1665. november 24-én tett először említést, midőn szokott jó hajlandóságával megmutatta és tulajdon kezével átadta követének, kegyelmes és méltóságos Lesly Valter gróf úrnak Konstantinápolyban november 3-án kelt levelét, melyben egyebek között jelezte, hogy a budai könyvtárat illetően ismét reményt támasztottak. Ámbár ez ígéretnek ő nem sok hitelt adna, de mégis hasznosnak látja, hogy a császári felség engem Budára élébe küldene, nehogy a könyvek kiválogatásában valami hiba történjen, ha lehetőség mutatkozik néhány darab átvételére... Miután e levelet nekem átadta, nem kisebb emberséggel még azt is közölte a császár, hogy nemcsak idejében értesít, mikor kell útra kelnem, de szorgosan fog arról is gondoskodni, hogy az úton miben se lássak hiányt. Ez pedig megtörtént az 1666. év február 22. napján, mikor a császári felség személyesen jelezte, hogy harmadnap kell elutaznom. Egyszersmind hozzáfűzte, hogy a méltóságos Lesly Jakab gróf úrral, ki ugyanakkor szándékozik nagybátyja élébe menni, beszéljem meg, miként társulhatok hozzá az utazásban. És miután ez a következő napon, február 23-án reggel nyolc óra tájban megtörtént, a császári felség látására jutottam, nem csupán ugyanezen napon délután, de még a következő február 24-én is, mikor igen bőséges útiköltséggel és a leghathatósabb ajánlólevelekkel látott el... Február 25. napján tehát kevéssel a dél órája után hajóra szálltam...

[Következik az út leírása. Február 26-án voltak Pozsonyban, 28-án Komáromban, ott két napot töltöttek, március 2-án Esztergomban, illetőleg Párkányban szálltak meg.]

...Március harmadikán, kevéssel dél előtt szerencsésen megérkeztünk Budára. Érkezésünk után azonnal örömet a császári követ úr élébe bocsáttattunk. Miután jókívánságaimat fejeztem ki a konstantinápolyi udvarból szerencsés visszatérte fölött, a leveleket, miket a császári felségtől hoztam, kellő tiszteletadással átnyújtottam. Ezután ebédelni mentünk. Ennek végeztével a követ úr egyedül a szobájába hívatott, és közölte velem, hogy mindaz, amit a törökök a budai könyvtárat illetően ígértek, tiszta csalárdság és hazugság. Alig van remény a könyvtárnak még csak a megtekintésére is, nemhogy a visszanyerésére. Ennek ellenére minden igyekezet-

vel azon lesz, hogy amaz elrejtett irodalmi kincset legalább megmutassák nekem, ha többet nem is tud már elérni.

[Ezután a császári követnek a budai vezérbasánál tett látogatását és a melegfürdőt (a Császárfürdőt) írja le.]

... Délután [március 5.] egy janicsár és egy, a török nyelvben valamennyire járatos keresztény szolga kíséretében, kik biztonság és tolmácsolás céljából voltak velem, elindultam, hogy Magyarország királyának, Corvin Mátyásnak palotáját bejárjam. Legnagyobb részben romokban van már ez, és szenny rútitja, de hajdani nagyságának még sok és elegendőképpen nyilvánvaló jele maradt meg. De semmi nem volt ekkor inkább kedvemre, mint egy lyukon keresztül bepillantani ama kriptába vagy pincehelyiségbe, melyről azt mondták, hogy benne őrzik a Corvina maradványait³. Miután ezt a törököknek, kik kíváncsiságom közben odajöttek, nem kis méltatlankodására véghezvittem, visszatértem a szállásra, és hamarosan tudósítottam a kegyelmes követ urat mindarról, ami történt. De tőle is megtudtam, hogy a császári tolmácsot, Heinrich Julius Wogein urat már néhányszor a vezérhez küldötte, hogy kinyerje engedélyét a Corvina könyvtár megtekintésére, de még eddig mindig csak elutasító válasszal tért vissza.

[A követ másnap a vezérbasánál ismét sürgette az engedélyt a palota és a könyvtár maradványainak megtekintésére, de csak annyit ért el, hogy hét társával együtt megtekintheti a palotát.]

... Bejártuk azután Magyarország királyának, Corvin Mátyásnak egész palotáját, és nem mulasztottuk el, hogy meg ne bámuljuk a csodálatosan szép kilátást a Dunára és a szemben fekvő Pest városára. Miután pedig ama kriptához értünk, melyben a Corvina könyvtár maradványait őrizték, minden vélekedésünk ellenére megtagadták a belépést, ama hamis ürüggyel, hogy a helyiség a nagyvezér pecsétjével van lezárva, és annak engedélye nélkül, fővesztés terhe alatt, kinyitni nem szabad. Így tehát a törökök által megcsalva, a fő dologban eredményt el nem érve tértünk vissza szállásunkra...

[A budai basa végül megengedte, hogy a követ Lambeckkel és Lesly Jakob gróffal megnézhesse a Corvina állítólagos maradványait. Tolmácsuk Wogein volt. Március 10-én reggel tehát elmentek a várpalotába, csak ők négyen, a kíséret többi tagja a dologról nem tudhatott.]

...mintegy tizenkét vagy tizenöt törökkel találkoztunk, kik Corvinus palotájának előcsarnokában vártak reánk. Eléggé udvariasan fogadtak minket. Késedelem nélkül felnyitották az említett kriptát, és leszálltunk abba jobb felé, a mintegy húsz fokot számláló kőlépcsőn. Világosságot csak egy félkör alakú és elég nagy ablak szolgáltatott, mely az ajtóval szemben lévő falon volt. Ebben a pincében tehát, mely olyan volt, mint a küklpszok barlangja, találtuk meg ama híres kincsét a Corvina könyvtárának, melyet valamennyi tudós ember oly régóta és oly nagy kívánsággal vágyott meglátni. De nem felelt az meg sem hírének, sem a hozzáfűzött várakozásnak.

Mindenestől nem állott ez ugyanis több, mint kb. háromszáz vagy négyszáz könyvből, melyek egy csomóban heverték a földön, portól, piszoktól annyira belepve, hogy ennél rútabb vagy nyomorúságosabb látványban részed alig lehet. Miután pedig egyet-kettőt innen-onnan felvettünk és a szennyből kiragadtunk és felnyitottunk, azonnal kitűnt, hogy többnyire nyomtatott könyvek vannak ott, esekély értékűek vagy mit sem érők. Kétség sem lehet afelől, hogy a törökök szégyelték e titkot felfedni, és komolyabb oka annak nem lehetett, hogy e helyiség meglátogatására az engedélyt oly nehezen adták meg.

Egyekben, hogy e kamrácska miatt kifejtett fáradozásaink ne legyenek teljesen kárbaveszettek, éppen nem nagy nehézséggel megengedték, hogy a kevés, kézzel írott kódexből, melyeket a nyomtatott könyvek között imitt-amott elszórva észrevettünk, hármat kiválaszthassunk, és a dolog örök emlékezetére magunkkal vihessünk. Ez ajándékba kapott kódexek közül az első pergamenre íródott, és mint mondják, nagyobb negyedréti alakú, és Nazianzi Szent Gergely kilenc hitvédelmi beszédét⁴ tartalmazta, a második pergamen és folió kódex volt, és Szent Ágoston beszédeit tartalmazta az Úr szavairól,⁵ a harmadik végezetül negyedréti alakú volt, és a Corvin Máttyás király idejében híreskedett János pécsi püspök⁶ né-mely vegyes tartalmú latin költeményét találtuk benne...

[Ezután még három napig tartózkodtak Budán, majd elég hosszas utazás után Lambeck március 23-ára visszaért Bécsbe. Beszámolt a császárnak a budai útról, végül a már régebben Bécsbe került corvinákról hallunk egyet-mást.]

Megemlékeztem még arról az igen gazdag gyarapodásról is, melyben a bécsi császári könyvtárnak már az előző [XVI.] században része volt. Sok görög és latin kódexet hoztak ide

Corvinus Mátyás király fent említett könyvtárából. Jóllehet pedig ezek különleges előszámlálását más, alkalmasabb időben készülök e Commentárok közé illeszteni, hogy már most, előre kitűnjön, miként jelölték és díszítették Hollós Mátyás király családi címerével ezeket a kódexeket, az egyiket bemutatom. Egy kódexnek, melyben Philostratos⁷ Heroicáját, az Iconokat, a Szofisták életrajzait és a Leveleket találjuk, amelyet Antonio Bonfini⁸ fordított görögből latinra, és hosszú előbeszédben – tele van ez történelmi vonatkozásokkal – Mátyás királynak ajánlotta. (A kor eseményeinek megvilágítására, ezután, megfelelőbb helyen, teljes egészében fogom ezeket közzétételni.)

A mondott címlapon tehát nem csupán kifejezett említés található a Corvina könyvtárról, de megvan ugyanott Hollós Mátyás király arcképe, családi címerével... E dolgról, ezúttal, ennyi elég legyen...

Lambecius, Petrus: Commentariorum de augustissima bibliotheca caesarea Vindobonensi liber secundus. Editio altera opera et studio Adami Francisci Kollarii. Vindobonae 1769. 939–942, 943–946, 947–948, 952–954. hasáb.

1. A bécsi udvari (nemzeti) könyvtár bejárata fölött ma is olvasható felírás hirdeti már több évszázada, hogy azt elsősorban a Corvina kincseiből alapították. Ez bizonyára már a császári könyvtár alapítása idején is túlzás volt, de ha úgy értjük a feliratot, hogy a bibliotéka legértékesebb kódexei Mátyás könyvtárából kerültek ki, igazat mond. A bécsi corvinák nagy része az 1924-ben kötött, és az Ausztria által Magyarországnak visszaszolgáltatandó kultúrjavakról intézkedő velencei egyezmény végrehajtása során visszakertült Magyarországra, és azóta a Széchényi Könyvtár őrizetében van. Lambeck beszámolója híven mutatja azt a már szinte kalandos, kincskereső lelkesedést, amivel a késő utókor is még Mátyás könyvtárára tekintett.
2. Lambeck művének teljes címét l. a szemelvény végén.
3. Buda visszafoglalásának napjaiban Marsigli császári hadmérnök, úgy látszik, szintén ugyanebben a pincében járt, és húsz évvel később már csak nyomtatott könyveket talált ott.
4. *Gergely*, Nazianzosz kisázsiai görög város püspöke volt (IV. sz.) a keleti egyház egyik legnagyobb teológusa.
5. *Kiadva: Patrologia Latina* 38.
6. *Janus Pannonius*.
7. *Philostratos Flavius* – az i. sz. II. század végén élő görög-római rétor és szofista filozófus. Itt felsorolt művei közül a *Heroica* a trójai háború előtt élő mondabeli hősről szól. Az *Icones* sok általa ismert, vagy legtöbbször csak elképzelt festmény leírása. A *Szofisták élete* a szofista iskola filozófusairól és filozófiájáról szól. A *Levelek*, szám szerint 73, valójában ugyanannyi kis történet. A *Heroicát* és az *Iconest* vagy *Képeket* egyesek Philostratos unokaöccsének, Nervianus fiának is szokták tulajdonítani. Az itt említett kódex ma a Széchényi Könyvtár Clmae. 417. kódexe.
8. *Bonfini, Antonio* (1427–1503) – Mátyás udvari történetírója, jeles humanista.

II. A NYOMDÁSZAT KEZDETEITŐL A FELVILÁGOSODÁS IDŐSZAKÁIG

A) AZ ELSŐ NYOMDÁTÓL A SZATMÁRI BÉKÉIG.

1473–1711

Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta:

SCHER TIBOR

*A könyv és könyvtár
a magyar ősnymdászatról
a szalmári békéig*

Hunyadi Mátyás korában az államhatalom központosítása terén elért sikerek előmozdították a társadalmi haladást, és kedvező feltételeket teremtettek a kulturális fejlődés nagyobb arányú kibontakozásához is. A humanizmus és a reneszánsz erőteljes térhódítása, a városok és a városi iskolák szerepének növekedése, a világi „értelmiség” megerősödése, a törökellenes hazafias költészet kezdeteinek kialakulása jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország nagyjából megközelítette az akkori európai kulturális színvonalat. Mátyás nemcsak utat engedett a kor nagy művelődési áramlatainak, hanem maga is elősegítette, hogy a művelődés kibontakozó elemei és új formái meggyökeresedjenek. Jellemző erre a Corvina könyvtárnak – a kéziratos könyv- és könyvtárkultúra magyarországi csúcspontjának – kifejlesztése, vagy Mátyás felsőfokú oktatási terve, és végül, de nem utoljára a nyomdászat kialakulása Budán. A könyvkiadásnak új formája: a könyvnyomtatás viszonylag korán (1473) indult meg hazánkban. Mátyás hamar felismerte a nyomdászat politikai jelentőségét is, amint azt egyebek között a III. Frigyes császár ellen nyomtatott röpiratok és plakátok tanúsítják.¹

Mátyás halála után a fejlődésnek e sokat ígérő lendülete megakadt. Az állam vezetése szűk bárói és főpapi csoport kezébe került, amely egyéni érdekei miatt nem kívánta a központosított királyság fenntartását. A rendi reakció hatalomra jutásával a központosítás eredményei – a hadügy és a pénzügy terén is – csakhamar összeomlottak. A bárók és főpapok, mit sem törődve a hatalmas oszmán birodalom készülődéseivel, szétzüllesztették, majd szétverték az állandó hadsereget. Fe-

lülkerekedésük a parasztság helyzetének további romlásához, az antifeudális harc kiéleződéséhez, parasztháborúhoz és végül a mohácsi vészhez vezetett.²

Az ország a török hadjáratok és a belső harcok folytán *kulturális léren* is szomorú képet mutatott. Felbomlottak középkori kulturális életünk katolikus egyházi és új humanista világi keretei és intézményei. Jelentős részben elpusztultak az iskolák, a könyvmásoló-műhelyek, a könyvtárak, s a Corvina széthurcolása is kezdetét vette. A budai könyvmásoló és könyvkötő műhely szintén megszűnt.

A *könyvnyomtatás hazánkban* Hess András budai nyomdájával³ (1473) és egy ismeretlen kis vándor nyomdával⁴ korán megindult ugyan, de a kedvezőtlen viszonyok között megerősödni nem tudott. A nyomtatott könyvek zömét a mohácsi vész előtti időkben fél évszázadon át a budai könyvkereskedők és kiadók külföldön készítették. Tizenhét könyvkereskedő nevét ismerjük. Tizenhárom közülük egyidejűleg nemcsak könyvkereskedelemmel, hanem kiadással is foglalkoztak. 1480–1526 között a budai könyvkereskedők 73 könyvet adtak ki. A legeredményesebb Pap és Kaym volt 22–22 könyvvel.⁵

A könyvtárainkban őrzött mintegy 7000 ősnymotványból hozzávetőleg 2000 még a XV. században – az ősnymotvány-korban – került Magyarországra. Szabó Károly és Hellebrant Árpád az 1480–1526 közötti évekből 267 magyar vonatkozású kiadványt ír le. Ebből 88 a XV. századból, 179 pedig 1501–1526 közötti időből származik. A magyar vonatkozású megrendeléseket és a magyarországi közönség számára a külföldi vállalkozóktól rendelt kiadásokat 8–10 ország műhelyeiben nyomták. Ebből Németországban 111, Olaszországban 57, Franciaországban 26, Ausztriában 21, Lengyelországban 10, Hollandiában 8, Morvaországban 2, Svájcban 2, helymegjelölés nélkül pedig 30 kiadvány készült. A nyomdászok közül leggyakrabban a Hagenauban működő Henricus Gran szerepel, de találkozunk Ratdolt (Velence-Augsburg), Koberger (Nürnberg), Singrenius (Bécs), Stephanus-Étienne (Párizs), Frobenius (Bázel) és Aldus Manutius (Velence) névvel is.⁶

A *mohácsi csatavesztés* hosszú időre meghatározta hazánk fejlődését. A döntő előzmény a Dózsa vezette parasztfelkelés szétverése és a megtorlásképpen hozott intézkedések voltak, amelyek az ország termelőerőit és védelmi képességét megbénították. A részekre szakadt, súlyos sebektől vérző országban Szapolyai János és Ferdinánd vetélkedése teljes

anarchiát teremtett. Az anarchiát csak növelte a nagybirtokosok marakodása, az egymás birtokát pusztító áldatlan háborúskodás, ami még jobban elősegítette a társadalom termelőerőinek katasztrofális méretű pusztulását.⁷ Mindehhez az is hozzájárult, hogy a győztes török birodalom alacsonyabb társadalmi fokon állott, mint az általa leigázott magyar feudális társadalom, és a törökök a saját szintjükre kényeszerítették a meghódított országrész népét.

De nem javított az ország állapotán a Habsburg-hatalom sem – bár tartományai lényegesen fejlettebbek voltak, mint Magyarország. A Habsburgok előtt ugyanis csak egyetlen szempont lebegett: az osztrák örökös tartományok érdeke, és ennek minden általuk birtokolt területet és azok népét teljesen alárendelték.

Az ország területének állandó hadszínterré válása, a lakosságnak az országon belüli folytonos vándorlása, a szüntelen csatározások hullámlása és kimenetele szerint, a folyamatos termelőmunka csaknem teljes megszűnése, továbbá a rabszolgaszedés és az elhurcolások okozta létbizonytalanság, valamint az „örökös jobbágyság” bevezetése együttes hatásában stabilizálta Magyarországon a feudális viszonyokat akkor, amikor Nyugat-Európában kifejlődően volt a rendek hatalmát megőrző feudális abszolút monarchia, és megindult a tőkés fejlődés.⁸ A részekre szakítottság, a kettős idegen uralom és az önös rendi érdek egyaránt akadálya volt a nemzeti gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődésnek.

A *reformáció*, amely megrendítette a feudális rend legfőbb támaszának, a római egyháznak a tekintélyét és hatalmát, valamint utat nyitott a népi jellegű forradalmi irányzatoknak, Magyarországon is tömegmozgalommá vált.⁹ A magyar társadalom viszonylagos fejletlensége, továbbá az ország három részre szakítottsága azonban meggátolta, hogy a magyar reformáció országos méretű népi felkeléssé fejlődjék. Ugyanakkor viszont az idegen elnyomás hazafias jellegűvé tette a mozgalmat.¹⁰ A reformátorok keményen követelték a honvédelem megszervezését, az ország egységének helyreállítását, a hódítók elleni harcot, mert világosan látták, hogy a rabló feudális urakat nemcsak a nép nyomorbadontásáért, hanem az ország három részre szakadásáért is felelősség terheli. Tehát a reformáció Magyarországon nemcsak szociális, hanem hazafias jellegű mozgalom is volt.

A reformáció hamarosan kialakította a kulturális élet új formáit, és azokat új tartalommal töltötte meg. A nemzeti

nyelvnek és kultúrájának a fejlesztése nálunk is előkészítette a nemzetnévelést. A latin nyelv használatát – amely Ozorai Imre, az első magyar reformátorok egyike szerint a nép becsapásának eszköze volt – még a vallásos funkciókból is száműzték. A reformátorok csaknem mindnyájan írók voltak, akik a néphez magyarul szóltak.¹¹ Számos iskolát alapítottak (Debrecenben, Pápán, Sárospatakon, Tolnán, Marosvásárhelyen stb.), mivel egyik legfőbb feladatuknak a népoktatást tekintették. A XVI. század mintegy 150 magyarországi iskolájának nagyobb része protestáns alapítású volt.¹²

A *sajtó* erejét is hamar felismerték, és nagyarányú nyomdaalapításokhoz fogtak.¹³ A mintegy húsz működő nyomdából mindössze egy volt katolikus. Az első nyomda Szebenben kezd működni 1529-ben. 1535-ben, Brassóban Honterus János, a szászóság reformátora létesít nyomdát. Ezt halála után Wágner Bálint, majd Szebeni Nyíró János vezeti. 1536-ban Nádasdy Tamás birtokán, Sárvár-Újszigeten létesül nyomda Sylvester János és Abádi Benedek közreműködésével.¹⁴ 1550-ben kezdi működését Kolozsvárt a Hoffgreff–Heltai-nyomda. Jeles nyomdászai voltak e kornak a vándornyomdászok, akik a megrendelések, illetve a számukra biztosított földesúri vagy városi védelem szerint változtatták működésük helyét. Kiemelkedik közülük Huszár Gál, aki Magyaróvárt, Kassán és Debrecenben, Hoffhalter Rafael, aki 1565-től Debrecenben, Nagyváradon és Gyulafehérvárt, Hoffhalter Rudolf, aki 1568-tól Nagyváradon, Alsólendván, Debrecenben, majd ismét Nagyváradon, Bornemisza Péter, aki 1574-től Semptén, Detrekön és Rárbokon,¹⁵ Manlius János, aki 1582-től Németújvárt, Monyorókeréken, Németkeresztesen, és Mantskovit Bálint, aki Vizsolyban dolgozik. De a városok sem maradnak el: Debrecenben, Kassán, Lőcsén, Bártfán a polgárság létesít nyomdát. Erdélyben 1620-ban Bethlen Gábor, Sárospatakon 1650-ben Lorántffy Zsuzsanna támogatásával alakul új nyomda. Valamennyiük közül a leghíresebb M. Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdája (1693-tól).¹⁶ Az egyetlen katolikus – jezsuita – nyomdát Telegdi Miklós alapítja Nagyszombaton, 1577-ben, amelyhez még Rudolf császár is hozzájárult 1000 forinttal. 1584-ben Rudolf külön működési privilégiumot adott a nagyszombati nyomdának, a protestáns nyomdák működését pedig megtiltotta. Ezt a rendeletet azonban nem tudták végrehajtani. A protestáns nyomdák, dacolva az államhatalom tiltó rendelkezéseivel, továbbra is működtek.

Az egyház kezdeményezésére ekkor jelennek meg a *cenzúra* különböző formái. Összeállítják az „Index librorum pro-

hibitorum"-ot. Az államhatalom már korábban elkezdte az ellenőrzést. II. Lajos 1524-ben elrendeli Luther könyveinek összeszedését és nyilvános elégetését. 1524-ben Brassóban, 1525-ben Sopronban égetik el a lutheri könyveket. I. Ferdinánd az 1553. évi országgyűlésen meg akarta szavaztatni az előzetes katolikus cenzúrát, de a protestáns rendek ellenállásán ez megghiúsult. 1560-ban Oláh Miklós esztergomi érsek házkutatást rendel el Nagyszombatban a tiltott könyvek összeszedésére. 1564-ben Pozsonyban elrendelik a könyveknek a plébániákra való beszállítását átvizsgálás végett. A szabad könyvterjesztést többek között gátolták a nyomtatási és könyvárusítási privilégiumok is; privilégiumot csak kevesen kapnak. 1571-ben Erdélyben Báthory István szabályozza a nyomtatást. 1573-ban a bécsi udvar rendeli el, hogy minden nyomtatványon fel kell tüntetni a szerző és a nyomdász nevét s a nyomtatás helyét és idejét. 1589-ben Rákóczi Zsigmond ügyel-bajjal tudta csak megakadályozni a vizsolyi nyomda lefoglalását.

1570 körül véget ért a reformáció haladó korszaka. A népi reformáció elbukott. A protestáns egyházak fokozatosan behódoltak a feudalizmusnak, és a katolikus egyház fokozta aktivitását. Befejeződtek a túlnyomóan protestánsná vált uralkodó osztály nagyarányú birtokfoglalásai. A reformáció különböző irányzatai – miközben nemesak Róma ellen, hanem egymás ellen is vívták harcukat – egy dologban: a feudalizmus fenntartására vonatkozóan tökéletesen egyetértettek. A speyeri szerződés (1571), szentesítve a két országrész különállását, egy időre véget vetett a belső háborúknak, s a török veszély is csökkent valamit, mivel Szolimán halála után a török birodalomban a bomlás jelei mutatkoztak. E viszonylagos konszolidáció folytán mind a Habsburgok, mind Báthory Erdélyben a centralizációra törekedtek. Minthogy a Habsburgok központosítási törekvése az ország leigázására és egy hatalmas monarchia létrehozására irányult, az ellene való függetlenségi harcok szervezése alapvető nemzeti érdekét szolgált.

A feudális nagybirtokos osztály, főként az ország nyugati területein lakó katolikus főurak hűségesen kiszolgálták a Habsburgokat. Legmegbízhatóbb híveik a katolikus főpapok voltak, akiket a Habsburg-centralizáció erősen támogatott birtokaik és hatalmuk visszaszerzésében. Az *ellenreformáció* tulajdonképpen már Oláh Miklós esztergomi érseksége idején

megkezdődött a tridenti zsinat határozatainak végrehajtásával, a jezsuiták betelepítésével, számos katolikus iskola létesítésével s a protestáns nyomdák széles körű hatását bénító szigorú cenzúrarendeletekkel. (Báthory István és Rudolf említett rendeletei.)¹⁸ A cenzorok rendszerint a jezsuiták voltak, akik nagy vallási türelmetlenséggel dolgoztak.¹⁹ A XVII. század második felében ez a vallási türelmetlenség még csak fokozódott. 1673-ban Szelepcsényi György esztergomi érsek mint királyi helytartó a legszigorúbb előzetes cenzúrát rendeli el. Szentiványi Márton jezsuita szerzetest I. Lipót 1688-ban Magyarország főcenzorává nevezte ki. Egyébként a cenzúrát a cenzúrától nem keveset zaklatott protestánsok is hasonló szigorral alkalmazták. A Habsburg-centralizáció a legszorosabban összefonódik az ellenreformációval. (Pl. Szuhai István egri püspök egyben a magyar kamara elnöke volt.)

A reformáció forradalmi lendületének ellanygulása folytán újból megnövekedett a *humanizmus* jelentősége, és a humanizmussal kapcsolatosan a világi tárgyú irodalom kiteljesedése. Miután a centralizációs törekvések kedveztek a humanista írók működésének, Bécsben is, Erdélyben is kialakult egy-egy magyar humanista központ, amelyek körül külföldi egyetemeket végzett tudósok csoportosultak. Bécsben Zsamboki (Sambucus) János, Istvánffy Miklós, Erdélyben Forgách Ferenc, Baranyai Decsi János, Szamosközi István, Kovácsóczy Farkas, Berzeviczy Márton, Gyulafy Lestár vitték a vezető szerepet.

A humanizmus megtermékenyítette és erősen fellendítette a kulturális alkotó munkát: a történetírást, a világi tárgyú irodalom megerősödését, a széphistóriák nagyarányú elterjedését mind emellett tanúskodik. A Mátyás-hagyomány egyre szélesebb körben jelentkezik. Heltai kiadja Bonfini művének Mátyásról szóló részletét, majd Bonfini nyomán maga is magyar történetet ír, amelyben egészen Mátyás haláláig követi az eseményeket.

A humanizmus hatásának tulajdonítható az is, hogy a külföldön tanuló magyar deákok érdeklődése a teológiától inkább a *világi tárgyú tudományok és a szépirodalom* felé fordul. Laskói Csókás Péter, bár teológiát tanított, emellett filozófiával és nyelvtudománnyal is foglalkozott. Szikszai Fabritius Balázs latin-magyar szótárt, Molnár Gergely latin nyelvtant, Balsaráti Vitus János orvos-gyógyszerészeti könyvet (Magyar Churgia) írt. Enyedi György pedig, prédikátor létére, szépirodalommal is foglalkozott.

A magyarországi protestáns *iskolákba* szintén behatolt a humanizmus. A pápai, sárospataki, debreceni, váradi, kolozsvári, gyulafehérvári és marosvásárhelyi iskolák a külföldi humanista példaképek alapján működnek. Az oktatás lényege a latin és a görög nyelv tanulása, továbbá a klasszikusok ismerete.

A *könyvek* közül Werbőczy Hármaskönyve, a biblia, a tankönyvek, a széphistóriák és a kalendáriumok kelendők. A könyvek eladásával maguk a könyvnyomtatók foglalkoztak, de könyvkötők és kereskedők is árusítottak könyveket.²⁰ A felvidéki városokban működtek könyvkereskedők is. Kassán például Gallén János²¹ (1583), akinek leltárát is ismerjük. A könyvkereskedelem kezdetleges voltát tanúsítja, hogy például az erdélyi fejedelmek ösztöndíjas diákjaikkal, ügynökökkel szereztették be a könyveket. Némi szervezettséget csak később, a könyvkötőknél találhatunk, akiké rdekeik védelmében céhekbe tömörültek. A pesti kompaktorok céhszabályzata 1646-ból való, a kassai könyvkötők céglevele 1699-ben nyert királyi megerősítést, a debreceni könyvkötők 1705-ben alkottak céhet. Jeles könyvkötő mesterek működtek Nagyszombaton és Kolozsvárt is. Itt kell megjegyeznünk, hogy a nyomdászok nem tömörültek szokványos céhszervezetbe.

A megjelent könyvek pontos példányszámát nem ismerjük, kivéve Tótfalusi hollandiai kiadványainak adatait: 3500 teljes bibliával, 4200 újtestamentummal és 4200 zsoltáros könyvvel indult hazafelé.²²

A humanista műveltség fokozatosan elterjedt a városi polgárság között is. Érdeklődési körükre rávilágít Borsos Sebestyén marosvásárhelyi polgár emlékirata: Világnak lett dolgairól írott chronica (1562). A tudósok és a műveltebb emberek számottevő része a városi polgárság köréből került ki. A szász városokban nem egy városi könyvtárra bukkanunk. A nyomdák és a könyvkereskedelem jelentős része is végül a városokban gyökerezett meg (Debrecenben, Kolozsvárt, Brassóban, Kassán, Lőcsén, Bártfán stb.). – A nemesiség azonban megült a birtokán, életkörülményei nem ösztönözték a tanulásra, a tudományok ismeretére. Gyermekei nevelésére nem sok gondot fordított. A reformáció és a humanizmus hatására a fejlődésnek némi jele mindazonáltal náluk is érezhető. A nemesi olvasóközönség nagyon szűk körre korlátozódott.

A *kiadványok* latinon kívül már magyar, horvát és német nyelven is megjelentek. Az *írói tiszteletdíjak* még nem ismere-

tesek. A nyomtatás költségei a szerzőt terhelték, vagy a mecénásokat. Az erdélyi fejedelmek e téren eléggé jeleskedtek. A kiadó – belátásától függően – a szerzőnek csak tiszteletpéldányokat adott. (Ifj. Heltai Gáspár pl. Baranyai Decsi Jánosnak *Syntagma* című kompendiumából, amelyet egyébként Heltai a maga költségén nyomtatott, száz példányt adott szerzői tiszteletdíjúl.)²³ Az író egyik bevételi forrása volt az ajánlás: Tinódi Sebestyén 1554-ben megjelent *Cronicáját* I. Ferdinándnak ajánlotta – és 50 forintot kapott érte. A francia udvarban ismert irodalmi stallumok nálunk nem alakultak ki. – A szerzői jogot semmi sem védte. Bármelyik nyomdász újra kiadhatta a másíknál már megjelent művet.

A könyvtárak állományának zömét főleg a latin nyelvű hittudományi könyvek tették ki, de számos történelmi és jogi művet s az ókori latin szerzők írásait is megtalálhattuk bennük. A főurak, főpapok, az iskolák, a városok könyvtárain kívül a köznemesek és polgárok birtokában is voltak kisebb-nagyobb könyvgyűjtemények. Jelentős volt Rimay János könyvgyűjteménye; ezt 1624-ben feldúlták, és 609 kötetéből csak 134 maradt meg.²⁴ Alvinczi Péter könyvtára „sok pénzbe került, fáradsággal, naggyal összeszededetett...”. Eperjesen, Sárospatakon, Marosvásárhelyen protestáns, Szokolcán és Pannonhalmán katolikus könyvtár létesült. Tekintélyes volt Zrínyi Miklós gyűjteménye – közel 500 könyv, köztük számos magyar nyelvű. Hasonló volt ehhez Nádasdy Ferencé. A városi polgárok közül Zimmermann Simon gyűjteménye (1687) több mint 400 könyvvel dicsekedhetett.

A könyvtárak állománya főleg adományok és hagyatékok útján szaporodott, és csak kis részben vásárlásokkal. Például Rákóczi Zsigmond hagyatékát a sárospataki kollégium kapta meg. Egyes városi tanácsok, pl. a szebeni és a debreceni, szórványosan ugyan, de vásároltak könyvet. A nagy jövedelemmel rendelkező jezsuiták, különösen a Nagyszombaton működők, pedig rendszeres könyvvásárlók voltak.

A kor magyar könyvtáraiban a könyvek elhelyezése általában *szakok szerint* történt. A könyvek mennyisége ugyanis már rendezést igényelt. A brassói könyvtár 1625-ben 10, a nagyszombati 1690-ben 21 szakcsoportot különböztetett meg. Olykor nyelvek szerint rendezték a könyveket. A szakok számát rendszerint a könyvtár jellege és nagysága határozta meg. A címleírások kezdetlegesek és erősen hiányosak voltak.²⁵

Könyvtárosi fizetésről is van adatunk e korból: a gyulafehérvári főiskola könyvtárosának Bethlen Gábor külön fize-

tést biztosított. A könyvtárakkal kapcsolatban már némi intézményesség jelei mutatkoztak: a sárospataki református főiskola 1621. évi könyvtárosi szabályzata erre utal. A korabeli könyvtárak kölcsönöztek is, eleinte 15 napra, majd három-havi időszakra.

A reformáció megnövelte és kiszélesítette az *írók* sorát, és ennek következtében ugrásszerűen emelkedett a magyar nyelvű könyvek száma. De kibővült az *olvasni tudók* köre is.²⁶ A XVI. században gazdag magyar nyelvű irodalom keletkezett, amely felhasználta a népköltészet évszázados kincses-tárát, s a hazai és külföldi irodalom korábbi és korabeli értékeit is. A reformációnak nemcsak a kultúra terjesztésében, hanem továbbfejlesztésében is hatalmas történelmi szerepe volt.²⁷

Amikor Nyugat-Európában, így Hollandiában és Angliában a polgári forradalmak már diadalra jutnak, a XVII. századi Magyarországot a városok pusztulása, az ipari termelőerők visszafejlődése, s ennek következtében a kulturális elmaradottság jellemzi. Az irodalomban és a művészetben a vallási tartalom az uralkodó. Ennek ellenére a protestánsok irodalmában a vallásos formákon belül érezhetővé válik az új, a polgári tartalom is. A politikai helyzetet a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok, az irodalmat a nemzeti gondolat erősödése jellemzi.

Bethlen Gábor nagy országegyesítő programjának megvalósításában „nemcsak Erdély és Magyarország hőse, hanem az európai haladás hőse is volt” (Révai J.). Udvara fontos kulturális központ²⁸, főiskolája a nemzeti kultúra és haladás jelentős pillérévé vált. Igen lényegesnek tartotta egy művelt, magyar értelmiségi réteg kinevelését, ezért korának híres tudósait: Alstedtet, Bisterfeldet, Piscatort udvarába hívta. A tanulás lehetőségét nemcsak a nemesek, de a jobbágyok tehetséges gyermekei számára is biztosította. A magasabb műveltség elérése érdekében a függetlenségét nemrég kivívott Hollandia egyetemére irányította a magyar ifjúságot.

Nagy jelentőségű a magyar műveltség és tudományosság kifejlődése szempontjából Comenius sárospataki működése.²⁹ Comenius művelődéspolitikai tevékenységének alapja a Habsburg-ellenesség volt; az oktatás átszervezése, a magyar nyelvű könyvek használatának követelése mind ezt a célt szolgálta.

Zrínyi Miklós, a költő munkásságával egyidőben jelentkezik Erdélyben a magyar puritánok mozgalma.³⁰ A puritánok tanulmányaikat Hollandiában és Angliában végezték, és

működésükkel a műveltség nemzeti eszményének antifeudális-vallásos irányát akarták szolgálni. Figyelmüket a mezővárosok jobbágypolgársága felé fordították, célkitűzéseik között szerepelt a demokratikus egyházszervezet, az általános anyanyelvű népoktatás, a nőoktatás, a skolasztikus oktatásmód elvetése, a reáliák előtérbe helyezése, egyáltalán a tudomány irányvonalának és az oktatás addigi módjának megreformálása. El akarták terjeszteni a parasztság körében az írni-olvasni tudást. Tolnai Dali Jánost merész tervei miatt távolították el a sárospataki iskola éléről. Apáczai Csere János³¹ még tovább megy. Elsőként ismeri fel Magyarországon Descartes filozófiájának a feudalizmus ellen fordítható élet. Descartes hatására elsősorban a természettudományok ismeretét tartotta szükségesnek. Magyar Enciklopédiájával az oktatás ilyen irányát akarta elérni. Kidolgozta a magyar nyelvű széles körű oktatás tervét, és felvetette a nemzeti tudomány megvalósítását szolgáló akadémia gondolatát. A tudás megszerzése szerinte a nemzet iránti kötelesség.

A központosított magyar állam és az önálló magyar hadsereg eszméje – amely Zrínyit erősen foglalkoztatta³² – annak ellenére, hogy a köznemességben kezdtek ébredezni a politikai tevékenység némi jelei, egyelőre megvalósíthatatlan volt. Erdély pedig nem rendelkezett akkora erővel, hogy egyidőben függetlenségi harcokba tudjon bocsátkozni a Habsburgokkal és a törökökkel.

Buda visszafoglalása, a török kiűzésének oly régóta áhított megvalósulása végeredményben a Habsburgok gyarmat-szerző háborúja volt. A magyar arisztokrácia nyugati, katolikus része iparkodik udvari nemességgé válni. Sőt a protestánsok egy része is katolikussá lesz. Ez meghatározza kulturális fejlődésüket is. A nemesi műveltség elkorcsosodik és Werbőczy Tripartitumánál megreked. A magyarországi városi polgárság politikailag jelentéktelen, gazdasági szempontból erőtlen, nagy részében német nyelvű, ennek folytán a magyar művelődés kifejlesztésére, illetőleg kiszélesítésére nem lehetett alkalmas. A tennivaló e téren a polgárosodás felé haladó osztályokra, a középnemességre és a szabadparaszti helyzet megszerzésére törekvő jobbágyokra várt.

A XVII. század második felében a protestáns iskolák visszafejlődnek és a jezsuita kollégiumok száma megnövekszik. A katolikusoknak egyszerre két egyetemük is van: a nagyszombati (1635) és a kassai (1657). Mindezekhez az államhatalom teljes támogatását élvezik. A protestáns iskolák kö-

zül már csak a debreceni és a nagyenyedi kollégiumnak van meg a régi tekintélye.

Ilyen körülmények között a magyar művelődés kifejlődésében komoly segítség volt az akkor haladó nyugati protestáns országokkal való intenzív kapcsolat. Ennek ellensúlyozására az ellenreformáció egyrészt iparkodott megakadályozni a külföldi egyetemek látogatását, másrészt a jezsuitákra bízott cenzúrával igyekezett megbénítani a számára kedvezőtlen tanítások elterjesztését.

Bár a XVII. század utolsó évtizedei Erdély történelmében általános hanyatlást hoztak, haladó kulturális törekvések is jelentkeztek. A Hollandiából visszatérő diákokból kialakult erdélyi értelmiség a magyar nyelvű oktatásért, a természettudományok tanításáért, sőt az egyházi élet demokratizálásáért is sikraszállott. Pápai Páriz Ferenc pl. magyar nyelven, a nép számára írta orvosi kézikönyvét, a Pax corporist (1687).

A magyar művelődésért vívott harc kiemelkedő alakja M. Tótfalusi Kis Miklós³³ (1650–1702) kiváló betűmetsző és nyomdász, aki többek között tipográfusi működésével is az ország kulturális elmaradottságán akart segíteni. Harcba szállt „az írástudatlanság moeska” és a műveletlenség ellen. Az írástudatlanság okát a könyvek hibás voltában és drágaságában látta, a nép felemelésének fő eszközét a sok jó és olcsó könyvben jelölte meg. Első hazai kiadványa egy ábécés könyv volt. Nyomdája igen termékeny: kilenc év alatt mintegy száz nyomtatványt adott ki. Kortársai között azonban nem talált megértésre. Nemesak a Habsburg-hatalom, a feudális uralkodó osztály, de saját egyháza is megalázta és lönkretette.

A nemesség és a főnemesség egy része ekkor még nem tudott belenyugodni abba, hogy az ország a török kiűzése után Habsburg-gyarmattá váljon, és Rákóczi Ferenc vezetésével nagy jelentőségű függetlenségi harcot kezdett. Támogatta ebben a városi polgárság egy része is. A szabadságharc és Rákóczi Ferenc legfőbb erőforrása és támasza azonban a jobbágyság volt, amely osztályhelyzetének javítását, a jobbágyterhektől való szabadulását remélte a szabadságharctól.

A Rákóczi-szabadságharc³⁴ új eredményeket hozott a magyar művelődés fejlődésében is. Fellendítette a közoktatás ügyét. A felszabadult területeken újra megkezdték működésüket a Habsburg-rémuralom és a katolikus reakció idején megszűnő protestáns iskolák, de változott a szellem a német

jezsuiták kiűzése után a katolikus iskolákban is. Rákóczi lehetővé tette a külföldi egyetemek látogatását. Nagy megbecsülésben részesítette a tudományokat és a tudósokat. Felrendül a történetírás³⁵ és a katonai szakirodalom. Pl. 1705-ben jelent meg először nyomtatásban – Rákóczinak ajánlva – Zrínyi Miklós Török áfium című műve, továbbá a kuruc hadsereg hadiszabályzata. Csécsy János sárospataki tanár 1708-ban a magyar helyesírás főbb elveiről ír (Pápai Páriz Ferenc latin-magyar szótárának függelékében). Egy Németországban tanuló magyar diák, Czvittinger Dávid 1711-ben összeállította az első magyar irodalomtörténetet.

Rákóczi nagy jelentőséget tulajdonított a közvélemény tájékoztatásának, a *sajtót* igen fontosnak tartotta. Számos kiáltványt, tájékoztatót és röpiratot adott ki a szabadságharc fontosabb intézkedéseiről, törvényeiről. Ilyen volt az 1704 elejéről származó Recrudescunt... kezdetű kiáltvány, amely francia fordításban is megjelent. A külföld rendszeres tájékoztatását szolgálta a Mercurius Veridicus³⁶. Heti, illetőleg havi lapnak tervezték, de – mai ismereteink szerint – 1705–1710 között csak hét alkalommal jelent meg.

A Habsburg-ellenes harc a többi magyarországi nép művelődésére is kedvezően hatott. Bél Mátyás szlovák nyelv-
tant ír, és 1706-tól szlovákul tanít a besztercebányai iskolában. 1707-ben szlovák nyomda létrehozását határozta el a lutheránus zsinat.

A Rákóczi-szabadságharc igen fontos esemény a magyar nép nemzetévlésének folyamatában is. A magyar irodalmi nyelv kialakulásának első szakaszai a reformációhoz fűződnek, nyelvünk általános használata szempontjából viszont a Rákóczi-szabadságharc igen fontos tényező. A magyar nyelv csaknem hivatalos nyelv lett az országgyűlésen, a közigazgatásban és a társadalmi érintkezésben.

A Rákóczi-szabadságharc tetőpontját az ónodi trónfosztással és a varsói szerződéssel érte el, 1707-től azonban hanyatlani kezdett. Bukásának okai a nemzetközi erőviszonyok kedvezőtlen alakulásában, a főúri vezetés kétszínűségében, a jobbágyok kiábrándulásában, az áruló főnemesség és a katolikus klérus reakciós aknamunkájában keresendők. A belső népellenes erők segítségére siető nemzetközi reakció túlereje végül is nyolc évi hősiesség után elnyomta Magyarország népeinek függetlenségi harcát, és vele megtörte a magyar könyvkultúra fejlődésének lendületét is.

Könyvnyomtatásunk korán indult, de a külső és belső zavarok következtében nem fejlődött úgy, ahogy szükséges lett volna. Ennek ellenére alakultak nyomdák, gyűltek a könyvek és létrejöttek a könyvtárak. A XVI. és XVII. századi magyarországi könyvkultúra számszerű fejlődését jól érzékeltetik a következő statisztikai adatok³⁷, amelyek e csaknem kétszáz esztendő kiadványairól évtizedenként adnak képet. A fejlődés, ha itt-ott visszaesésekkel is, de felfelé ível, és mutatja azt, hogy a magyar könyvkiadás mostoha viszonyaink ellenére is a Rákóczi-szabadságharcig, de különösen a függetlenségi küzdelem idején fokozatosan növekszik.

	Latin	Ma- gyar	Német	Szláv	Egyéb	Össze- sen
k i a d v á n y						
1531—1540	9	1	—	—	3	13
1541—1550	15	2	4	—	6	27
1551—1560	32 ₁	17	3	—	7	59
1561—1570	47	39	—	1	—	87
1571—1580	23	91	4	3	—	121
1581—1590	45	64	9	1	2	121
1591—1600	81	87	6	—	1	175
1601—1610	24	48	1	—	—	73
1611—1620	71	71	10	—	—	152
1621—1630	45	101	17	—	—	163
1631—1640	94	136	15	19	1	265
1641—1650	175	133	14	13	5	340
1651—1660	232	138	26	15	1	412
1661—1670	282	159	45	7	—	493
1671—1680	199	173	37	8	—	417
1681—1690	147	172	57	13	3	392
1691—1700	323	201	41	23	3	591
1701—1710	300	190	61	18	3	572

1. FITZ JÓZSEF: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. Bp. 1959. 90–91. l.
2. MOLNÁR ÉRIK: A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Bp. 1949. 307–314, 340–367. l.
3. FITZ JÓZSEF: i. m. 129. l.
4. SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ: A második magyarországi ősnymda nyomai. Magyar Könyvszemle, 1958. 144–157. l.
5. FITZ JÓZSEF: i. m. 162. l. — GÁRDONYI ALBERT: Budai könyvkiadók a középkor végén. Bp. 1931. (Pest-budai Emléklapok.) 69–75. l.
6. FITZ JÓZSEF: i. m. némileg eltér FITZ: A magyar könyv története 1711-ig. Bp. 1959. 73. l. közölt adatoktól.

7. MÓD ALADÁR: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Bp. 1954. 34. l.
8. MARX-ÉNGELS: Válogatott levelek. Bp. 1950. 421-422. l.
9. ÉNGELS: Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Marx-Engels: Válogatott művek II. Bp. 1949. 375, 393-396. l.
10. Uő: A német parasztháború. Bp. 1949. — Uő: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Marx-Engels: Válogatott művek II. Bp. 1949. 97-100, 113-114. l.
11. HORVÁTH JÁNOS: A reformáció jegyében. Bp. 1957. 5-22, 146, 261, 385-387. l.
12. FRAKNÓI VILMOS: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században. Pest 1873.
13. GULYÁS PÁL: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században. Bp. 1929.
14. BALÁZS JÁNOS: Sylvester János és kora. Bp. 1958. 21, 93, 145, 239. l.
15. NEMESKÜRTY ISTVÁN: Bornemisza Péter. Bp. 1959. 123, 151, 296. l.
16. BÁN IMRE: Misztófalusi Kis Miklós: Maga személyének, életének és különös tsekedetinek mentsége, melyet az irigyek ellen kik a közönséges jónak ezaránt meggátolói írni kényszerített Kolozsvárott, 1698. esztendőben. Bp. 1952.
17. BALLAGI ALADÁR: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472-1877. Bp. 1878. — Fitz J.: A magyar könyv... 99. l.
18. L. az 52. és 54. szemelvényt.
19. SCHERMANN EGYED: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. Bp. 1928. — Protestáns egyházak cenzúrája. Pannonhalmi Szemle, 1930. 35. l.
20. GULYÁS PÁL: A könyv sorsa Magyarországon a legrégebbi időktől napjainkig. Magyar Könyvszemle, 1923.
21. Magyar Könyvszemle, 1887. 136-138. l.
22. BÁN IMRE: i. m.
23. GULYÁS PÁL: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV-XVI. sz.-ban. Bp. 1929. 107. l.
24. KLANICZAY TIBOR: Régi magyar irodalom II. Bp. 1953. 20. l.
25. GULYÁS PÁL: A könyv sorsa Magyarországon a legrégebbi időktől napjainkig. Magyar Könyvszemle, 1923.
26. HORVÁTH JÁNOS: i. m. 21. l.
27. Uő. 378. l.
28. WITTMANN TIBOR: Bethlen Gábor. Bp. 1952. Bethlen Erdélye... c. fejezet.
29. RÁCZ LAJOS: Comenius Sárospatakon. Bp. 1931.
30. MAKKAI LÁSZLÓ: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952. 53-102. l.
31. Uő. 154-156. l. — BÁN IMRE: Apáczai Csere János. Bp. 1958.
32. KLANICZAY TIBOR: Zrínyi Miklós. Bp. 1954.
33. L. a 16. jegyzetet.
34. HECKENAST GUSZTÁV: A Rákóczi szabadságharc. Bp. 1953. 99-101, 104, 118. l.
35. KÖPECEI BÉLA: Az emlékiratok kiadásáról. Századok, 1951. 551-554. l.
36. SZIMONIDESZ LAJOS: II. Rákóczi Ferenc hadi újságja. Bp. 1940. — ESZE TAMÁS: A Mercurius-kérdés revíziója. Történelmi Közlemények, 1953.
37. CSAPODI CSABA: A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig. Magyar Könyvszemle, 1946. 101. l.

A nyomdászat első fél százada

29

HESS ANDRÁS ELŐSZAVA A MAGYAROK KRÓNIKÁJÁHOZ¹
Buda 1473

László tisztelendő úrnak,² a budai egyház prépostjának, apostoli protonotáriusnak és a felséges Mátyás király alkancellárjának.

Midőn az elmúlt időben Latiumban³ voltam, Tisztelendő Uram, és láttam, milyen díszére és javára vannak az emberi nemnek azok a férfiak, akik nagy tehetségükkel kitűnve, istenadta buzgalmukat könyvek nyomtatására fordították, elhátározta, hogy erőmböz mérten ilyen méltó és ilyen kiemelkedő feladat megoldásához látok, úgyhogy ha valamire vihetem, akkor azt ne csak a magam, hanem minél több ember hasznára fordítsam. Ezért, miután Isten segedelmével, óhajom szerint, bizonyos idő alatt előrehaladtam, és ezért kegyelmedtől híva a nemes Magyarországra jöttem, időnek pedig bővében voltam, nagy és hosszadalmas munkába fogtam, tudniillik Magyarország krónikájának nyomtatásába, olyan munkába, amely – úgy gondoltam – minden magyarnak kedves, és öröme lesz. Mert amint szülőföldjét mindenki úgy szereti, ahogyan mást nem, és messze a földkerekség többi országa elé helyezi, akként minden ember szívből tudni vágyja, hogy övéi, honfitársai miként éltek: hogyha jeles és emlékezetes dolgot lát, azt kövesse, ha pedig valami balul történetet lát, attól bölesen óvakodjék. Midőn azonban fontolóra vettem és sokáig gondolkoztam, kinek ajánljam effajta munkásságom hosszú ideig csiszolt első eredményét, rajtad kívül, tisztelteméltó Uram, nem találtam senkit. Hiszen velem szemben is nagy érdemeid vannak: a munkát, amelyet elvállaltam, nélkülöd sem elkezdni, sem elvégezni nem lehetett volna. Fogadd el hát ezt a kis ajándékunkat, amelyet joggal ajánlok Magasságodnak: hogy amint a munkának a leghathatósabb kezdeményezője voltál, úgy a befejezett műnek is részese légy. Azt hisszük, hogy ha majd idővel valami még nagyobb művet alkotunk, azt is nemes nevednek kell majd ajánlanunk.

Chronica Hungarorum. Budae 1473. (Latinból ford.: Gerics József.)

¹ Hess András – az első budai könyvnyomtató. Karai László prépostnak, Mátyás király alkancellárjának a hívására jött Magyaror-

- szágra. Budai műhelyének működése az 1470-es évek elejére esik.
 Első nyomtatványa, a *Chronica Hungarorum* 1473-ban jelent meg.
 2. *László tisztelendő úr* – Karai László.
 3. *Latium* – ókori közép-itáliai tartomány, a latinok őshazája, átvitt értelemben Róma.

30

FRIGYES CSÁSZÁR RENDELETE¹

Nürnberg, 1488. október 30.

Frigyes, Isten kegyelméből római császár stb.

Megbecsült, derék híveink!

Tudomásunkra jutott, hogy a vakmerő és méltánytalan háborúról, amit a magyar király minden ok nélkül, fogadalma és írásos ígérete ellenére visel ellenünk – *Strassburg városában nyomtatvány jelent meg*, s ebben rólunk bizonyos mértékben becsmérlőleg esik szó. Tudjátok, miképpen szorongatott bennünket, s milyen hosszú ideig a török és a magyar király, s hogy ebben a háborúban magunkra és örökös tartományainkra voltunk utalva, éppen ezért egy ilyen írás, amit kinyomtatnak, és amit az emberek a jövőben is ismerni fognak, nemcsak magunknak, nevünk becsületének, de az egész német nemzetnek örök szégyenére és gyalázatára válik. A német nemzetnek, amely bennünket, mint római császárt, jogos urát, német és keresztény fejedelmét tanácsal és támogatásával segített, a balsorsot, amitől most szenvedünk, még növelnie nem lett volna szabad. Hogy ilyesmi máskor elő ne forduljon, azt kívánjuk, és szigorúan megparancsoljuk, hogy mind a magatok, mind pedig az egész német nemzet becsületével törődjétek, és rendeljétek el, hogy ilyen írást Strassburgban ne nyomtassanak ki, hogy ilyesminek még a lehetőségét is kizárjátok, és a jövőben se kerüljön nyomtatásra. Amikor a Szent Birodalom és a német nemzet iránti kötelességeket teljesítitek, egyúttal komoly elgondolásunk és kedvünk szerint is cselekesztek.

Kelt Nürnbergben, Simon és Judás apostolok utáni vasárnapon [okt. 30.], az Úr stb. évében . . . LXXXVIII [sic!], uralkodásának harmincnegyedik [!] esztendejében.

A szövegközlés alapja: Fraknoi Vilmos: Mátyás király megbízásából nyomtatott politikai röpírat. Magyar Könyvszemle, 1915. 2. l. (Németből ford.: Weger Imre.)

1. Egyes felfogások szerint Mátyás király a nyomdászatot nem sokra becsülte. Valójában azonban Mátyás, akinek könyvtárában nyomtatott könyvek is voltak, rendkívül korán, az elsők között ismerte

fel a nyomdászat politikai jelentőségét. Politikai ellenfelei ellen pl. röpiratokat nyomtatott. Ezek nem maradtak fenn, de létezésükről a fenti dokumentum tájékoztat bennünket.

31

PAP JÁNOS BUDAI KÖNYVKERESKEDŐ VÉGRENDELETE¹

Buda, 1509. szeptember 13.

A Szentháromság, Atya, Fiú és Szentlélek nevében.
Ámen.

Krisztus születése után ezeröttszáz és kilencedik esztendőben, a Szent Kereszt felmagasztaltatása előtti esütörtökön [szept. 13.], én, Pap János budai könyvkereskedő, többször és gyakorta meggondoltam, hogy minden embernek természetlől fogva múlhatatlanul meg kell halnia, hogy semmi sem bizonyosabb a halálnál, és semmi sem bizonytalanabb a halál órájánál, valamint hogy az ember halála után hátrahagyott vagyona és javai miatt a barátok között gyakran vita és viszály támad, és mérgesedik el. Hogy ezt még életemben megelőzzem, testemnek a mindenható Isten rendelése folytán való gyarlóságát számba véve, mégis józan eszem birtokában, átgondolt megfontolással és szabad akarattal, a lehető legjobb módon, formában és elgondolással, hogy az most és később mindenki előtt, mindenféle egyházi és világi ember, bíró és bíróság előtt a legnagyobb mértékben érvényes és hatályos legyen mindenféle ellenvetés és kifogás ellen, minden birtokom és javam felől, amit nekem az Úrsten itt a Földön adott, jelen végrendeletemet, utolsó akaratomat, rendelkezésemet elgondoltam, megtettem, elrendeltem, lefektettem és jelen levellel a következők szerint tudtul adom.

Item [hasonlóképpen], ha elkövetkezik, hogy meghalok, és többé nem vagyok életben, ajánlom szegény bűnös lelkemet az Úrstennek, Mennyei Atyámnak és Megváltómnak, most és mindörökké, irgalmába és kegyelmébe; halandó testemet pedig keresztény temetésre a Nagyboldogasszony plébániatemplom Corpus Christi [Krisztus teste] oltára elé, ahol sírkövem is fekszik.

Item, úgy intézkedem, hogy holttestemet tisztességesen, amint szokás, temessék el, és ne legyen a temetésen tíz fátylánál több, azokat is aztán osszák el a templomok között, ahol szükség van rá. Ne mondjanak értem ünnepélyes gyászmisét, hanem a plébános úrnak adjanak a miséért 5 forintot, és kérjék meg rá, elégedjék meg vele . . .

[A következőkben a különböző egyházaknak, kolostoroknak, kórházaknak tett adományait sorolja fel.]

...Item, adósságom. Item, Velencében adósa vagyok Lucas Anthonij nyomdásznak 180 forinttal, amiről kötelezvényt adtam.

Item, ugyancsak Velencében tartozom Peter Liechtenstein nyomdásznak 20 forinttal,

továbbá adtam egy nyomdásznak, Nikolaus von Frankfurtnek Velencében 100 forintot könyvnyomtatásért – a Misszáléről [miskönyvről] és a Breviáriumról [katolikus papi zsolozsmás könyvről] van szó –; az az akaratom, hogy nyomja ki ezeket a könyveket, és fizessék is ki azt a maga idejében, küldjenek neki további 100 forintot, majd ismét 100 forintot, hogy a nyomtatás haladjon.

Item, tartozom Lienhart könyvkereskedőnek 50 forinttal, amiről kötelezvényt adtam, noha ez százegynehány forintról szól, a többletet már megfizettem neki, a mondott 50 forint kivételével.

Item, Mert Scheyringer bécsi könyvkereskedőnek tartozom körülbelül 43 vagy 44 magyar arannyal.

Item, követelésem, amivel nekem tartoznak, megtalálhatók nyilvántartásaimban, feleségem és a két végrendeleti végrehajtó szorgalmazták behajtásukat.

Item, vettem Hans Hüffel könyvkereskedőtől egy fogadót, az „Arany Oroszlánt”, Bécsben, a Szent Lőrinc templommal átellenben, 700 rajnai aranyért. Maga a fogadó 200 rajnai forint adóssággal terhelt, és 100 magyar aranyat fizettem ki előre a polgárjogért. Az érdemes doktor Hans Trapp úrnak Bécsben 100 rajnai aranyat adtam, és most is kívánok további 100 rajnai aranyat küldeni. Adós vagyok a polgárjogért még 100 magyar arannyal, ezt a feleségem fizesse ki a vagyonomból.

Item, kijelentem és kinyilvánítom, hogy nincsen más készpénzem – attól a kevéstől eltekintve, amiből eltemethetnek –, hanem minden vagyonom azokban a könyvekben fekszik, amelyek az első és hátsó helyiségben találhatók. Régóta nem készítettem leltárt, de nyilvántartásaimban mindent meg lehet találni.

Item, van három leányom, Luca, Ilona és Borbála, a negyedik gyerekkel feleségem várandós. Úgy rendelem, és az az utolsó akaratom, hogy feleségem, Ilona és az alább felsorolt végrendeleti végrehajtóim feltüntetett vagyonomból három gyermekemnek és a negyediknek, akit Istentől várok, mind-

egyiknek külön-külön adjanak és juttassanak 500 forintot készpénzben. Aki leányaim közül elsőnek megy férjhez, adassék ki neki hűségesen a maga része. Ha a feleségem vagy a végrendeleti végrehajtók a leányoknak kiházásításukkor ruhát vagy más egyebet csináltatnak, amennyibe az került, annyit vonjanak le az 500 forintból.

Item, ha a mindenható Isten akaratából a gyermek, amelyvel feleségem várandós, fiú lenne, akkor úgy rendelem, hogy a fent említett bécsi ház néki adassék szabadon és tehermentesen, és ezt kapja tőlem örökrész gyanánt. Ha leány lesz, része 500 forint legyen, mint fentebb írtam.

Item, ha egy vagy több gyermekem meghalna, mielőtt férjhez menne – ez a mindenható Isten hatalmában áll –, az elhaltak része arányos elosztásban az élőkre jusson. De ha élnek, és férjhez mennek, örökrészükkel tetszésük szerint rendelkezhetnek.

Item, meggondoltam és megfontoltam, hogy kis gyermekeimet nagy költséggel és fáradsággal kell felnevelni, hogy mindenük meglegyen, s hogy feleségem, Ilona pontosan végrehajthassa utolsó akaratomat, és mindegyik gyermeknek a részét, amit nekik hagytam, kiadni, és mint hű sáfár, megőrizni tudja, úgy rendelem, hogy Ilonáé, kedves feleségemé legyen minden vagyonom, ami adósságaimon, lelkem üdvéért tett hagyatkozásimon és a gyermekeimre hagyott összegem felül van, atyja házrészével és szőlejével egyetemben, továbbá minden ruhája, ami van, és amit én csináltattam neki.

Az a tanácsom és az akaratom, hogy tartsa együtt a könyveket, és fogadja meg Istvánt három vagy négy évre, s adjon neki jó fizetést, hogy szívesen maradjon. Ez a fizetés 100 vagy 125 forint legyen. Amikor itt az ideje, a könyveket pénzzé kell tenni, hogy feleségem és végrendeletem végrehajtói a gyermekek részét majdan kiadhassák és kifizethessék...

[Ezután kijelöli apósát és sógorát végrendelete végrehajtóinak és gyermekei gyámjainak, továbbá a végrendelet tanúit.]

A szövegközlés alapja: Borsa Gedeon: Egy budai könyvkereskedő végrendelete 1509-ből. Magyar Könyvszemle, 1957. 360–363. l. Első kivonatos közlés: Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1892. 401–402. l. (Németből ford.: Weger Imre.)

1. *Pap (Paep) János* – budai könyvkereskedő és könyvkiadó. Nemzetiségét nem ismerjük. Hátrahagyott művei magyar érzelméről, olaszos ízléséről és erősen bibliofil hajlamairól tanúskodnak. Egyik legtermékenyebb, legvállalkozóbb szellemű kiadónk: 20–22 mű kiadása fűződik nevéhez. Egyházi tartalmú könyvein kívül 3

tankönyvet is kiadott. Kiadványait különböző velencei nyomdászokkal nyomatta. Velencében inkább Paep, Budán pedig Pap néven ismerték. 1509-ben halt meg.

A reformáció és ellenreformáció küzdelmei

32

SYLVESTER JÁNOS¹ BUZDÍTÓ VERSE TANÍTVÁNYÁHOZ,
IFJÚ GESZTHI MIHÁLYHOZ²

1527 augusztus

Gyűjtsd a tudást, kérlek, nemes ősök sarja, Mihályunk,
S ékessége gyanánt tisztel a nemzet, a hon.
Gyűjtsd a tudást kora ifjúságottól, sose ernyedj,
Vergilius³, Latium⁴ dísze is erre tanít.
Gyűjtsd a tudást, elméd élet sose rongtsa henyelés,
Szellemed isten adá, s célod ezért a tudás.
Gyűjtsd a tudást folyvást, s ne feledd, hogy majd ez a
könyv is

Mindvégig társad lesz, ha belőle tanulsz.
Gyűjtsd a tudást, mert látod, pusztul minden e földön,
És csak a szellemi kincs élheti túl a halált.

(Latinból ford.: Berczeli A. Károly.)

A szövegközlés alapja: Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958. 73. l.

1. *Sylvester János* (1504 k.–1553 k.) – századának európai hírű magyar humanistája. Egyetemi tanulmányait Krakkóban és Wittenbergben végezte, majd Nádasdy Tamás sárvár-újszigeti udvarában lett iskolamester, s az ugyanott létesített nyomda irányítója (Viektor krakkói nyomdájában ugyanis, ahol mint korrektor működött, némi nyomdászati ismeretre tett szert). 1543-ban Bécsbe került a héber nyelv professzorának. – Kiadványai komoly szerepet játszottak irodalmunk magyar nyelvűvé válásában. Munkásságának középpontjában – a reformáció hatására – a nép nyelvének, a magyar nyelvnek művelése állott. A magyar nyelvet már tudományos vizsgálatra is méltónak tartotta: megírta az első tudományos igényű latin-magyar nyelvtant (1539). Újtestamentumának, az első magyar tudományos bibliafordításnak ajánlásában azt mondja: a bibliát is azért fordította le, hogy a magyar nép saját anyanyelvén olvashasson. A sárvár-újszigeti nyomdában megjelent humanista szellemű tankönyvei az első, nyomtatásban megjelent magyar tankönyvek.
2. Heyden Sebald Gyermeki beszélgetések (Krakkó 1527.) c. kiadvá-

- nyának utolsó lapján szerepel Sylvesternek „szépreményű ifjú Geszthi Mihályhoz” intézett dekasztichona, vagyis öt disztichonból álló ajánlóverse, melyben Sylvester tanulásra serkenti neveltjét. Geszthi Mihályra vonatkozóan egyéb adataink nincsenek.
3. *Vergilius, Publius Maro* (i. e. 70–19) – neves római epikus költő, az *Aeneis* szerzője.
 4. *Latium* – l. a 29. szemelvény 3. jegyzetét.

33

SYLVESTER JÁNOS LEVELEI NÁDASDY TAMÁSNAK¹

Sárvár, 1540. december 4.

Tiszteletre legméltóbb Nagyságos Uram! Szolgálataimnak örökös ajánlását. Az Újszövetség rövidesen a kívánt befejezéshez fog érni. Ezért Nagyságos Uraságod a királyi Felségnél gondoskodjék a privilégiumról,² hogy munkánkat mások el ne orozzák, ahogyan a legtöbb nyomdász szokta. Döntse el továbbá, és írja meg nekünk Nagyságos Uraságod azt is, kinek kívánja ajánlani, főként ha tőlünk soká távol lesz. Benedeknek³ hagyja meg, hogy hallgasson ránk azoknak a dolgában, amiknek kinyomatását Nagyságos Uraságod határozta el. Arcátlanabb lett ugyanis, és emellett rossz társ került melléje, ti. Mihály, az elvetemült ifjú. Ahogyan a közmondás is tartja: megtanul sántikálni, aki sántával lakik. Ha el lehetne szakítani attól, nagyon jól meglenne velünk. A többit, amit meg kellett volna írni, tudatosan és szándékosan mellőzöm.

Szolgája, *Sylvester János*

[1541]

Az Újszövetségen egészen elvégeztük végre az utolsó simítást, s kérjük, fogadja azt Nagyságos Uraságod kegyes szívvel, és amint mondani szokták: érte kinyújtott kézzel. Ám mutogassák mások büszkélkedve Nagyságos Uraságodnak, szerencsés gyarapodása jeléül, a barázdákat, istállókat és halastavakat s más ilyeneket, én mindezeknél sokkal dicsőbb művet mutatok fel. Mert azok Nagyságos Uraságod és törvényes örökösei után más és más úrei lesznek, ez azonban nem szűnik meg Nagyságos Uraságodé lenni, miután egyszer az övé lett. Ezért ugyanis Uraságodnak dicsőség, dicséret s az örökkévalóság jár, mivel oly igen szentséges szent mű alkotója lett népénél. Magunkat csak méltatlan szolgának valljuk. A többi népek néhány év előtt gúnyoltak bennünket, hogy jól lehet az oroszoknak is van saját nyelvükön evangéliumuk, a

magyaroknak nincsen. De ezután nemesak hogy nem fognak gúnyolódni ezért rajtunk a keresztény népek, hanem még irigykednek is a nyelv szépsége miatt, amelyet utánózni sem képesek. Melyik ne csodálná a külföld népei közül, hogy valaki a görög és a latin után magyar nyelven is képes mindenfajta verset írni? Ki gondolná, hogy a trópusokat [szóképeket], versmértékeket és a tekintélyes, súlyos kifejezéseket bárki is megszólaltatná ezen a nyelven? Éppenséggel senki. Hozzátettük az evangéliumoknak versekbe szedett tartalmát, aminek akkor örülnék majd, ha valaki lantkísérettel fogja őket előadni, vagy legalábbis skandálni, hiszen dallamuk igen kellemes. Nagyon szeretném, ha az ifjak és leányok az udvarnál ezt tanulnák és énekelnék. [Szent] Jeromos azt kívánja, hogy a földműves alattónak alleluját zengjen; népemből én óhajtanám ezt elsőnek. Csodálatos, hogy ezeket a verseket milyen fontosnak tekintik az emlékezet erősítésére. Olvassa hát Nagyságos Uraságod az új verseket, trópusokat stb., amikor csak idejéből teheti. Ide mellékelem a Genézis⁴ dallamát is.

Szolgája, *Sylvester János*

Sárvár, 1541. január 26.

Nagyságos Uram, nekem igen tiszteletre méltó pártfogóm! Szolgálatomnak és magamnak ajánlását. Az Újszövetség egy példányát elküldtem Nagyságos Uraságodnak a Kocsy fiúval. Küldtem volna többet, de arra is csak nehezen vehettem rá, hogy ezt az egyet elvigye. Szeretném, ha Uraságod övéi közül valakivel bemutatnátná azoknak, akiknek címeztetett, s az ajándékot szavakkal is ékesíttetné. Az ajánló levélből elhagytam, amit Nagyságos Uraságod kívánt, s a dicséretében sem lettem volna olyan ékesenszóló, ha Sárkány nem sugdos a fülembé olyasmit – amikor arról tanácskoztunk vele, kinek is kell ajánlani a munkát –, hogy Nagyságod kívánja ezt tőlem. Noha ismertem emberünk szokásait, de mégsem gondoltam, hogy ilyen komoly dologból tréfát űz. Akkor ugyanis eszembe jutott volna az is, hogy élő személyek dicséretében tartózkodóbbaknak kell lennünk. Nagyságos Uraságod azonban mégsem fog elesni az igazságos és méltányos dicsőségtől épp azért, mert a dicséret csak azt illeti, aki nem ad rá. Uraságod nagy tettéért magától fog következni a megillető dicséret. S dicséretét mi is más munkának tartjuk fenn. Az ékesség ugyanis az, amit mindenfajta írásműben a leginkább kell szem előtt tartani. Semmi sem nehezebb, mint minden dologban tisztában lenni azzal, hogy mi illik, és mi nem. Fabius Quin-

tilianus⁵, az ifjúságnak ez a jeles tanítómestere még Cicerónak⁶ is, aki pedig egyébként minden szónokok legkiválóbbika, felrótta, hogy az ékességet nem mindig tartotta szem előtt dicséreteinek szerkesztésénél. Azoknak a főuraknak is írtam erről, akiknek Nagyságos Uraságod meghagyta, hogy írjak; ami akkor lesz egészen rendben, ha Nagyságod jósága ez ügyben közbenjár.

Szolgája,
Sylvester János

A szövegközlés alapja: *Irodalomtörténeti Közlemények, 1893. 90–92. l. (Latinból ford.: Gerics József.)*

1. *Nádasdy Tamás* (1498–1562) – művelt, nagy tehetségű, haladó szellemű államférfi. Tanulmányait Budán, Grazban és Rómában végezte. Előbb Ferdinánd, majd Szapolyai, később ismét Ferdinánd híve. Kora egyik legbőkezűbb főúri mecénása. Sárvár-Újszigeten (Vas m.), Luther tanításainak hatására, iskolát alapított, majd nyomdát létesített Sylvester János műveinek kinyomtatására. A nyomda megszűnte után is pártfogolta az újszellemű művek kiadását. Iskolájában működött Sylvester Jánoson kívül Dévai Bíró Mátyás is.
2. *A privilégiumról* – I. a fejezet Bevezetését.
3. *Benedek* – Abádi Benedek. L. a 34. szemelvény 1. jegyzetét.
4. *Genesis* (gör.) – Eredet, az Ótestamentumban Mózes öt könyvéből az elsőnek, a „Teremtés könyvének” a címe.
5. *Fabius Quintilianus* (35–96) – Servius Sulpicius Galba császár (68–69) meghitt embere, ki elsőként nyitott Rómában szónokiskolát.
6. *Cicero, Marcus Tullius* (i. e. 106–43) – híres római szónok és államférfi. A római prózairás legkiválóbb művelője. Beszédei, levelei és értekezései a késő századokban is mintái voltak a művészi prózának.

34

ABÁDI BENEDEK¹ LEVELE NÁDASDY TAMÁSNAK

Sárvár, 1541. május 29.

Nagyságos Úr, nekem legkegyelmesebb Uram. Szolgálatomnak igen alázatos ajánlását. Ámbár Nagyságos Uraságod elmenetele után az volt a szándékom, hogy fivéreimhez utazom, már csak azért is, hogy eladhassam a könyveket, amelyeket Nagyságos Uraságod nekem ajándékozott, de reményemben csalatkoztam, mert eddig még az útiköltséget sem tudtam a könyvekből bevenni, annyira megdermedt a háború [Buda ostroma] beálltával a tudomány élete. Sylvester János úr testvérével, Mihály diákkal saját költségünkön körülbelül

25 könyvet nyomattunk, amelyekhez Sárkány Antal úr a mi pénzünkön vette a papirost, azzal a céllal, hogy akár mindennapos szükségünkben segíthessünk magunkon. Én ugyanis majdnem 16 forintot költöttem részben a mesterséghez szükségesekre, részben a legények ruházására és ellátására, ezért nyomattam ki felesen azokat az említett könyveket az Apostolok Cselekedeteitől az Újszövetség végéig, amit be is jelentettem volna Nagyságos Uraságodnak, ha számtalan elfoglaltsága nem tiltotta volna ezt nekem. Akkor Sylvester János urat kértem ezek bejelentésére. Ő Nagyságos Uraságod távozása után ama feles könyveket elvette tőlem, mondván, hogy ezt Nagyságos Uraságod akaratából teszi.

Ezért igen alázatosan esedezem Nagyságos Uraságodnak, hogy tekintetbe véve szolgálatomat, kegyesen cselekedjék velem, és adassa vissza Mihálynak és nekem a könyveket, mert azokat valóban nem Nagyságos Uraságod költségén nyomták, amint Sárkány úr is tudja, aki a papírt vette a mi pénzünkön. Én ezért a kegyért és a többi velem gyakorolt jó cselekedetért Nagyságos Uraságodnak örökös szolgálataimat ajánlom. Újdonságként küldtem Nagyságos Uraságodnak az általam legutóbb nyomtatott Cantiuunculákat². Tartsa meg a jóságos nagy Isten Nagyságos Uraságodat boldogságban és egészségben, és vezérelje vissza, kívánsága teljesedésében.

Nagyságos Uraságod legalázatosabb szolgálója,

Abádi Benedek

A szövegközlés alapja: Irodalomtörténeti Közlemények, 1893. 93–94. 1. (Latinból ford.: Gerics József.)

1. *Abádi Benedek* – a hazánkban megjelent első magyar nyelvű könyv nyomdátója. A XVI. század elején született. Tanulmányait a krakkói egyetemen kezdte. Közben Vietor János krakkói nyomdájában elsajátította a könyvnyomtatás mesterségét. Egy ideig a sárvár-újszigeti nyomda vezetője volt, majd a wittenbergi egyetemen Nádasdy Tamás anyagi támogatásával bevégezte tanulmányait, s utána Eperjesen, illetőleg Szegeden lelkészkedett.
2. Sylvester egy hónappal az Újtestamentum megjelenése után a Genézis (A teremtés könyve, Mózes I. könyve) tartalmát versekbe összefoglaló Cantiuunculát küldött Nádasdynak, Abádi meg néhány kisebb éneket, Cantiuunculát mellékelte hozzá. Ezeket az énekeket nem ismerjük, a kiadás elveszett.

HUSZÁR GÁL LEVELE KASSA VÁROS TANÁCSÁNAK¹

Óvár, 1559. március 26.

Az Isten kegyelmének és békéjének gyarapodását kívánja Jézus Krisztus, az üdvösség szerzője által, és szolgálatait ajánlja.

Mélységes hálát adok először Istennek, s nektek is, igen böles férfiak és nagy tiszteletre méltó atyák, amiért engem, Krisztus méltatlan és haszontalan szolgáját egyházatok szolgálatára meghívni méltóztattatok. De sokkal erőtlenebbnek látom magamat, hogysem ilyen terhet vállalni is mernék. És jóllehet, a szolgának ez a tisztsége mindenhol azonos, mégis nem kevésbé helységték híre és a tudós férfiaknak ez a bősége, amely közösségeket kormányozza, csiszoltabb műveltségű pásztort kíván, mert tehetségem szűkössége azoknak a parasztembereknek is alig elegendő, akik közt most élek. Egy másik ok az, hogy azok, akiknek már teljes öt esztendeje szolgálók, a következő évre is megbíztak. Ezenkívül, mivel az egyháznak vidékünkön való terjesztésére a múlt évben itt kalkográfiai [rézmetszetet készítő] műhelyt állítottam fel, és egy ember költségén ilyesmit létesíteni nehéz, ezért más jó emberek segítségéhez is folyamodtam, akiknek kb. 100 magyar forinttal tartozom, s nem tehetem meg, hogy innét távozzam, mielőtt őket ki nem elégítem. De mivel hozzám írt leveletekbe azt is belevettétek, hogy meghívtatok elől semmiféle magam mentésével ki ne térjek, ha szűköös tudományommal meg lesztek elégedve, akkor mostani megbízatásomtól is tisztességgel visszaléphetek. Ezenfelül, ha nálatok leendő javadalmazásom számlájára hitelezőimet kielégítitek, meghívtokat nem utasítom el, sőt jó néven veszem, és amikor csak jónak látjátok, házam népével hozzátok fogok költözni. Isten veletek, s tartsatok meg jóindulatotokban.

Huszár Gál,
az óvári egyház szolgálója

A szövegközlés alapja: Magyar Történelmi Társ., 1889. 602. l. (Latinból ford.: Gerics József.)

1. *Huszár Gál* (+ 1575) – vándor kálvinista prédikátor és századának legnevesebb vándornyomdásza, aki maga is számos könyvet írt. A könyvnyomtatás mesterségét Hoffhalter Rafael bécsi műhelyben tanulta. Első könyvét, saját prédikációs kötetét Magyaróvárott nyomatta, 1558-ban. A katolikus egyház üldözései elől Kassára,

majd Debrecenbe menekült. 1561-ben adta ki az első debreceni kiadványát (Mélius Péter Szent Pál apostol levelének, amelyet a Kolosabelieknek írt, prédikáció szerint való magyarázata), s a debreceni tanácsnak ajánlotta. (A Huszár Gál alapította nyomda később Debrecen város tulajdonába került. Híres nyomdászok állottak az élén. Történelmi szerepe volt a Rákóczi-szabadságharc idején, és 1849-ben, amikor a forradalmi kormány Debrecenbe költözött. A nyomdáról l. még a 70. szemelvény 1. jegyzetét.) Huszár Gál Debrecenből Komáromba, Nagyszombatba, Komjátra, végül Páparament. Itt halt meg pestisben.

36

KIVONAT OLÁH MIKLÓS ESZTERGOMI ÉRSEK
VÉGRENDELETÉBŐL¹

Bécs, 1562. szeptember 14.

Azokat a könyveket, amelyek itt Bécsben, könyvtáramban vannak, Listhius Jánosra és fiára, Jánosra hagyom, azzal a feltétellel, hogy tartsa meg magának közülük azokat, amelyeket akar, a többit pedig ossza szét lelkem üdvösségére a nagyszombati tanulók közt, hogy tanuljanak belőlük.

Az általam nyomtatott könyveket, ti. mind a breviáriumokat [katolikus papi zsolozsmás könyveket], mind pedig azokat, amelyekről Nagyváthi Ferenc tudja, hol vannak, osszák ki mind szegény papoknak, más diákoknak és szegény egyházaknak, amelyeknek ilyenük nincs. Még azt is akarom, hogy ezek közül néhányat lándzséri és nikléci kápolnáim részére szépen kössenek be, és bekötve adják oda.

Azokat a könyveket, amelyek Nagyszombatban, házamban vannak, az egyháznak hagynám. De annak egyébként is van most elég könyve, amelyeket a por lepett be, mert a kanonok urak, testvéreink nem forgatják őket, és a port sem törlik le róluk. Ezért meghagyom, hogy kapjon belőlük néhányat a maga számára tanulmányaihoz Telegdi Miklós² mester, zólyomi esperes, s hasonlóképpen Dessyth Miklós mester, esztergomi kanonok, a többit pedig osszák ki szegény nagyszombati iskolások közt, akik tanulnak.

A szövegek közlés alapja: Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak . . . Bp. 1937. 48–49. l. (Latinból ford.: Gerics József.)

1. *Oláh Miklós* (1493–1568) – a XVI. századi magyar humanizmus és a magyarországi ellenreformáció egyik vezető alakja. Nagy irodalmi munkásságot fejtett ki. Egyházi tárgyú művei mellett történeti munkákat is írt. A reformáció elleni harcában 1561-ben ő

hozta be magyar földre a jezsuitákat. Mint esztergomi érsek, a protestáns nyomdászok és könyvkereskedők ellen büntető rendelkezéseket hozott. L. még a 25. szemelvény 1. jegyzetét.

2. *Telegdi Miklós* (1535–1586) – a magyar ellenreformáció egyik vezéralakja. L. még a 38. szemelvény 1. jegyzetét.

37

BORNEMISZA PÉTER KÖNYVEINEK ELOSZTÁSÁRÓL¹

1585. február 26.

Osztottuk meg a Bornemisza Péterné asszonyom rokonával a szegény Péter uram könyveit kétfelé.

Egyik részre jutott ötödik rész postilla² könyv 30.

Jutott negyedik rész postilla könyv 18 egyik részre, másra 17, ezekbe a kísértetekről³ való írás is megvagyon.

Jutott negyedik rész postilla könyv másodba, a kísértetekről való írás nélkül, 12 egy részre.

Jutott harmadik rész postilla könyv 12 egy részre.

Jutott második rész postilla könyv 8 egy részre.

Jutott katekizmus 6 egy részre.

Jutott a Telegdi⁴ ellen írt prédikációs könyv 3 egy részre.

Ezenfelett maradtott közre két második rész könyv és egy ötödik rész könyv, mit el kell adni.

A szövegközlés alapja: *Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak... Bp. 1937. 85. l.*

1. *Bornemisza Péter* (1535–1584) – a magyarországi reformáció egyik legjelesebb hitvitázója, vándornyomdása, a magyar széppróza egyik megalapozója. Kassai és bécsi tanulmányai után nyolc évig tartózkodott Olasz- és Németországban. Hazatérve először Balassi Bálint mellett nevelősködött, majd prédikátor és evangélikus püspök lett. Írói munkássága az első reformátorok népi hangját és hazaszeretét a humanista műveltség hagyományával kapcsolta össze. Életműve sok oldalról mutatja meg a Mohács utáni évtizedek Magyarországiát. Merészen bírálta a korabeli magyar feudális társadalmat, amiért is sok zaklatásban volt része. Ifeltai mellett százada legtermékenyebb és legerősebben ható nyomdása volt. Vándornyomdája működött Semptén, Rárbokon és Galgócon.
2. *Postilla* – a XVI–XVII. századi prédikációs könyvek elnevezése. Ez a rövidítés a *post* = után és *illa* = az szavakból tevődik össze, és arra utal, hogy a prédikációt az evangélium felolvasása után mondták el, az evangéliumi szövegekhez kapcsolódva. Bornemisza Postillái öt kötetben, „részben” jelentek meg 1573-, 1574-, 1575-, 1578- és 1579-ben.
3. *Az Ördögi Kísértetek* – Bornemiszának a Postillák IV. kötete függelékében megjelent műve (Sempte 1578), de külön is kiadta.

4. *Telegdi Miklós* (1535–1586) – Bornemisza legnagyobb ellenfele. L. még a 38. szemelvény 1. jegyzetét.

38

TELEGDI MIKLÓS¹ HAGYATÉKÁNA K SZÉTSZTÁSA²

1586 június (?)

... A nyomdát pedig Aquinói Szent Tamás könyveivel együtt fogjuk adni a jezsuita atyáknak, ő császári felsége kegyes akarata szerint, csak azután egyezzenek meg a tisztelendő esztergomi káptalannal arról a pénzüsszegekről, amelyet a káptalan, amint állítja, a nyomtatásra költött.

Alázatosan kérem legkegyelmesebb Uramat én, a nyitrai püspök, hogy Magyarország törvényeinek példányait³, amelyeknek megszerzésére és annyiszori leírására néhány éven át szorgalmas munkát áldoztam, a nyomdára és papírra pedig nem kis költséget fordítottam, s amelyeknek egyébként az említett néhai pécsi püspök úrral történt egyezség szerint fele részben nekem kell jutniok, csorbítatlanul hagyják meg nekem. Eddig ugyanis mindig annyit kaptam a példányokból, amennyit akartam, s a jóemlékezetű püspök soha, egy szóval sem mondott ellenemre; másik fele részét pedig, alázatosan kérem, hagyják meg az örökösöknek. . .

A szövegközlés alapja: Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak . . . Bp. 1937. 91. l. (Latinból ford.: Gerics József.)

1. *Telegdi Miklós* (1535–1586) – zólyomi főesperes, majd pécsi püspök, a magyar ellenreformáció egyik vezéralakja. Hogy a protestantizmus egyre növekvő hatását ellensúlyozza, ő is hasonló fegyverrel kívánt élni: Nagyszombaton 1577-ben nyomdát állított fel. Nyomdája privilégiumot nyert a királytól, s az egyetlen volt, amelyet semminemű üldözéssel nem zaklattak. Telegdi nagyszabású irodalmi működést fejtett ki a protestantizmus ellen. Legjelentősebb ellenfele Bornemisza Péter volt.
2. *Mossóczy Zakariás* (1542–1587) – nyitrai püspök, törvénytudós. Mint Telegdi végrendeletének egyik végrehajtója, levelet intézett a végrendelet többi végrehajtóival együtt Ernő főherceghez, Rudolf császár magyarországi helyetteséhez a Telegdi-hagyaték ügyében. Ebből közöljük az előbbi részletet.
3. A szóban forgó mű az első magyar törvénygyűjtemény: a *Corpus Juris Hungarici* (Nagyszombat 1584). Mossóczy Zakariás és Telegdi Miklós együttesen adták ki.

A SZEPESI KAMARA JELENTÉSE ERNŐ FŐHERCEGNEK¹

Kassa, 1584. március 29.

Fenséged kegyelmesen meghagyta folyó március hónap harmadikán a magyar kancelláriából kibocsátott kegyes rendeletében, hogy egy menekült nyomdásznak² a betűit és a nagyságos Rákóczi Zsigmond úr³ Újhely mezővárosban nyomtatott könyveit ugyanannak a Rákóczi úrnak a segítségével kobozzuk el. Rákóczi úr egy darabig Egerben tartózkodván, birtokaitól távol volt, de felkértük erre, elküldvén neki Fenséged kegyes rendeletét. Ma kaptunk tőle választ, és egyzersmind Fenségedhez írt levelet, amelyet ezzel együtt alázatosan elküldünk Fenségednek.

A szövegközlés alapja: Iványi Béla: Könyvek, könyvtárak... Bp. 1937. 100–101. l. (Latinból ford.: Gerics József.)

1. *Ernő főherceg* (1553–1595) – Rudolf császár magyarországi helyettese.
2. *Mantskovit Bálintról*, a vizsolyi biblia nyomdászáról van szó. Mantskovit Bornemisza segédje volt. 1581-ben Galgócon állította fel önálló nyomdáját. Később Vizsolyba telepedett át. Itt nyomtatta ki 1590-ben Károli bibliafordítását.
3. *Rákóczi Zsigmond* (1544–1608) – erdélyi fejedelem (1606–1608).

KÁROLI GÁSPÁR

A VIZSOLYI BIBLIA ELŐLJÁRÓ BESZÉDE¹

Gönc 1589

(Részlet)

... Nagy gondviseletlenség volt azér, és Istenhöz és az ő szent ígéhez nagy idegenség, hogy holott minden nemzetségnek nyelvén vagyon az Istennek könyve, a magyar nemzetség arról ennyi ideig gondot nem viselt. Nem tudom, ha a prédikátorokat vádoljam, vagy a fejedelmeket. Bizony, a Heltai Gáspár² munkája és a Melius Péteré³ bizonságot téssen arról, hogy találtattak volna olyak ezelőtt is, kik a munkát nem restellették volna, ha a fejedelmek arra gondot viseltek volna, a tanítókat felbresztették volna, és az ő tárházokat Isten tisztességére megnyitották volna. Azért kétség nélkül, ha vagyon is ebben valami bűnök a tanítóknak, hogy ennyi ideig egészen a Biblia nem volt magyar nyelven, de

a fejedelmeknek nagyobb bűnök vagyon. Kik nemhogy a Bibliának magyar nyelvre való fordítására gondot viseltek volna, melyben vagyon az örök életnek beszéde, a kenyér és víz, melynek utána meg nem éhezünk és szomjuhozunk; de csak arra sem viseltek ez ideig gondot, hogy a magyar nemzetségnek sok szép és nagy dolgainak vagy cselekedetinek históriáját megíratták volna, és azt az ő utánok valóknak örök emlékezetre hagyták volna, holott nincsen e világon oly nemzetség, mely arra gondot ne viselne. Noha pedig volt darabonként a Bibliának valami része megfordítva, de mindenestől fogva egészen ez ideig a mi országunkban, a mi nyelvünkön nem volt, hanem a kegyelmes Istennek jókedvéből most mégyen ki egynehány nevezetes jámbor, istenfélő Nagyságos Uraknak intése, törekedések és költségek által, kik annyira nem igyekeztek e dologban e világi hírré és tisztességre, hanem csak az Isten tisztességére, az ő házának épülésére, hogy az ő magok nevét is nem akarták ide béíratni, megelégedvén azzal, hogy az ő nevek az életnek könyvében bé vagyon írva.

Meggondolván azért az Anyaszentegyháznak a mi nemzetségünk között e dologban való fogyatkozását és jövőendő épülését, másfelől a mi tisztünket, az Istennek nevét segítségül híván, minekutána hozzákezdettem volna egynehány jámbor, tudós atyafiakkal, kik nékem a fordításban segítséggel voltak, meg nem szüntem addig, mígnem véghöz vittem a Bibliának egészen való megfordítását, melyben munkálkodtam közel három esztendeig, nagy fáradsággal, testi töredelemmel, de oly buzgóságos szeretettel, hogy én egy szempillantásig e nagy munkát el nem untam, hanem nagy serénységgel és szeretettel munkálkodtam, mígnem elvégezném azt. Hogy pedig az olvasóknak nagyobb kedvet tennék, mind az egész Bibliát versenként fordítottuk, mint a zsidók szokták, melynek felötte igen nagy haszna vagyon a betűnek megértésére, melyet mivelhogy ezelőtt meg nem tartottak, gyakorta ami együvé való volt, elszakasztották egymástól, és ami nem együvé való volt, egybekapcsolták, mely dolog igen meghomályosítja a betűnek értelmét. A caputoknak [fejzeteknek] summát [összefoglalást] csináltam szép értelemmel, hogy amit keres az olvasó, a summát megtekintvén, hamarább megtalálja azt. Aholott valami nehézség volt a betűben vagy egy igében [szóban], vagy egy egész sentenciában [mondatban], azt megmagyaráztam, hogy minden tartozás nélkül mehetne az olvasó az olvasásban. A fordításban éltünk, amennyire lehetett, tiszta igaz magyar szó-

val, idegen szólásnak módját nem követtük, sőt inkább ami darabosnak tetszett vagy a zsidó, vagy a deák szólásnak módjában, annak is kimondásában a magyar nyelvnek szólásának módját követtük.

...Göncön, Bódogasszony havának első napján, 1589. esztendőben.

Nagyságtoknak és kegyelmeteknek szolgája,

Károli Gáspár

a gönci Anyaszentegyháznak lekipásztora
és a Kassa völgyén a Tanítóknak Seniora etc.

A szövegközlés alapja: Károli Gáspár: A vizsolyi biblia előljáró beszéde. (Sajtó alá rendezte: Borbély László.) Bp. 1940. 37–46. l.

1. *Károli Gáspár* (1530–1591) – német és svájci egyetemeken tanult. 1563-tól haláláig, kisebb megszakításokkal, Göncön volt prédikátor. Első munkájában – amely „Két könyv” címmel jelent meg Debrecenben – még a reformáció haladó törekvéseit támogatta. Később azonban az antitrinitáriusok (a szentháromságot tagadók) népi jellegű mozgalma ellen harcolt. 1586-ban kezdett hozzá a biblia fordításához. Bibliafordítása 1590-ben jelent meg Mantkovit Pálint vizsolyi nyomdájában, és az ország minden részén elterjedt. Számos kiadást ért meg, és jelentős szerepe volt a magyar próza fejlődésében.
2. *Heltai Gáspár* (* 1574) – a XVI. század legjelesebb prózairója és nyomdása. L. róla a 43. szemelvény 1. jegyzetét.
3. *Mélius Péter*, családi nevén Juhász (1536 k.–1572) – híres hitvitázó. Wittenbergben végezte tanulmányait. Debrecenben előbb lelkész, majd püspök. Kálvin híve, a magyar református egyház megszilárdítója. Heves harcot folytatott a lutheránusok és unitáriusok ellen. Debrecenben nyomdát állított fel, és Debrecen a magyar református egyház központjává tette. Herbárium a az első magyar botanikai munka.

41

PÁZMÁNY PÉTER¹

A RÓMAI ANYASZENTEGYHÁZ SZOKÁSÁBŰL,
MINDEN VASÁRNAPOKRA ÉS EGYNEHÁNY INNEPEKRE
RENDELT EVANGELIOMOKRŰL PREDIKÁCIÓK

Pozsony 1636

A keresztyén olvasókhöz

Kivánságtok szerént való áldásokat terjesszen Isten reátok.

Mikor prédikációim kibocsátásáru sokan szorgalmaztatnának, és magam gondolkodnám: két dolog sokáig függőben tartotta tanácskozásomat.

Első az volt: ha Isten tisztességére és a magyarországi anyaszentegyház épületire szükséges-e, hogy amit élő nyelvvemmel hirdettem, azt rendbehozván és kiterjesztvén, nyomtatásba bocsássam?

Bezzeg, ha elégséges számú papok volnának, kik prédikálásokkal taníthatnák a községet, úgy tetszik, szükségtelen volna a magyar nyelven való prédikációk nyomtatása. De látom az Isten igéjének éhségét; látom, hogy a papok szűk voltáért nem adhatunk mindenüvé egyházi embereket, hanem licenciatúsokra² kell bíznyia sok helyeket, hogy postillát [predikációt] olvassanak. Néhullt azok sem lévén, világi böcsülletes főemberek (örök dücsöséggel jutalmazandó dicsiretes példával) vagy magok olvasnak, vagy másokkal olvastatnak cselédjek előtt nyomtatott postillákat; megteljesítvén a Szent Ágoston kívánságát, házok népe között püspöki tisztet viselnek. Az is szemem előtt forog, hogy a plébánosok nem egyaránt tudósok, nem is egyaránt bévesek [bővelkednek] könyvekkel, és így a prédikáció-csináláshoz sem egyaránt érkeznék.

Azért úgy találám, hogy pásztorságom tisztíhez illendő, és sokakra nézve hasznos vagy szükséges, hogy prédikációim nyomtatásátul ne kiméljem fáradságomat, kiváltképpen olyanok lévén ezek a prédikációk, melyeket nemesak prédikálószékbén, hanem azon kívül a szerzetes és egyéb egyházi vagy világi emberek, lelki vigasztalásokra és tanúságokra, minden nap olvashatnak. Mert noha elmeélesítő iskolai vélekedéseket és vetekedéseket, melyek a lelki épületre nem szükségesek, írásomban nem elegyítettem, de nagy részre, amit az iskolai teológiában erkölcsünk igényetésére, akaratunk gerjesztésére, a jóságok és vétkek ismerésére alkalmasnak ítéltem, iskolai tanításból prédikálószékbé hoztam. A prédikátorok eleibe pedig minden keresztyéni jóságokrul, minden gonosz vétkekrül, minden rendek és állapotok kötelességérül annyi tanításokat es intéseket adtam, hogy ha amit egy helyen mondtam, azt okosan más vasárnap előhozzák, sok új prédikációkat csinálhatnak.

Magam gondolatit és ujomból szopott dolgokat nem írok: Isten könyvéből, az anyaszentegyház doktorinak írásiból vettem tanításimat; lopva semmit sem vettem, mert... valaki írásában valami jót találok, enyim; az anyaszentegyház pástori írásához oly igazsággal nyúlok, mint a közönséges kutak tiszta vizéhez...

... Én amit írtam... lelki haszonért, nem fülgyönyörkötetésért írtam. Annak okáért sem ékesenszólásra, sem egyéb

cifrára nem szaggattam, hanem amit üdvösségesnek itiltem, együgyű szókkal, gyakran előhoztam; noha távoztattam, vékony tehetségem szerént, hogy unalmat ne szerezsek az olvasónak.

Második tanácskozó gondolkodásom arrul volt: ha csak egy rövid prédikációt nyomtassak-e minden vasárnapra? mely kevesebb monda-mondát szerezne a szabados itilétű emberekben, és ha nem egyébbel, rövidséggel olvasásra édesítené az embereket. Mert aki röviden prédikál, ha kedves tanítása, kívánságot és ízt hágy a hallgatókban; ha sovány és unalmas prédikálása, nagy könnyebbség, hogy hamar felzabadija a hallgatókat.

De gondolkodásom után azt végezém, hogy ami prédikációimban készen vagyok, azt adjam a nyomtató prés satuja alá. Bezzeg, ha ifjúságomban szándékoztam volna prédikációim nyomtatására, másképpen rendelhettem volna írásimat. De noha nem mondhatom ezeket a prédikációkat hamar-műnek, mely hammas szokott lenni, mivel csak a nyomtatása is három esztendő t kívánt: mindazáltal azt sem mondhatom, amit Zeuxisz³ egy képről, melyet... azért írt sokáig, mert sokáig akarta, hogy maradón legyen, mert harminc esztendei prédikálásom után kezdettem gondolkodni a nyomtatásról. Akkor pedig vénségemmel együtt járó sok nyavalyám és köteles foglalatosságim nem engedtek üdöt és erőt, hogy elől kezdjem munkámat; hanem azt kellett ékesgetnem és kibocsátanom, ami vagy készen, vagy üszögében [befejezetlenül] volt. Innen nagyon az is, hogy némely napra csak egy prédikációt írtam, némelyre egynehányat.

Hogy pedig hosszabbak némely prédikációk, és nem röviden, csak futva szólottam az üdvösséges dolgokrul, oka az, mert sem prédikálásomban, sem írásomban nem arra igyekeztem, hogy csak tanítsam, micsoda jó, micsoda gonosz; hanem hogy elsőben mindenféle erős okokkal meggyőzzem az okosságot a jóságok követésének és a vétkek távoztatásának szükséges voltára. Azután, mivel tudtam, hogy... nem abban áll a keresztyéni tekkéletesség, hogy tudjuk, hanem hogy kövessük a jót, és a gonoszt távoztassuk: azon voltam Isten segítségével, hogy az emberek akaratja édesedjék a jóra, idegenedjék a gonosztul, és... se gonoszt, se felettébbvalót ne kívánjon. Ehhez pedig bévehb írás kívántatik, hogysen a pusztá sovány tanításhoz. Mert künnyű az emberek eleibe adni, mit kell cselekedni, de nehéz meggyőzni az értelmet, hogy hasznos, szükséges ennek így lenni; annál is nehe-

zebb felindítani az akaratot, hogy kívánja és cselekedettel teljesítse, amivel tartozik. Azzal pedig, hogy hosszabbak a prédikációk, bírsággal senkire nem vetik, hogy mind megolvassa, amit egy napra írtam; hanem kedve szerént, ki mennyit akar, annyit olvashat benne. És eszében tartsa, hogy ... miképpen rövidnek kell a törvénynek lenni, úgy akinek kívánságát jóra akarjuk indítani ... nem elég eleibe adni kötelességét, hanem erős okokkal meg kell győzni értelmét, gerjeszteni kell akaratját. Mert nem abban áll a prédikációnak üdvösséges haszna, hogy ember nagyrészre vagy mindenestül elméjébe foglalja és előmondhassa, amit hallott vagy olvasott, hanem hogy okossága meggyőzessék, és akaratja vastagodjék abban, hogy híven, serényen, állhatatosan szolgáljon Teremtőjének, és ... vagy meggyógyuljon, vagy alkalmasb légyen a meggyógyulásra ...

A szövegkölés alapja: Pázmány Péter Összes Munkái VI. Bp. 1903. XXI–XXV. l.

1. *Pázmány Péter (1570–1637)* – esztergomi érsek, az ellenreformáció vezéralakja. Jelentős szerepe volt a Habsburg-uralom megszilárdításában: segítségével a bécsi udvarnak sikerült megnyernie és maga mellé állítania a magyar főurak többségét, akik megrettenetek a Boeszkai seregében harcoló népi tömegek forradalmi lendületétől. Pázmány a hitvitázó munkák hosszú sorával igyekezett bebizonyítani a katolikus vallás tételeinek helyességét. Két fő műve szerkesztett vitairatai és hatásos szónoki beszédei nagyban hozzájárultak az ellenreformáció sikeréhez. Stílusának fontos szerepe volt prózai stílusunk fejlődésében: az élő beszédet követő stílust fegyvermezzé alakította, a népnyelv felhasználásával izessé és szemléletessé tette.
2. *licenciátus* – világi személy, aki felszenteléshez nem kötött papi funkciókat végez.
3. *Zeuxisz* (szül. 430 k.) – ókori görög festőművész.

Könyv és irodalom

42

TINÓDI SEBESTYÉN¹

CRONICA

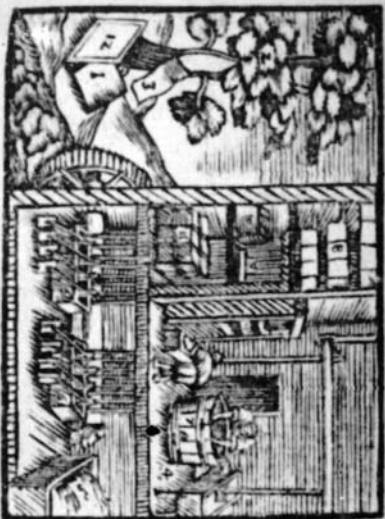
Kolozsvár 1554

Előszó

Tinódi Sebestyén minden rendbéli tudós olvasó jámboroknak köszönetöt és istenben való imádságot!

Ez jelönvaló könyvecskét szörzeni nem egyébért gondolám, hanem hogy az hadakozó, bajvívó, várak-, városok-rontó

PAPÍRGYÁRTÁS A XVII. SZÁZADBAN

Ad egregiū dñm Thomā de drag personalis presentie serens
sum principis dñi Ad althie hūgarie boheme sc. regis Aulnarz
ducis cancellariū Prefato magistri Johānis de thweroez in pu
mū libru Thronice hūgaroz foeliciter incipit.

Ipsi octo his annis nobis eque simul to
pentib⁹. vāri rex ordines cū occurrissent
suaves interdū lites inedia iter colloquia
surrexere ⁊ leuia disputationū iurgia sepe
emerferūt. Dū de paucis hūgarie nati
oms reb⁹. deq; parte mūdi. q̄ hūgaroz aut
germinant. aut in hac regione q̄ antiqu⁹
pannonia nūc eo hūgaris ab eis de hūga
ria dicta est. iudic. vārijs vt amur sentētis
experēdi tandē ḡra placuit dudū sup his
rebus otertas reuolucere hystorias. Quas
equidē dū diligenti lectōne plūtrauim⁹. multa in eis dez de parte
mūdi scythica vnde et hūgari emerfisse phibent. aut obmissa aut
neglecta. scō: sūq; ab alioz auctoz positioib⁹. scripta apparebat.
Eniucro ⁊ magni regis Anle gestaz gloria rex ihū paritate cō
prehēsa digno laudū pconio nō mir⁹. q̄ subncere videbas. Nec
crimine de hoc hūgaroz vetustas arguēda est. q̄ suaz memoriā
rerū altū obliuio in pelagus defluere pmisit. Hoc genus hoins
ipsaz etate rex armorz potius strepitu q̄ lraz sciētia sese crecira
bat. Nā ⁊ hoc nro eno ps natiōis eius de quēdā trāsiluānis regni
posita i ois characteres quosdā ligno sculpsit. ⁊ talis sculpture vsu
lraz ad instar viuit. Eternaz nationū inuidiā exactis p ipm An
li regē victo: ijs. obdignū pconij subtraxisse ihū ⁊ eidem regi An
le gloriā imperialis nois dempsisse puto. neq; p ipm gestaz rex i
decus quippā pterq; illatas p ipm eis miserias plāctuosū carni
ms ad instar scripsisse iuueniunt. Tūde paulus oros⁹. suaz vltimo
libro hystozaz. hūno: de eripide mentionē faciens. tredecimo
inquit anno imperij valentis radit illa miserarū nostraz copio
sissimos simul frutices germinauit. Et anthoniū Horētū aredic
piscopus in scda parte sui chronici operis ipsa ait. Gēns barbari
ca me silere faceret. nisi illud famosū galiaz ⁊ italiaz exidiū me
loqui cogeret. Nemo mūdā mīera absq; aliena adept⁹. glo
riā. Nūms astinoz rex regna q̄ in aliena violētis inicit man⁹.
vniuerfaz origūe hystoziaz peperit. Et nisi quēdā agamēnoy

és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanúság üdvösséges, tisztösségös megmaradásokra, az pogán ellenségnek mi módon ellene állhassanak és hadakozzanak; mert mint illik lélok szerént az ördöggel, testtel és ez világgal korosként az jó körösztýennek hadakozni: ugyan ez világ szerént es az pogán ellenséggel illik tusakodni, elleni állani, örök életöt nyerni. Lám, az hadakozás, emböröklés régön kezdetött, még Ádám atyánk idejében; mikor az első két fia egyik az másikat, Kaim Ábelt megölte. Azulta fogva menni szántalan csudák, hadak, öldöklésök löttének? az krónikában bölcsék azt mind beírták. Én azt meggondolván, és látván ez szegin Magyarországon, mely csuda veszödelmes hadak kezdének lennie: ezöknek megírására, hogy ki lenne végemlékőzet, senkit nem hallhaték. Mindezök meggondolván, és uraimnak, barátimnak erre való intésöket gyakorta hallván: készöríttetém énmagamat ez szegin eszömmel ezöknek gondviselésére foglalnom, és ez egynéhány istóriát megírnom, öszveszednöm és az községnek kiadnom, ki lenne az több krónikák között végemlékőzet, kinek munkájába sokat fáradtam, futostam, tudakoztam, sokat es költöttem. Igazmondó jámbor vitézöktül, kik ez dolgokba jelön voltanak, értéköztem; sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat be nem írtam, — az mi keveset írtam, igazat írtam; ha valahol pedig vétök volna benne, azt ne én vétkömnek, hanem azkiktől értéköztem, tulajdonítsatok; és kérlek titöket, énneköm megbocsássatok. Ha pedig azt értöm, hogy ez én munkám jónak és kellemetösnek tetszik tinektök, ezután es ajánlom énmagamat, míg az Úr Isten éltet ez világba, az jövendő szerencsákat és hadakat, vitézségöket jó akarattal, gondviseléssel, igazán jámborul öszveszednöm, írnom és kiadnom igyeközöm; kiből az vitézök minden igyökbe körösztýén módra tudjanak üdvességökre bölcsen jájni hadakozni. Továbbá üdvösségös egészségötöket kívánom. Erdélben Kolozsvárból, Böjtmás hónap [márc.] XIII. napján, Krisztus születése után 1554. esztendőben.

A szövegközlés alapja: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Bp. 1951. 235—236. l.

1. *Tinódi Sebestýén* (1505–10 k.–1556) — Baranya megyei jobbágy-családból származó históriásének-szerző, aki az országot járva, műveit a saját maga által szerzett dallamokkal, lantkísérettel adta elő. Verseit nyomtatásban is megjelentette Heltainál *Cronica* címen (Kolozsvár 1554). Históriás énekeiben hirt adott a török elleni háború eseményeiről, magasztalta a kiemelkedő hősök

vitézi tetteit, buzdított a török elleni harcra. Históriaiás énekei mellett vannak más jellegű elbeszélő művei is. Hitelességre törekvő énekeiből szívesen merítettek későbbi íróink is.

43

HELTAI GÁSPÁR
SZÁZ FABULA¹

Kolozsvár 1566

(Részlet)

Heltai Gáspár minden jámbor olvasóknak kíván Istentől mind lelki, s mind testi jókat.

Szerető uraim és szerelmes atyámfiaim! Ím, gyűtöttem és egybeszedtem száz fabulát, régieket és újakat. Mi okból műveltem legyen ezt, minden jámbor olvasó megértheti az értelmekből, melyeket minden fabula mellé szerzőttem, és utána vetöttem. Senkinek e munkámmal nem akartam ártani, senkit nem akartam bosszontani, senkit is megküsebbíteni: és vélem, hogyha valaki e fabulákat jó szüvel meg akarja olvasni, hogy sok jó hasznot vehet belőle. Mert noha e fabulák embertől talált és meggondolt dolgok, de azért ugyan veleszések, és külön-külön szép és hasznos tanóságok vadnak benne.

De noha ides és igen jó akaratból felvöttem ezt a munkát (mely bizony nemigen kicsin és alávaló), és noha nem kevés haszon jó a jámbor olvasóknak belőle: de mindazáltal tudom, hogy sokan lesznek, kik az én jó szándékomat és nehéz munkámat mind vissza és gonoszra magyarázzák. Mert a szája-veszetteknek akármit adj eleikbe, azért ugyan nem kedvelik: mert a szájoknak íze elveszett. Olyan az irigységnek természete is. Ezeknek ezokáért semmit nem mondok, hanem ezt, hogyha az én munkám nekik nem tetszik, ottan üljenek le, és csináljanak jobbat. Én bizon nem irillem.

Ha ezokáért én is úgy járok, mint a szegény ember fiával és szamarával járt volt, nincs mit tennem. . .

Ha ezokáért énfelőlem, az én munkám felől így kezdnek ítélni, nincs mit tőnnem: el kell azt is tőnnem, miért hogy tudom, és bizonságot vőttem róla, hogy az emberek olyanok, hogy senki kedvekre nem cselekedhet semmit; de mindazáltal nem szinte olyan kába leszek, mint a szegény vénember, hogy munkámat efféle harapásokért és mérges ítilettekért a tűzbe vessem, avagy a vízbe hányjam: vaj' nem. Hanem megérem avval, hogy jó szándékból és jó lelkijsme-

retből cseleköszem, és afféle irigy lángó irigyöknek mondom: Dicatis meliora [Mondjátok jobban].

De mindazáltal hiszem, hogy vadnak jámborok, kiknek fog tesseni e munkám, és kik jó hasznot vesznek belőle: miért-hogy nemcsak a puszta fabulákat szörzettem egybe, hanem minden fabulának az értelmét is melléje töttem, melyet megsperkölttem és megékesítöttem szent írásokkal és egyéb szép bölcs mondásokkal és közbeszédökkel.

A szövegközlés alapja: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Bp. 1951. 295–296. l.

1. *Heltai Gáspár* (+ 1574) – a XVI. századi Erdély egyik legjelesebb prózaírója, a kolozsvári protestantizmus vezéralakja és kora egyik legkiválóbb nyomdása. Erdélyi szász polgáresaládból származott. Kolozsvárott lelkészkedett, s ott Dávid Ferenc oldalán a reformáció minden áramlatával megismerkedett: előbb evangélikus, azután református, majd a leghaladóbb irányzat híve: unitárius lett. Nagy érdemeket szerzett a reformáció eszméinek s a magyar nyelvű irodalomnak a terjesztésében: 1550-ben Hoffgreff Györggyel alapított kolozsvári nyomdája számos magyar művet adott ki. A nyomdát kezdetben főleg maga látta el munkával. Fordított a bibliából, írt meséket, történeti műveket, pamfleteket stb. Fontosabb munkái: Dialógus a részegségről és tobzódásról (1552), Száz fabula (1566), Háló (1570), Chronica az magyaroknak dolgairól (1575). Színes, eleven magyar nyelven írt, sokat merített a néphagyományból és a népnyelv gazdag kincseiből. Kiadványai kezdetben vallásos tárgyúak voltak és iskolakönyvek, csak később kezdett foglalkozni világi jellegű művek kiadásával (Báthory István szigorú cenzúrendelete miatt). – Heltai nyomdája a magyar könyvkiadásnak igen fontos eszköze volt. Egyik legfőbb érdeme, hogy valamennyi kiadványában meglehetősen következetesen érvényesítette helyesírási elveit, s ezzel hozzájárult az egységes magyar helyesírás kialakításához. E törekvésében sok követőre talált.

44

RIMAY JÁNOS

ELŐSZÓ BALASSI BÁLINT VERSEINEK KIADÁSÁHOZ¹

1604

(Részlet)

Nagyságos Férfiak! A magyar születésű tekintetes és nagyságos gyarmathy Balassi Bálint bárónak apollói lanton elzengett különféle énekei, melyekkel a múzsák nyájas karát ő anyyira ékesíti, hogy az ő magyar nádsípja és pásztor-sípja a zengés csodálatos édességével és a hangok kifejező harmóniájával a többit, aki csak van, valamennyit messze

túlhaladva, sőt az ő irigységüktől kísértetve, a tekintély és dicsőség magas helyét foglalják el.

Műve sarkpontjául Júliát² tette meg, kinek szépségétől, erkölceinek édességétől és elméjének nagy dízétől megejtve, hozzá, a rábeszélés különféle fajtáival, szerelme viszonzásáért könyörög, hol kéréseket, hol fenyegetéseket, dicséreteket, hízelgéseket, hol meg példákat szapora és éles elmével mindenütt előhozva, úgyhogy sem Catullus Lesbiája,³ sem Tibullus Neaerája,⁴ sem Propertius Cynthiája,⁵ sem magának Petrarcanak Laurája,⁶ Scaliger Taumantiája,⁷ sem Béza tiszta lelkű Candidája,⁸ sem magának Secundusnak Júliája sem a szerelemnek díszesebb és csinosabb édességeit nem szedhették, sem tüzesebb lángjait nem szedhették...

Dicsírtessék az Istennek neve, ebben való szép ajándékátul az magyar nyelvnek sem lött csalatkoztatása és foyatkoztatása. Ha ki csak ezeket az jó emlékezetű néhai nagyságos gyarmathy Balassa Bálint uram (tőlem egybeszedetett, s renddel helyheztetett) tudományos elméjéből írt tudós énekit ítélettel megolvassa, és kelletiképpen való rostálással hányja is meg minden részeiben őket, nem tagadhatni, hogy mint az sas az több apró madarak előtt, úgy ő, minden magyar elméjek előtt, az magyar nyelvnek dicsősége fondamentomába való állásával felette előhaladott, s célt tött az pályafutásra ebben az pályafutásban való serénkedőknek fel. Nemde az oroszánynak is körmét az közönséges példabeszéd szerint nem hadta-e az írásiba, kiből azféle dologban oroszánynak is mondhatják, s esmertethetik is lenni, és ítéletet tehetni, mind tudományáról, s mind elméje bővelkedéséről, melybe mind az teológiának felséges bányája ércéből olvasztatott tündöklő fényes aranyát, s mind az filozófiának tekintetes örvénye mélységéből merített nektárját bágyadt szemgyönyörködtetéssel, szomjú nyelv szájelevenítéssel igen bennehadta, s elvegyítette is, szényezte [színezte] is ezekkel igen írását, úgy hogy az históriáknak széles elterült mezein való szép gabonavetési, az poéták írásinak külön-különb színnyel [színnel] ékeskedő örvendetes kertei virágjának illati között is sétáltathatja ez énekek olvasásában ember az elméjét. Így levén azért az dolog, hogy a vitéz úrnak s vitézülő rend nevelő atyjának az derék tudomány kincsével is így rakodott s gazdagodott volt meg az elméje, ha már nem láthatjuk is, nézzük elméjének képét és szépségét írásiba, melyet sokan egyebek is, tudós bölcs emberek álmélkodással néztek benne, és halálán való szánakodások-

ból írt szép deák versek között, az múzsákat ő magokat is holtán való siránkozásra serkengetvén, ily szép érdemével való ajánlást is tesznek előttök felőle:

„... forrjon fel lelketek ilyen szerencsétlenségtől, istennők tietek volt, a ti öletekben nőtt fel bölcsességben ő, akinek bölesőjét aóniai mormolással ringattátok, óh jaj, verjétek gyászoló öklötökkel üvöltő melleteket...”

Azok, akik deáki nyelven értenek, alkalmasint eszékbe vehetik ezekből, elméjébe ki volt, s minemő lehetett ez a mi Balassa Bálintunk, kit én az maga magyar nyelven írt szép írásiból akarok az magyarokkal ösmertetnem. Ez dologban való munkálkodásomra penig, hogy az énekeket én így egybeszedném, és sok helyben való bontakozási miatt megigazításommal ép rendben írnám is ökö, vezérlett ez két ok: kiváltképpen első, hogy része vagyok annyiból ez énekeknek én is, hogy tíz-tizenkét esztendő korombeli ítélettemmel is munkálkodott ezeknek némelikébe, én igazgatásomnak bocsátotta meg efféle ép írásit, és örömet, kikbe semmi igazgatás sem láttatott szükségesnek lenni. Tartoztam hát vele, hogy holta után is suffragálnék [segítenék] annak, s gyámolítást adnék munkájának, aki életiben sem idegenítette cenzúrámtól annyiban munkáját, amennyiben az én magyarságomnak hozzájuk huzalkodható értékét tapasztalhatta elmémben. Második ok, hogy méltó szűbeli fájdalommal való szánakozásom volt ez énekeknek mód nélkül való marcongásin s vékony sugár ágainak természetiből való tekergetésével hozott fonnyadásin, midőn ki-ki az ő maga elméje esonkaságához, tompaságához esonkítaná s tompítaná hajlásokat, ez egész magyar nemzetség, magyar nyelv ékessége tükörinek fetteztetésével és pazarlásával. Kiről még éltiben nemesak szavával jelengettett neheztelési, de írás által való panaszolkodási is voltanak magának előttem, mint az többi között pruszországi [poroszországi] Pranszbergéből [Braunsbergből] írott egy levelében is:

„Kegyelmednek éjsztendőbeli kedveskedő ajándékom emlékeztire küldtem két könyvet is. Elolvasván mindvégig Kegyelmed, kérem Kegyelmedet, írja meg felölök való tetszését és opinióját [véleményét]...”

Így annak okáért, amint maga bánta éltiben írási természetinek pazarlását, s tövel-heggyel visszájára való forgatását, úgy képébe holta után neheztelhetem én is, s nem szenvedhetem is sok embereknek velek való ízetlenkedését, kik a magyar nyelv ékessége példájának közöttünk való terjedésé-

ért, sűrődéséért [sűrűsödéséért] irtoogatni is erőlködtek reájo ragadott bojtortjánjoktul és színekhez nem illendő halová nyoktul, hogy így természetjek szerint való ábrázatjokban is tekintelgetnök őket, s tökéletes magyarság-ajánló formá és példát is vehetnénk követésünkre belőlök. Mert ha meggon dolom és vizsgálom ezelőtt két-háromszáz esztendőekkel f dolgok állapotjában való munkákban is mint írtanal magyar nyelven az magyarok, ennek az szép magyarság eleven langjának az sem füstí, sem árnyéka nem lehetne holott semmi tudomány részének gyenge fékét sem arányoz hatni, hogy nyújthatna és mutatna valamelike magában Mutathatnék Mária király és királyné asszony kezibe forgott oly Imádságos Magyar Könyvecskét⁹ is, aki minden magyar ságával és tudományával savanyú fekete kőkenye sem lehetne ennek az szép pirossággal gyönyörködtető, tudomány ékességivel elvegyített, teljes magyarságú, megért, édes cseresznyének; az szerint való résziben mondom, melyben teológiának természetit és állapotját viseli, s foglalja magában.

Ha ki az szerelem argumentomban [tárgyában] való énekének munkáját nem javallja penig, sőt kárhoztatná inkább, kárhoztassa az egyéb minden nemzetségek nyelvén írt hasonló munkákat is, hát az tegye semmivé őket, csak arányozhassa, hogy bizonyos részekből épített valami dolognak épületi és épsége nagyobbik részének tőle való elszakasztásával még maradékát is teheti-e épségében? Az deáki nyelvnek kincses tárháza is felette megüresülne, bizony meghalványodnék igen ábrázatjának a képe is, ha az ábrázatját igen ékesítő egyéb színe közül ezt az tekintetit felette szépítő miniumját letörtenők róla, s elszakasztanók mellőle: ki noha nem az teológiához, de az teljes és derekas deákság állapotjához s akármi nemzetség nyelve vakarításához oly szükséges, hogy sem az első, sem a közép, sem az utolsó időbeli elmék nem tartóztatják ez argumentumon való munkálkodásoktul magokat . . .

Így annak okáért ez az mi elmés, tudós Balassa Bálintunk is ezeknek nyomdokát hasonlatos nemű írásával, jó móddal követvén, az mi szükséges, fogyatkozott, Parnasszus¹⁰ hegyére ez előtt nem érkezhett magyar nyelvünket, ha arra az értékre, arra az bátorságra, becsületre s értelemre is emelt, hogy az Helikon¹¹ erdejének kies árnyékában éneklő s beszélő múzsák szavát is értheti, s tudhat is már velek beszélgetni, nem általjuk ez dologban való fáradságát neki most is megköszönni, s érdemlett neve becsületivel kezünkben is munkáját forgatni és viselni.

Mely munkáját három részre való osztásomban foglaltam ez jelen való írásomban. Az első részében Istenhez tölt keresztényen buzgó könyörgési vadnak helyeztetve, de avval az elveszett éneke híjjával, kinek kezdeti: Pokolbeli kísértetek fagatnak (kínoznak) etc. Ez énekeinek eleiben penig mindeniknek deák summácskát¹² jegyeztem, az három első himnuszát ő maga is deák argumentomocskával ékesítvén, kiből arányozám, hogy bizonyos emberek kedvéért nem alkotmatlanul helyeztetek az többi eleiben is deák nyelven való rövid argumentomocskákat. Az másik részében egyeledett állapatrul való, elvegyült énekeinek engedtem helyt, magyar argumentomocskát írván mindenike eleihez, de hármát ezen énekeinek is nem kaphatám. Egyikeknek kezdeti: Szit Zsuzsanna tüzet szívemből magára. Másiknak: Egy nagy követséggel, Vénus sietséggel küldé hozzám Cupidot. Harmadiknak: Eger vitézeknek ékes oskolája, jó katonaságnak nevelő dajkája. Júliáról szerzett énekei foglalták penig az harmadik részét magoknak, úgylahogy mindenik eleiben deák argumentomocskákat jegyeztem, minthogy ő maga is kettei eleiben avégre csinált volt deák summácskát, hogy az többnek olyan rekedési lehettek volna.

Tenedek azért, magyar nemzet, ki eleitül fogva mindenféle tulajdon honyodbeli jódót, szép bódogságodot, nemzetiségbeli emberek által mutatott gyarapodó állapotodot, állapotodban való huzalkodásodot, szerencsédben való hosszabodásodot nehezen tudtad mind ismerni, s mind becsülni, malozát [majsola] is kivántál fáradsággal, törődéssel, egészségédnek epedésére, vérednek temérkedésére, elmédnek szelédkedésére, értékednek kevesedésére honyodban onnan hozatni, ahol malozza gyanánt isszák, vagy inkább innya kívánják az te tarcali, mádi, szánthai, zombori boraidot, Noked úgy ajánlom újokban ez könyvet, hogy ítélletl olvasván minden részét, holta után is megbeesüld azt, aki életiben való kis becsületivel ily virágzó, éles és tudós elmét viselt előttd, s ki nagy hasznodra is tudott volna lenni, ha elméjével te tudhattál volna élni.

Rimay János

A szövegközlés alapja: Rimay János Összes Művei. (Sajtó alá rendezte: Eckhardt Sándor.) Bp. 1955. 39,40–43. l.

1. *Rimay János* (1573?–1631) – költő, Balassi barátja és legtehetségebb tanítványa. A XVII. század elejéről való verse, a Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyássán című, a vallásos

- kerettől megszabadult, Habsburg-ellenes politikai líra első népszerű alkotása. Nemcsak hazafias, de vallásos és szerelmes versei is kora legszínvonalasabb irodalmi termékei voltak. — Rimay ki akarta adni Balassi költeményeit, de tervét nem tudta végrehajtani. A tervezett kiadványhoz írt előszava Balassinak még ma is igen jó értékelése.
2. *Júlia* — Losonczi Anna, akihez Balassit reménytelen szerelem fűzte.
 3. *Catullus* (i. e. 87–54) — Róma híres lírikusa. *Lesbia* (igazi nevén Clodia) — Catullus szerelme, hozzá írta szerelmes verseit.
 4. *Tibullus* (i. e. 57–18 k.) — római elégiaköltő.
 5. *Propertius* (i. e. 47–15) — római elégiaköltő. *Cynthiához* írta legszebb szerelmes verseit.
 6. *Petrarca* (1304–1374) — olasz költő. — *Laura* — Ugo de Sade felesége, Petrarca múzsája.
 7. *Scaliger, I. J.* (1540–1609) — francia klasszika-filológus.
 8. *Béze (Béza), Th.* (1519–1605) — ifjúságában kora legkitünőbb latin költője, később a francia-svájci reformáció egyik vezére.
 9. Rimaynak ez az utalása egy ma már ismeretlen, XIV. századvégi nyelvemlékről értesít.
 10. *Parnasszus* — hegy Görögországban, a régi görögök hite szerint Apollón és a múzsák lakhelye.
 11. *Helikon* — Görögország legkiecsébb hegysége, pompás erdőkkel és forrásokkal, a múzsák lakhelye.
 12. *Summa* vagy *argumentum* — rövid magyarázó mondatok, amelyekkel Balassi, és gyakran Rimay is, verseit bevezette.

Könyv és tudomány

45

SZENCZI MOLNÁR ALBERT¹ LEVELE REM GYÖRGYNEK²
Hannover, 1610. szeptember 18.

Sokszorososan légy üdvözölve, hírneves és nemes Rem Uram, tiszteletre méltó pártfogóm! Nem emlékezem, hogy csak egy nyarat is több utazással és gyakoribb utazgatással töltöttem, mint ezt a most elmúltat: háromszor utaztam Kasselbe, annyiszor vagy többször Frankfurtba és Hannoverbe. Az előbbi hónapban meglátogattam heidelbergi barátaimat is, azt remélve, hogy itt fogom találni a beregszásziak levelét, amelyről Samaraeus úr azt mondta, hogy nem adták át neki. Tartalmát megírta nekem a hírneves Szepsi Márton³ úr, a pataki iskola rektora. Száz arany útiköltség kilátásba helyezésével mezővárosi iskolájuk rektorságába hívnak. A hely szerény, a javadalmazás igen csekély, ahogyan a jeles Fegyverneki János úr közölte velem, aki két évig volt az iskola élén, mielőtt az akadémiaira ment. Egyáltalán,

GRĀMA

TICA HVNGAROLATINA IN
usum puerorū recēs scripta Ioanne
Syluestro Pannonio autore.

De noua, apud nos, beneficio Principis nri
imprimendi arte ad Iuuenes Hexastichon.

Quisquis i hoc ludo studijs incūbis h' estis,
Hec noua quæ cernis iā esse diuina libet
progressum spondēt studiorū namq̄ tuorū,
Dives quæ nunq̄ Pannonis ora tulit.

Atq̄ tuo meritis noscesq̄, diesq̄ referre
Ne cesses grates qui exhibet ista, Duci.

NEANESI, Añ. 1539, die 14 Junij.

SYLVESTER JÁNOS
MAGYAR GRAMMATIKÁJA. 1539

ANTONII BONFINII

RERVM VNGARICARVM DECADES

TRES, NUNC DEMVM INDVSTRIA MARTINI

*Bronneri Bistriciensis Tegessyhanii in lucem
editæ, antehac nunquam excusæ.*

QVI BVS ACCESSERVNT

CHRONOLOGIA Pannonum à Noah usque hæc tempora, &
CORONIE Historiæ Vngariæ diuorsorum Auctorum.

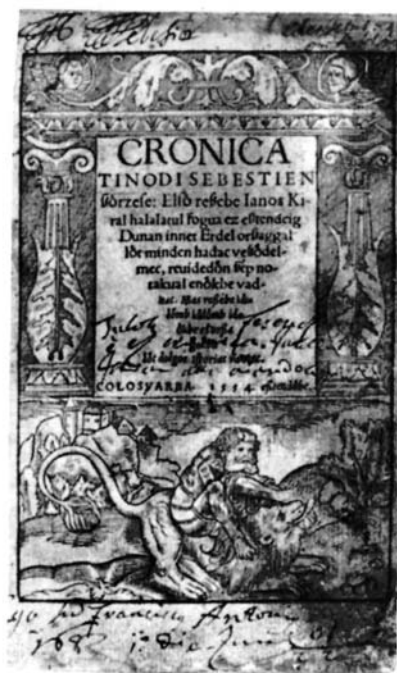
B A S I L E A E

EX ROBERTI VVINTER OFFICINA,

ANNO M D XLIII.

*Cum Cæsareæ Maiestatis gratia et
privilegio, ad annos sex.*

BONFINI MAGYAR TÖRTÉNETE
1543

TINÓDI KRÓNIKÁJA. 1554

HELTAI KRÓNIKÁJA. 1575

AZ ELSŐ TELJES MAGYAR PROTESTÁNS BIBLIAFORDÍTÁS
KÁROLI GÁSPÁR, 1590

miután a fenséges fejedelemnek bemutattam Grammatikámat, lángoló honvágy emésztett, s a fenségtől kapott tiszteletdíjat útiköltségre szándékoztam fordítani, és boldogan tértem volna haza, főként mivel öfensége ajánló levelet ígért ahhoz, akit Magyarország főurai közül megneveztem. De nyolc Marburgba érkező közrendű magyar diák s barátaim tőlük küldött levele teljességgel megváltoztatta hazatérési szándékomat, vagy legalábbis arra készítetett, hogy elhalaszszam. Valamennyi azt mondta ugyanis, és erősen állította, hogy mind az egész hazámnak inkább szolgálnám javát egy szótár kiadásával (amit szerte Magyarországon valósággal szomjuhozna a deákok), mintha személyesen, otthon tartózkodva tanítanám valahol éveig az ifjúságot vagy a gyülekezetet. Mivel pedig már több barátomnak tettem efféle ígéretet, elhatároztam, hogy megragadom a szótár kiadására Hannoverben kínálkozó alkalmat. Átdolgozásán, kibővítésén már régen dolgoztam. Görög szavakkal egészítettem ki, meghatározott szótagszámú költői idézettel láttam el, és szinte egy másik szótárrá alakítottam át. Ezekről a könyvkereskedőktől nem fogok ugyan nagy fizetséget kapni érte, de mégis örvendek, hogy így teljesítettem szegény kis hazám óhaját. Nem egy levélben kívánták ezt tőlem barátaim, akik panaszolták, hogy első szótáram kifogyott, még mielőtt tudomásukra juthatott, s valahány deák csak Marburgba, Wittenbergbe vagy Heidelbergbe jött, mind azt mondta: megbízásuk van, hogy ha rátalálnak, vegyék meg Magyarországon maradt többi barátjuk és tanítványuk részére. Négy vásáron keresték már, de ha Isten is úgy akarja, a húsvéti vásáron elő fogok állni vele. Eleinte úgy akartam ugyan, hogy ezt a bővített kiadást is a ti noricumiaitoknak⁴ ajánlom, és a kiadást hazánkba való visszatértemkor leendő utazásomig halasztom, de midőn hallottam, hogy a Hutter-család összeomlása és szétszóródása után a hitelezők a nyomdát is széthurcolták, és a csonka példányokat különböző személyeknek elkótyavetyélték, reményemet elveszítettem, s szívesen megragadtam ezt a lehetőséget, mert a noricumiaknál különben is tartottam az előszavak cenzúrájától. S ott egyébként sem remélhettem olyan tartózkodást, mint amilyen itt kínálkozik. Nemrégiben írtam a nagynevű Rittershusius úrnak – amikor egyszermind Nagyságodnak is írtam –, s arra kértem őt, hogy a magyar törvénytár javított példányát haladéktalanul küldje el, és írja meg, munkája fejében milyen ellenértéket kíván. Viselné gondját a kiadásnak,

vagy akár a híres-neves Johannes Rudolphus Lavaterus Tigurinus úr, a hannoveri iskola jeles rektora keresztkomájával, Biermann Konráddal. Íme, elfoglaltságom miatt nem írhatok Önagyságának. Ezért nagyon kérlek Téged, nemes férfi és pártfogóim legkedvesebbje, ne érezd terhesnek, hogy nevemben tisztelettel és szeretettel köszöntve emlékeztetted erre Önagyságát, és eljuttatod neki Grammatikám egy példányát, amíg ékeesebb ajándékkal fejezhetem ki hálámat kegyességének. Amit pedig ama példány gyenge viszontajándékként küldök Neked, kérlek jóindulattal vedd kezedbe, s tekints belé, ha időd engedi. Nekem pedig kegyesen nézd el, hogy említett elfoglaltságom miatt ezen a nyáron nem nyilváníthattam gyakrabban a lelkemben irántad érzett hálámat. A jövőben nem fogok kötelességemről megfeledkezni, csak Isten adjon erőt és alkalmat, amit remélek.

Levelet írtam egyébként a nemes és kiváló Asztalos András úrnak, szülőföldem szenátusának, és rokonaimnak is. És három példányt mellékeltem hozzá Magyar Grammatikámból¹. Ezeknek a csomagját az ambergi Schönfeld János úrral a Te alig hihető emberiségedhez küldtem. Tisztelettel arra kérem Nagyságodat, szíveskedjék Asztalos úrnak Nagyszombatba küldeni. Én Uraságodnak viszonzásként hálámat és készséges szolgálatomat ígérem, és ha annak dolgára valami költség felmerül, a legközelebbi adandó alkalommal hálásan fogom megtéríteni. Isten tartson meg egészségsben, s bocsásd meg sietésemet.

Kötelességszerűen köszöntöm a kiváló Cuno János urat, Burghardt urat és az altdorfi akadémia tudós tanárait, név szerint Scipio, Queccius, Piccart, Waldung, Mauritius urat stb.

Újból Isten veled, élj boldogul az Úr Jézusban.

Nagyságod lekötelezett buzgó szolgálója:

Molnár Albert

A szövegekészítés alapja: Dézsi Lajos: Szenczi Molnár Albert naplója és levelezése. Bp. 1898. 351–352. l.

1. *Szenczi Molnár Albert* (1574–1634) – sok irányú munkásságot fejtett ki: tudós szótáríró és grammatikus, magyar nyelvre ülteti át a zoltárokat, új – átdolgozott – kiadásban jelenteti meg a Károli-bibliát, s lefordítja Calvin Institúcióit. Zoltárfordítása voltaképpen az első tudatos műfordítás-gyűjteményünk. Költői nyelve Balassi vívmányait fejleszti tovább.
2. *Rem György* jeles nürnbergi jogtudós.
3. Nem Szepsi Csombor Mártonról, hanem Szepsi Láni Mihályról van szó.

4. *Noricumiak* – feltehetően nürnbergiek: Norica = Nürnberg.
 5. Szenczi Molnár Albert Grammatikája Biermann Konrád költségén jelent meg 1610-ben, Hannauban.

46

APÁCZAI CSERE JÁNOS¹
 MAGYAR ENCYCLOPAEDIA
 Utrecht 1653
 (Részlet a Bevezetésből)

Apáczai Cseré János a bölcsességszerető olvasónak boldogságot kíván!

Hogy imez új munkámra nézve igaz ítéletet tehess, Kegyes Olvasó, szükségesnek tartám, hogy elődbe adjam, mi szolgáltatott légyen nékem erre alkalmatosságot, és hogy ugyanez munkámnak minéműségéről s hasznavételéről is röviden szóljak.

Ami az elsőt illeti: már ennek előtte tíz esztendővel, midőn Kolozsváratt ama tudós és nagyhírű tanítónak, Poresalmi András² úrnak vezérlését szorgalmasan követvén, a szép tudományoknak tanulásában foglalatostkodtam, gyakorta történt, hogy ez a mély tudományú, jeles férfi a tudományoknak és mesterségeknek böcsit bő beszédivel magasztalná, és engem a házában nyájas társalkodására méltóztatván, az ő mélységes tanultságának kincseit, tudniillik a magaszterzte jegyzőkönyvét mutogatná, amelyben többnyire minden tudomány foglaltatott, és engem e példájának követésére szívreható szavaival ösztönözne. Én azért e példás szorgalmatosságát követvén, az ő írásából sokat kiírtam avégre, hogy hasznomra fordítsam. Nem sok idő múlván az isteni rendelés úgy hozta magával, hogy Kolozsvártól búcsút vévén, Gyulafehérvárra költöztem, holott minekutána a tudomány tengerében két ízben hajótörést szenvedtem, végezetre ama tudománnyal jeleskedő Bisterfeldi Henrik Jánosnak³ tanítványai közé számláltatván, oly tanítóra találtam az ő érdemes személyében, kiben szinte úgy lángolt a tudományok szereteti, mint az első oktatómban.

Ez a nagy tudós mind a tanulóhelyen, mind otthon arra igyekezett, hogy mindnyájunkkal elhítené e következő szavait, amelyeket magam is tőle sokszor hallottam, tudniillik, hogy a Szentírás illő magyarázásához csak annak lehet szerencséje, aki némüneműképpen részes minden tudománynak isméréiben. Arra pedig, hogy szert tehessünk oly kiterjedett

tanultságra, nincsen könnyebb általútunk, mintsem ez, hogy a sokféle tudományokat rövid szóba foglaljuk, és elménkben feljegyezzük. – Sőt, hogy íme, szavai szívre hatnának, és a gyenge tanítványiban erős gyökeret vernének, a tanítás közben, mindnyájunknak hallottára, nem általlotta azt mondani (amit ugyan igazán mondhatott), hogy ő már tizenhat esztendő korában az Alstedius⁴ Tudománytárkönyvének foglalatját úgy tudta, hogy könyv nélkül is elmondhatta.

Mennyire használt légyen ez a hathatós javaslat a tanuló-társaimnak, nem tudom, de én ugyan nekidühödve, Alstediusnak nagy Tudománytárkönyvét megragadtam, olvastam a regulákat, amelyek kezdetitől fogván a hangmesterségig [zenéig] benne foglaltatnak, és maga [noha] e munkában testem, lelkem elfáradott, rövid idő alatt szorgalmasan kiírtam. Akkor megújult bennem Julius császárnak⁵ példája, kiről a történetírók azt mondják, hogy midőn Gádes szigetében Herkulesnek templomában Nagy Sándornak képét látta, nagy búa merült, szívére vévén azt, hogy még semmi emlékezetre méltó dolgot nem vitt végbe oly korban, amelyben Sándor már a világot meghódította, s ugyanezért legottan tisztességes elbocsátást kívánt avégre, hogy nagyobb alkalmatosságot kereshetne valamely örök emlékezetet érdemlő dolognak végbevételére. Oly hatalmasan indítják a böcsületet szerető szívet a jeles emberek fényes példái.

Minekutána pedig a főtiszteletű és nagytudományú Geleji István⁶ úrtól, aki akkoron az erdélyi gyülekezetnek főpásztora és nagy jóltévőme vala, elégséges költséget kaptam avégre, hogy a frigyos Belgiomnak⁷ leghíresebb oskoláiban a tanulásomat nagyobb élémenetellel folytathatnám, a nagy tanítómnak javasolásiról megemlékezvén, mindenekelőtt azon voltam, hogy a tudósoknak nyomait követvén, a jelesebb tudományoknak mivoltát határozó magyarázatokat és azoknak részreosztásokat összeírogatnám. Végbe is vívém ezt a munkát, és mesterségek mesterségének nevezém. Azután az istenes dolgoknak tanulására készülvén, arra fordítám igyekezetemet, hogy jobban tanulnám a zsidó nyelvet, amelynek tanulásához a nagytudományú Árkosi Benedek⁸ úrnak javaslása szerint már ezelőtt fogtam vala, de sokra nem meheték, mivelhogy abban az időben (ó, idő! ó, mostoha idő!) senki sem volt a gyulafehérvári tudós gyülekezetben, aki ezt a szent nyelvet vagy maga tanulta, vagy tanítás által egyebekkel közölte volna. Ezt a nyelvet azért nemcsak immel-ámmal, hanem nagy szorgalmatossággal tanulgván, észrevövém,

hogy abban tökéletességre hiába igyekszem a káldeai, szíriai, rabbinusi, tálmudi és arábiai nyelvek segítségével nélkül. Azokáért engem ezeknek megtanulására is elragada kívánságom. Azonközben többféle nyelveken írott különböző könyvekre akadván, és azokat nagy csudálkozással olvasgatván, világosan kezdém látni, mi legyen az oka, hogy minket egyéb nemzetek a tanultságnak dolgában annyira fellyülhaladnak. Tudniillik sokkal rövidebb és könnyebb útjok vagyon a tudományokra, mivelhogy azokat az anyjok tejével szopott nyelven hallják, olvassák, közlik. – Mennyire legyenek e szerencsében részesek a francok, anglusok, belgák és egyéb napnyugoti pallérozott nemzetek? Mely közel járjanak a hajdani napkeleti tudós népekhez? Alább vagy feljebb valók legyenek-e a tudomány dolgában az égnek akármely része alatt lakó emberek? Ezek oly kérdések, amelyekre való feleletet azokra bízom, kik az említett nemzeteknek tulajdon nyelvöken íratott könyveiket nemcsak a leveleket ide s tova forgatván, hanem illő renddel, kezdettől fogva végig figyelmesen olvasgatják.

De mi szükség annak bizonyítása végett szót szaporítani, ami maga magát megbizonyítja? Nemdenem, ha ez említett nemzeteknek számos tudósaira tekintünk, arcánk pirulásával meg kell vallanunk, hogy vélek fel nem tehetünk? – Aminek ugyan (ha meg nem csálnak engem az érzékenységim) egyedül ez az oka, hogy jeles könyvekkel bővölködnek, melyekben a magok nyelvöken mindenféle tudományok megíratottak. Mert valamint az kétségkívül igaz, hogy az oly szerencsétlen nép, melyre a tudományok csak idegen nyelv által szivárkodnak avagy későn, avagy inkább sohasem emelkedik a tudományok tökéletességére, úgy ellenben bizonyos az is, hogy sokkal könnyebb azoknak tudósokká lenni, akik a tudományoknak megtanulása végett idegen nyelvek tanulatására nem szorulnak.

De mi haszna, ha távolról, csak henyéve nézem a kedves hazámnak siránkozásra méltó állapotját? Orvos és orvosság kell a nyavalyásnak. – Ha egyszermind öt vagy hat háznak födelén kicsap a tűz, futkosnak az emberek, a lángon által-sietvén azon vannak, hogy valamit avagy valakit a veszedelemből kimentsenek, némelyek a házfödelekre felerőlkednek, s vizet öntenek a tűzre, egy-mást kihordanak az égő házból, az étel, ital, álom akkor senkinek sem jut eszébe. – Ennek a látatnak képe nappal-éjjel mintegy szemeim előtt forgott, és elannyira furdalta bús szívemet, hogy azért gyakran nem

is alhatván, a tanulásra sem lévén kedvem, egyedül e nyugtalanító gonddal vesződtem: Vajon miképpen lehetne segíteni a kedves hazámon?

Annak okáért nekidühödtem az írogatásnak, és meg akarván kísérteni, mennyire mehetnék, egyéb nyelveken megíratott mindenféle tudományból valamit magyarra fordítani kezdtem, de mivelhogy engem e nyelvnek elegendő szók nélkül szűkölködő mivolta s mintegy mezítelensége már kezdetben elijesztett, félbeszakasztottam a munkámat egy ideig, míg Gázának⁹ könyvére nem akadtam, aki mindazt a könyvet, melyet Arisztotelész a sokféle állatokról írt, mindazt, amelyben Theophrasztosz a sokféle fáknak nemeit foglalta, deák nyelvre fordította . . .

. . . Gázának szavai. . . engem kimondhatatlan nagy bizodalommal, merészséggel, bátorsággal élesztettek, mert így gondolkodám, ha szabad volt, sőt hasznos is, hogy egy görög nemzetből eredett tudós ember a deák nyelvben ezt merészlette, bizonyára nékem, született magyarnak, az anyám tejével szopott nyelvre nézve nemcsak szabad, hanem szükséges is azont cselekednem. Annak okáért minekutána magamban erősen elszántam, hogy ha a kegyelmes Úr Isten még csak egy-néhány esztendeig nyújtja életemet, nem fogok előbb meghalni, hogysem a szép és hasznos tudományokat a hazám fiaival magyar nyelven közleném, egy új könyvnek készítéséhez fogék, amelyet az ő mindenre kiterjedő foglalatja miatt Pasoptronnak¹⁰ neveztem; ennek szerzésében pedig ily módat követék, hogy egy elsőbben a legjobb könyvekből a leghasznosabb és legszükségesebb dolgokat deákul kiírnám, a természethez illő rendbe szedném, és így könnyebben fordíthatnám a tudományokkal ekkor meg nem esmérkedett magyar nyelvre.

Azonban, míglen e munkámnak végrehajtásában foglaltoskodtam, mikor ingyen sem vélném, a főtiszteletű, széles-tudományú és nagyhirű Csulai György¹¹ úrnak, az egész erdélyi igazvallású keresztyén gyülekezet főpásztorának kegyesége és adakozása reám kiterjedett, aki elegendő útiköltséget küldvén, engem hazámba visszahívott. De az őszi alkalmatlan idő s több egyéb nagy akadályok engem arra kényszerítettek, hogy a telet akaratom ellen is külföldön tölteném. Minthogy pediglen kétségkívül elhitettem magammal, hogy a késedelem miatt ez a nagy jóltevőm neheztelni fog, és attól tartottam, hogy netalám valamely ellenségem az ő haragját ellenem felgerjessze, szüntelenül ez a gond furdalta szívemet, hogy valamit kigondolnék, amivel az elkésésemet szépíteném, a nagy-

tudományú mecénásomnak hozzám való különös jóakarattját épen megtartanám, s a gúnyolásra és megnevetésre hajlandó fondorlóknak szájokat meglakatolnám.

Azonközben hirtelen az juta eszembe, hogy mindezeket semmi egyéb móddal könnyebben meg nem nyerhetném, mintsem evvel, ha külföldön egy általam készült könyvecs két nyomtattatván, minden hazafiakkal megesmertetném azt, hogy hazámon kívül az időt hasznosan töltöttem, a kedves hazámat szünet nélkül szemeim előtt tartottam, és tőlem kitelhetőképpen kezdettem kimutatni a háláadatosságot, mellyel néki tartozom. Ámde szörnyen felháborította szívemet ez a gondolat, hogy ámbár a munkámnak készítésével már sok időt töltöttem, mindazáltal majd úgy, mint egy éretlen gyümölcsöt, meg fogják vetni a tudósok, s hogy azért talám élemedett koromig kellene ennek világra bocsátását halasztanom. Így bajlódván egy ideig a szívemnek epeszű fájdalomival, amint én hiszem, nem az Istennek különös rendelése nélkül történt, hogy Fortius Joakimnak¹² ama könyvére akadtam, melybe a tudományok tanulásának módját foglalta. Olvasám, s megigéztetvén a munkájából kitetsző felséges elméjétől és jeles tudományától, elvégzém magamban, hogy az ő vezérlését fogom követni, elhítetvén magammal, hogy a tőle mutatott ösvényen könnyű lesz az igaz tanultságnak bérére felerőlködnem. Ithon pedig szemembe tűnik imez írónak teljes igyekezete, amellyel arra célzott, hogy az utána élendőket oly dologra serkengetné, mely a szokatlanokra nézve igen unalmas, tudniillik a szüntelen való írogatásra, s ami több, nyilván látom, hogy az ő írásoknak siettetett közre bocsátását hasznosnak tartotta. Az ő szavai ezek: – Meg nem vetem azoknak szokásokat, akik egy ideiglen duggatják a szüleményeiket, hogy idővel jól érett gyümölcs gyanánt kiadatván, nagyobbra böcsültessenek, de a hosszas halogatást jóvá nem hagyhatom, mert meg nem fogom, micsoda babona ígézheti meg az írókat annyira, hogy kilenc esztendeig titokban tartsa a munkáját, és kérettetést várjon, hogy már valahára kibocsássa. A buzgó szív nem szenved a halasztást. Késedelmeskedjenek bár a nyúl szívű és csüggő nyakkal ballagó emberek, akiknek elég, ha valamieskét tudnak, ha az életöknek vége előtt egy néminemű dicséretre méltó írást világra bocsátanak, de vajon az oly hadivezér, aki arra vágyódik, hogy a neve eltörülhetetlen jegyekkel felíratassék a dicsőség templomában, időről időre halasztja-e az ő vitézi cselekedetinek végbevételét? Nemdenem inkább arra törekedik, hogy rövid

idő alatt az egész világot meghódította? – Ehhez járul az, hogy némely írók sietséggel kellemeteseb, illendőbb és méltóságosabb munkát készítenek, hogysen mások hosszú ideig tartó írogatással. Tudom, hogy mások efelől más értelemben vannak. Kövesse ki-ki azt, amit jobbnak tart. De te, aki fő polcra vágyódsz, tágítsd el magadtól a késedelmet. Többire mindnyájan, ha mi tetszöt találnak Cicerónak¹³, Fabiusnak¹⁴ és egyéb régieknek írásiban, azt már megszeghetetlen törvénynek tartják. – Az ilyenek igaz ítélet nélkül szűkölködnek, és ingyen sem tudják, hogy ők is emberek, mint amazok. Horatius¹⁵ parancsolja, hogy késni kell az írásoknak kiadásával. Ez immár szent parancsolat. Ha valamely hamarjában készített munkát akarsz világra bocsátani, mindnyájan azon regét fogják dúdolni, s azt kívánni, hogy a kiadást a kilencedik esztendőre halasszad.

Ezek Fortiusnak szavai, amelyeket olvasván, eltökélttem magamban, hogy a könyvemet késedelem nélkül kinyomtatassam, jelesben azért, mivelhogy a dolgot jól megesszmélvén, nyilván láttam, hogy ezzel jó példát fogok mutatni az utánam következőknek, ellenben pedig, hogy háláadatlan volnék a jóakaróimra, barátimra s hazámra nézve, és kemény számadástól kellene tartanom, ha az Istentől vett akármilyen kicsiny tehetséggel nem élvén, az alkalmatosságot elmulatnám, s az üres időmet a nemzetemnek haszna nélkül eltölteném. E fontos okok által meggyőzöttvén, a számomra küldetett útiköltségnek egy részét (ámbar az nekem egyébre is kellett volna), minthogy más módomban nem volt, a könyvnyomtatónak adám, és így idő előtt ugyan, de mindazáltal az Istennek segítségével bízván, kezdém a munkámat nyomtatni. Ezekből már eléggé észreveheted, Kegyes Olvasó, mi szolgáltatott légyen nekem alkalmatosságot e könyvnek kinyomtatására.

Most már, hogy ugyane könyvemnek minéműségét lássad, ámbar ezt a könyv maga is kinyilatkoztatja, a szándékomat elődbe terjesztem. A fő indítóokom ez vala: hogy a magyar nyelven írt tudományos könyvek nélkül szűkölködő nemzetemen tőlem kitelhetőképpen segítenék, s oly könyvet adnék a magyar ifjúságnak kezébe, melyben az anyai nyelvén többire minden szép és hasznos tudományokat olvashatna. A hiábavaló vetélkedéseket egyáltaljában elkerültem. Oly dolgokat, amelyeket tudni szükséges és hasznos, a legjobb könyvekből kiírtam, illő rendbe szedtem, s a szabad igazságnak zászlója alatt közlöttem a hazám fiaival, szüntelenül

szemeim előtt tartván Senecának¹⁶ ama szavait a XLV. levelében: Panaszolkodol, hogy nincsenek elég könyveid. – Ha kevés is, csak jó legyen, elég. – Sokféle könyv gyönyörűséget, egy bizonyosnak olvasása élémenetelt szerez. Aki az elméjében feltett célját el akarja érni, egy utat kövessen, s abból majd ide, majd amoda ki nem térjen. Ez nem menés, hanem lézzegetés. Ha az én csekély munkámat is olvasod, emlékezzél meg, hogy azok közül vagyok, akik ugyan ingyen sem gondolják, hogy az igazat feltalálták volna, de azt mindazáltal keresik, és pedig általkodva keresik. Senkinek rabja nem vagyok, senkihez nem ragaszkodom. Sokat tulajdonítok a böles férfiak ítéletinek, de valamicskét a magaménak is, mert kevesebb az, amit ők feltaláltak, hogysen az, aminek feltalálását mireánk hagyták. Talám többre mentek volna a szükséges dolgokban, ha a szükségtelenekben nem fáradoztak volna. Nem elmét élesztő valóság, hanem szójáték az, amivel sok időt töltenek a követők. Kétséges szókkal élven, csomót kötünk, amelynek feloldását okosságnak tartjuk. Vajon reáérünk-e az ily hiábavaló csevegésre? Tudunk-e azért már jól élni és halni? Nemdenem jobb volna teljes igyekezetünkkel azon lennünk, hogy ha megcsalnak is a szók bennünket, a dolgokra nézve meg ne csalatkozzunk? Mivégre adod előmbé a hasonló ígéknek különbségét, melyeken a vetekedésen kívül senki meg nem akad? A dolgok csálnak, azokat különböztessd. Ugyanazont mondhatni a patvaros beszédekről, mert mi egyéb nevet érdemelnek a fortélyos kötések, melyeket nem tudni nem kár, tudni is haszontalan. – Vajha ezt a hasznos tanácsot mindenkor szemeik előtt tartanák a mostani tudósaink. Ha kevesebb volna a kocódás, boldog Isten, mire mehetnénk a tudományokban!

Mi vehetne engem reá (úgymond Seneca), hogy az időt ama számos könyveknek olvasására vesztegessém, amelyek a te ítéleted szerint is magokban csaltságokat foglalnak? Lám, az egész életünk csalárd, ezt igazítsd meg, ha oly éles az eszed. Szükségesnek tartatik, ami szükségtelen, s ha nem szükségtelen is, semmi haszna nincsen avégre, hogy szerencsés és boldog legyen, mert nem mind jó, ami szükséges, minthogy a szükséges dolgok közül némelyek igen alávalók. – Miért vesződöl hiábavalósággal, miért nem fordítod inkább gondodat annak megmutatására, hogy a drága idő többire szükségtelen dolgoknak vadászására vesztegeltetik, s hogy sokan, míglen az életre szolgáló eszközöket keresik, az életből kifogyanak? Ha serényen futnánk is, sebességével megelőzne minket

az életünk; most pedig, mivelhogy késünk, úgy röpül el mellettünk, mintha nem is élénk; az utolsó napon végződik, minden nap fogdogál. De más időre halasztom ezt a vetelkedő tudóskákkal való pörlekedést, kik a követendőt elmulatván, és az elmulatandót követvén, magokat elméseknek tartják. – Ezek Senecának arany szavai, melyeket ha talám bé nem teljesítettem, legalább nagy gondom volt arra, hogy az írásomat ezekhez alkalmaztatnám.

Most már, hogy végbevigyem azt is, amire engem a lelki esméretem kötelez, röviden elbeszélem, kiktől és miket kölcsönöztem légyen. Ezt pedig azért is cselekszem, hogy mintegy kéznél fogva vezessem a tanítványokat ama dolgoknak világosabb esmérére, amelyeket e könyvecskébe foglaltam, de jelsben azért, hogy elkerüljem ama kemény vádolást, mellyel a nagy Plinius¹⁷ megpirította a másoktól vett tollal ékeskedő könyvszerzőket, akiket a T. Vespasianushoz írott előbeszédében imígyen korpáz: Én azért az előttem élt íróknak kedvezek, sőt a jövődőknek is, akik kétségkívül úgy fognak a mi írásainkkal bánni, amint mi bánunk az előttünk élteknek írásival. Észreveheted azt abból, hogy azoknak neveik alatt említem a dolgokat, akiknek könyveiből azokat kiszedegettem. Mert az én ítéletem szerént nemes erkölcsű emberhez illő szégyen azt nyilván megvallani, kinek kelljen köszönnel élémeneteledet; ellenben pedig csak rossz emberhez férhet az, amit az imént említett írók cselekedtek. Mert tudjad azt, amit én e könyvszerzőknek írsaikat egybevetvén tapasztaltam, hogy egymástól lopván, a dolgokat szóról szóra kiírták, s mindazáltal az egyik a másiknak nevét sem említette. Nem indultak ők Virgiliusnak¹⁸ jeles példája után, nem követték Cicerónak őszinteségét, aki a köztársaságról írott könyvében magát Plátón¹⁹ követőjének vallja, aki azt mondja, hogy a leánya vigasztalásában Crantort²⁰, az ember tisztiről írt könyvében pedig Panetiust²¹ követte. Mindazáltal, tudod, ez a két könyv megérdemli, hogy ne csak olvassad, hanem hogy eltörölhetetlen jegyekkel elmédben feljegyezsed. Bizonyára nemesak jámborság nélkül, hanem ész nélkül is szűkölködik, aki orozásban kapatni akar inkább, hogysen a kölcsönt lefizetni, holott másnak fő pénzéből ered a nyeresége. . .

Ezeket oly bővön adám elődbe, Kegyes Olvasó, azt akarván veled nyilván megesmértetni, hogy a legnevezetesebb és a magok nemében legtanultabb férfiak nem szégyenlették a másoktól való kölcsönvevést, akiknek jeles példájok nékem paizs gyanánt fog szolgálni a mómusok [gánecoskodók]

ellen, akik engem gyalázní fognak azért, hogy csak másoktól vett tollal ékeskedem. Nem könnyen véti el az utat, aki jó kalauzoknak vezérlése után indul, és az óriás vállain ülő gyermek többet lát az óriásnál. Hitesse el azért magával az olvasó, aki e könyvbe tekinteni méltóztatik, hogy minden, ami benne található, nagy tudománnyal jeleskedő írónak hiteles bizonyoságaikra építetett.

Már, ezek így lévén, csak az vagyom hátra, hogy e könyvvel való életről szóljak. Itt azért rövid szóval elődbe rakom a rendet és módot, amelyhez szabnám tanításomat, ha valahára tanítványaim volnának. Mindenekelőtt azon valék, hogy a tudatlan ifjak magyarul olvassák és megtanulják a múlt dolgokat, melyek a szentírásban és egyéb, világi könyvekben feljegyezettek; azután kérdezkedéseim által megkísérteném őket, és megmutatnám, ezeknek micsoda hasznát vehesék az emberi életben. Így gyakorolván őket egy ideiglen, ha észrevenném, hogy meglehetősen elémentek a tanulásban, ezt a magyar Tudománytárkönyvet adnám eleikbe, és velek olvastatnám, nem ugyanazon rend szerint, amelyet az írásomban követtem, hanem azt javaslanám, hogy egy elsőben ennek valamely könnyebb részét tanulják, p. ok. [példának okáért] a földleírást, szemek előtt tartván oly golyóbit vagy abroszt, melyen a föld leíratott. Ezt a tudományt elméjükbe nyomnám, ily kérdésekkel élvén: Hány részre osztatik a föld? Melyek a napkeletre vagy nyugotra, északra vagy délre hajló országok? Hány a tartomány? Melyek ezekben a legvirágzóbb országok? Melyek a nevezetesb tengerek, források, folyóvizek, tavak? Melyek az említésre méltó hegyek, barlangok? sat. Azután megismergetném velek a természeti dolgokat, aminéműek az élő állatok, a füvek, a bányászatok sat. Továbbad az ember magaviseletét, gazdaságot, városi igazgatást illető dolgokban oktatnám őket, s azt kívánnám, hogy e kérdésekre feleljenek: Mi a lelki jóság? Melyek ennek a köz- és a különös tulajdonságai? sat. Mi a szüléknek, gyermekeknek, cselédnek tisztí? Mivel tartoznak az előljárók a népnek, s viszontag a nép az előljáróknak? sat. Végrezetre őket a számvetési, földmérési, természetvizsgálási és minden egyéb, még hátra lévő tudományra tanítanám. De mindezekre nézve attól tartván, hogy netalám az emlékező elméjüket igen terhelve, az eszköznek élit megtompítsák, csak azt kívánnám, hogy a fő dolgokat könyv nélkül tudják.

Minekutána pedig látnám, hogy a tanítványaim már ezekkel néműnműképpen megismerkedtek, jól tudván, mely sok kívántassék arra, hogy ne csak tudóskák, hanem valóban

tudósok légyenek, reávenném őket oly idegen nyelveknek megtanulására, melyek által, mint csatornákon, reájok szivárkodnának a tudományok. Első volna a görög nyelv. . .

Így ajánlván a jó könyveket, őket a hasznos olvasásra is tanítanám, s azt javaslanám, hogy egy könyvet készítsenek legalább annyi tiszta árkusból, amennyire íratott ez a Tudománytár, s az ebben foglaltatott dolgokat a leveleknek számaik szerint feljegyezzék ilyképpen: I. lev. A tudományok kezdetéről. II. Az Isten lételeének megbizonyítása sat. Így jegyeztessek fel a többi is, minden jegyzés után közben-közben annyi helyt hagyván, amennyi elegendőnek látszik avégre, hogy mindenik jegyzés után elférjen a többi, amit úgy, mint akár-melyik jegyzéshez tartozót, méltó kiírni egyéb jó könyvekből. Ezt a módot kövessék a többi könyveknek olvasásában is, p. ok., ha Mojzes könyvét olvasandják, az I. könyvnek egész első részét ily cím alá foglalják: A teremtszről. Ez alatt pedig írják a fő dolgokat és mondásokat, feljegyezvén azt is, hányadik versben légyenek. Azonképpen a II. részt olvasván, a benne foglaltatott fő dolgokat e cím alá írják: A házasságról sat. Szinte úgy, ha Platón könyvében azt olvasnám, hogy a perzsák az ő bévett szokások szerint az oly gyermeknek nevelését, aki fejedelmök leendő vala, olyan férfiúra bízták, aki legbölcsebb, legigazabb, legerősebb, legmértékletesebb volt egész Perzsiában; ezt ily cím alatt feljegyezném: A fejedelmekről sat. Némelyek, ha a könyvkaraj [lapszél] elég széles, arra írják a jegyzéseket . . . Hasznosak az ilyen jegyzések is, de jobb az előbbi mód, amely szerint az emlékezetre méltó dolgokat úgy feljegyezhetni, hogy a könyveket meg ne moeskoljuk. — Végezetre, hogy semmit el nem mulatnék, ami hasznos a tanítványoknak, evvel a szerettem Fortiusomnak beszédéből kölcsönözött ösztönözéssel élvén, véget vetnék a tanításomban:

Egyelsőben, ha katus [félénk, elpuhult] ember nem vagy, a legmagasabb polcra erőlkedjél. Ne gondold azoknak alávaló vánságokkal, akik azt óhajtották, hogy Cicerónak bár csak árnyéki lehessenek. Ne tartsd azt sajátodnak, hogy régi, nemes, érdemes és dicsérettel magasztaltatott nemzetből eredtél. Jól nem lakik az, aki másnak szájával eszik. Vedd észre, hogy semmi különbség nincs azok között, akik sohasem születtek, s akik semmi emlékezetre méltó dolgot nem művelvén, ez életből kimúltak. Szeresd a munkát. Kerüld a kényes életet és szófia beszédeket. Kerestén-keresd az alkalmatosságot, amellyel élvén, vagy magad tanulhass, vagy másokat taníthass. Fáradhatatlan légy az írogatásban. Egyedül az olvasás

keveset használ, több időt kell tölteni a gyakorlással. Merem mondani: annál tudósabb lész, mennél gyakrabban fogsz tanítani. Igazán mondatja azt egy bölcs poéta a bölcsességgel:

A gyakorlás volt atyám,
Ráemlékezés anyám.

Ha tanulsz, jól figyelmezz a tanító szavaira, ha tanítasz, ne kövesd azoknak szokásokat, akik magokat reá viselvén, úgy szólnak, mintha lassú teknősbékák másznának ki a szájokból, és egy óra alatt csak tíz szót is alig mondanak: akiknek céljuk nem egyéb, hanem hogy a tudatlanoktól tudósoknak tartassanak. Remélhetik-e az ilyenek, hogy a tanítványaikat valahára a tudománynak magas bérceire felvezetendik? Nem álmos szemmel, hanem buzgóságosan kell látni akármi dologhoz is, kiváltképpen pedig a tanításhoz. A haszonra nézve a tudományszeretőknek a tanuláshoz ideje szinte az, ami a szántó-vető embernek az aratás, s vajon ki hagyhatja jóvá aratáskor a késedelmeskedést? – Éljük a természeti tehetségünkkel. Azokat az órákat, amelyeket mások arra vesztegetnek, hogy az embertársaiknak kedvüket hízelkedve keressék, mi a tudományoknak szenteljük. A valóban bölcs ember az ő nagy voltát a maga tetteiben helyezteti, nem pedig a tarka hírnek trombitájában. Valóban nagy akar lenni inkább, hogysen nagynak tartatni. Ha az olvasás közben az frogatás és gondolkodás fáradságos is, ne hagyjunk alább igyekezetünkben. Munkálkodjunk, míglen az ereinkben a vér mozogni fog; holtunk után szabad a nyugovás. – A magánosságot felettébb ne szeressük. Társalkodjunk a tudós emberekkel. Boldog Isten! mi sokra mehetne az rövid idő alatt a tudományokban, aki a napnak minden óráit úgy tölténé, hogy (csak néha-néha egy kis ideig megpihenvén) mindenkor vagy tanulna, vagy tanítana, vagy frogatna. Ha az alkalmatosság magával hozza és kitelik tőled, tanító légy inkább, hogysen hallgató, mert sokan vannak, akik tanulásban foglalatoskodván megöregednek, de azért nem alkalmatosak arra, hogy egyebet szóval vagy írással tanítanának. – Ha gondod vagy arra, hogy felékesítsd a lelkedet, mely téged az oktalan állatoktól megkülönböztet, szükséges, hogy minden tudományokat megtanulj, amelyek hasznokra és szépségekre nézve tanulásra méltók. Azok, akik nagyobb gondot viselnek a testökre, hogysen a lelkökre, szép dolognak tartják, ha valaki egy bizonyos tudománnyal mindeneket fellyülhalad, de bizonyára sok-

kal szebb dolog, ha valaki mindenféle tudománnyal jeleskedik.

Egy könnyű tudományt akármi tudatlan kofa is megtanulhat, sőt azt állítom, hogy annyi esztendő alatt, amennyit némely csúfos emberek egy nyelvnek tanulásában töltenek, azt még a szarka is megtanulná. — Ezek (úgymond Fabius) meg nem gondolják, mi nagy ereje légyen az emberi észnek, amely oly gyors, oly sokfelé forgó, hogy azért egyedül egy dologban nem foglalatostkodhatik. — Efelett azt is javaslom, hogy tanulásnak okáért egy városban ne maradj sok esztendeig. Álmoság és tudatlanság lesz e mulatásodnak gyümölese. Sem nékem, s azt tartom, egyébnek sem vált kárára az egy főoskolából másba való általmenetel. Ellenben nagyon, de későn bántam meg mindenkor, hogy egy városban igen sokáig mulattam. — El ne csüggedj, ha eleinten kedved szerént nem folynak dolgaid; lám, a legnagyobb dolgoknakis kicsiny az eredetök. Tulajdonok az többire minden tudományoknak, hogy kezdetben nehézséget mutatnak a tanulóknak, de ezt a belölök származó haszon könnyebbiti. El ne idegenítsen azért minket egy kis nehézség a tanulástól. Görögországnak daliái hajdan az aranygyapjút a tengeri habokkal és nagy veszedelmekkel küszködven keresték, és mivelhogy a vitézség volt a vezérok, szerencse a kísérőjök, a dicsőség kívánása hatalmas ösztönök, meg is találták, s magokkal el is viték, minekutána a tűzlehelő irtóztató bikákat meggyőzték, a sárkányt elaltatták, s megölték, és annak fogaiból támadott hadi sereget arra kényszerítették, hogy önnönmagára fordítván fegyverét, magát kivégezné [Argonautika]. Az amazonok a jobb emlőjüket kiégeték, hogy a harcolásban a kezöket meg ne akadályozná. Démokritoszról²² némelyek azt állítják (amit ugyan alig hihetni), hogy magamagát megvakította csak azért, hogy a testi szem a lelki szemnek élit gyakorta megtompítja. — Ezek s több efféle példák méltán ösztönözhetnek bennünket. Rajta légyünk azért mindnyájan, hogy egyebeknek jeles tetteik által felébresztetvén, fáradhatatlan igyekezettel magasra emelkedjünk. A kényes élet, a tunyaság, a haszontalan és csak nyelves kofákhoz illő mendemondával való időtöltés nem illik nagyravágyódó emberhez.

Aki veritéktől fél, nem győz pályafutásban. Ó, mely nagy kár, hogy eddig is a fiatal korunknak virága gyümölestelen volt, akár az a sok álom, akár a nyavalyák, akár a hívságos foglalatosságok, akármi egyéb ok miatt történt. Elröpült a visszatérhetetlen idő anélkül, hogy hasznunkra fordítottuk volna! — Juttassa ki-ki eszébe, mely hitván módra

töltötte légyen életét kisded korától fogva, emlékezzék meg, mely sok napot töltött légyen haszontalanul, bosszonkodjék magára, bánja meg a kábaságát, és nagy buzgósággal hozza azt helyre, amit elmulatott. Búcsúzzék el a tunya élettől, alább ne hagyjon az igyekezetében amaz akadályok miatt, amelyeket a természetnek változhatatlan rendi lábaink alá gördít; a böles ember ezektől meg nem ijedhet. A dicsőségre vágyakozó nemes elme nem szorul a szerencsének kedvezésére, mert (igazán szólván) aki a nyakán aranyláncot hordoz, ki a házának falait és pitvarit a fényes tisztiségekre emelkedett eleiknek képeikkel ékesíti, azért nem nagy ember, hanem az valóban nagy, aki illő magaviselésével, ékesenszólással jeleskedvén, mind önnönmagának, mind az övéinek dicsőséget szerez. Kevesen veszik észre, mely bizonyos és tartós boldogságban részesüljenek azok, akiknek fő gondjok az, hogy soha el nem mulandó dicsőségre szert tehessenek. A szerencsének ajándéki, úgymint a testnek ékes termete, a városok, az országok változnak, romlanak, elenyésznek; az öröklődéssel és fáradozással keresett lelki jósnak és tudománynak díszei örökké maradandók. — Ezeket sem fegyvertől, sem tüztől, sem latroktól, rövid szóval, semmi ellenkezőtől nem kell féltenuk. De véget vetek. Rövid az életünknek ideje. (Vajha ezt meg gondolnád, ó, virágzó és jóreménységű ifjúság!) Sebesen folynak az órák, enyésznek a holnapok, eltelnek az esztendőök, és kicsiny azoknak számok. Ezenkívül az evés, ivás, a játékok, a hiábavaló foglalatosságok és a nyavalyák tölünk az életünk rövid idejének nagy részét elragadják, és (ami rettenetesebb) a kegyetlen Lachesis²³ készen tartja az ollóját, mellyel, mikor ingyen sem vélnök, elmetszi életünknek fonalát. Ha nagy állhatatossággal nem iparkodunk, hogy az időt hasznosan eltöltsük, dicsőség nélkül, barmok gyanánt fogunk az életből kimúlni! —

Ezeket hogy elődbe adnám, Kegyes Olvasó, magamra nézve szükségesnek, reád nézve hasznosnak tartottam. Amelyekből már eléggé megtetszik, hogy én azok közül, akik a magyar ifjúságnak dolgát a tanulásban előmozdíthatják, legkisebb vagyok, de a szándékomra nézve, mellyel ugyane célnak elérésére arányozok, nincs, aki rajtam kifogjon.

Élj! friss légy! s ha mi jobb van nálad,
röjtve ne tartsad;
Hogyha pedig nincsen, velem együtt élj
az enyémmel.

[Horatius: Epist. I. 6, 67 – 68.]

Én azok közül valónak vallom magamat, akik elémvén a tudományokban, írnak, és írva élémnek. [Augustinus leveleiből.]

A szövegekzés alapja: Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. (Sajtó alá rendezte: Bán Imre.) (Magyar Klasszikusok.) Bp. 1959. 37–54. l. (Latinból ford.: Rájniz József, 1803.)

1. *Apáczai Csere János* (1625–1659) – a magyar nevelésügy és tudományfejlesztés úttörője. Munkáiban olyan művelődési programot dolgozott ki, melynek megvalósítása egyet jelentett volna az erdélyi társadalom osztályviszonyainak erős átalakításával. Követelte a nemzeti nyelv használatát a tudományban, az anyanyelven való ingyenes népoktatást és a főiskolák számának szaporítását. 1653-ban, Hollandiából hazajövet, a gyulafehérvári akadémiaára került. Ezméi miatt 1655-ben meg kellett válnia gyulafehérvári állásától, s a kisebb kolozsvári iskolához helyezték át, de ezt is akadémiai fokra fejlesztette.
2. *Porcsalmi András* (1617–1681) – 1642-től kolozsvári tanár; ott működött még Apáczai igazgatósága alatt is.
3. *Bisterfeld, Johann Heinrich* (1605–1655) – a gyulafehérvári kollégium tanára 1630-tól haláláig.
4. *Alstedius (Alsted), Johann Heinrich* (1588–1638) – Bisterfeld apósa, 1629-től haláláig tanított Bethlen Gábor kollégiumában. *Encyclopaediája* a kor legnépszerűbb tudománytára, Apáczai egyik fő forrása volt.
5. *Julius császár* = Julius Caesar. Gades = a mai Cadiz városa.
6. *Geleji Katona István* (1589–1649) – kora legjelentékenyebb ortodox református teológusa, 1633-tól erdélyi püspök. Egyházi írói és nyelvész munkássága is említésre méltó.
7. *Frigyos Belgiom* – Németalföld hét északi tartományát jelenti, melyek 1579-ben az utrechti unióban „frigyre léptek”: Spanyolországtól elszakadtak, és köztársasággá szervezkedtek.
8. *Árkosi Benedek* – 1649-ig a gyulafehérvári kollégium tanára volt. Nem tévesztendő össze hasonló nevű két unitárius kortársával.
9. *Theodórosz Gaza* (1395–1478) – görög humanista. Latinra fordította *Arisztotelész* állattanát és *Theophrasztosz* növénytanát. *Arisztotelész* (i. e. 384–322) – az ókor nagy filozófusa. L. még a 68. szemelvény 3. jegyzetét. *Theophrasztosz* (i. e. 372–287) – görög filozófus, *Arisztotelész* barátja.
10. *Pasopton* – mindent látó.
11. *Csulai György* – 1635-től a fejedelmi udvar lelkésze, majd 1650-től püspök.
12. *Fortius* – Joachim Sterk van Ringelbergh (1470–1536) – flamand származású humanista. *De ratione studii* című híres műve 1529-ben jelent meg.
13. *Cicero, Marcus Tullius* (i. e. 106–43) – híres római szónok és államférfi. L. még a 33. szemelvény 6. jegyzetét.
14. *Fabiuson* valószínűleg Quintus Fabius Pictor (szül. i. e. 254 k.) római történetírót kell érteni.
15. *Horatius, Quintus Flaccus* (i. e. 65–i. sz. 8) – a legnagyobb római lírikus és satíraíró.
16. *Seneca, Lucius Annaeus* (i. e. 5 k.–i. sz. 65) – római stoikus filozófus. L. a 69. szemelvény 14. és a 76. szemelvény 3. jegyzetét.

17. *Plinius, Gaius Secundus, id.* (23–79) – római író és híres természettudós. Itt *Historia naturalis* című művéről van szó, amelyet Vespasianusnak ajánlott, s amely az egész ókori tudományosság enciklopédiája volt.
18. *Vergilius, Publius Maro* (i. e. 70–19) – neves római epikus költő. Fő műve az *Aeneis*.
19. *Platón* (i. e. 427–347) – a legkiemelkedőbb ókori görög idealista filozófus. L. még a 76. szemelvény 25. jegyzetét.
20. *Crantor* (i. e. 340–275) – görög filozófus.
21. *Panaitiosz* (i. e. 180–110) – görög sztoikus filozófus.
22. *Démokritosz* (i. e. 460–370) – híres ókori görög materialista filozófus.
23. *Lachesis* – az ember életsorsát szövő-fonó párkák egyike, aki az élet fonálát elvágja.

47

CZVITTINGER DÁVID

SPECIMEN HUNGARIAE LITERATAE¹

1711

(Részlet az Előszóból)

Minden időben megvolt az az igen dicséretes szokás, hogy a tudományban s erényben kivált férfiak nevét, tetteit és írásait nyilvános feliratokban és emlékművekben megörökítve átadták az utókornak, s ez a mi korunkban is tagadhatatlanul megtalálható a legtöbb művelt európai népnél. Azonkívül ugyanis, hogy az ősök emlékezete és versengésre készítő példája minden jövőendő nemzedéket hevesen ösztönöz arra, hogy az erények útját fáradhatatlanul róják, az ilyen ragyogó példaképek mindenkor fáklyaként világítanak előttük, hogy ugyanazon utat sikeresebben járják meg. – Ugyanakkor pedig láttam, hogy majdnem minden népnek megvan a maga írója, aki a kiváló tudományú férfiak nevét, írásait, a rájuk vonatkozó ítéleteket és feljegyzéseket összegyűjtötte, felsorolta és külön műben összefoglalva feldolgozta, egyedül csak a magyar népnek nem akadt mindmáig ilyen írója: – Továbbá észrevéve ezt a hiányosságot, már régebben elkesergett a kiváló főúr, Révai Péter² *De Monarchia et S. Corona Regni Hungariae Commentarius* c. ragyogó munkájában ezekkel a szavakkal: „Gyakorta fel szoktam panaszolni s kárhözhatni a mi magyar nemzetünk szerencsétlenségét, hogy bár a mi őseink leleményességükkel és harci vitézségükkel nemegyszer kiváltak, mégis kevesen akadtak olyanok, akik tetteiket írásba foglalták volna. Talán azért, mert beérték magával a

vitézséggel, ami képes dicső tettekre, de azzal már nem törődik, hogy ezért dicsőítsék is. Nem is hagyták hátra tetteik méltó emlékezetét. Nem tudták tehát, hogy a hírnév megvetése a vitézség semmibevevését vonja maga után, az utókor viszont mindenkinek megadja az őt megillető tiszteletet, és a hősöket az örökbecsű történeti könyvek őrzik meg szent tiszteletben, és nem a rövid életű paraszti szóbeszéd.” – Ehhez az ugyancsak jogos panaszhoz járul az, amit legutóbb egy Reinmann Jakab Frigyes³ nevű író Versuch einer Einleitung in die Historiam Literariam c. könyvecskéjében írt. Ugyanis arra a maga feltette kérdésre: Hol találunk tájékoztatást magyar könyvekről és írókról? – ezt a választ adta: Egyetlen szerzőről sem tudok, akit e vonatkozásban említhetnék, de nem is hiszem, hogy bárki valaha is írt volna e tárgyban, vagy valami fontosat írhatott volna, mert a magyarok természetüknél fogva mindig többre becsültek egy telivér paripát vagy egy fényes szablyát, mint egy ritka könyvet. – Ezzel jogosan szembeszegezhető Neuburg Ferdinánd megbízható nyilatkozata, aki a következőket mondja Hofmeister... c. könyvének 1127. lapján: „Továbbá több magyar is képesítést szerzett itt, és bizonyosságot tett arról, hogy nemcsak a legmagasabb papi méltóságokra, hanem az összes fent említett tudományok elsajátítására is elég fogékonyak és alkalmasak.”

Mindezt megfontolt lélekkel mérlegelve, végre elhatároztam, hogy más nemzetek példájára az én hazám híres íróit is megismertetem a nyilvánossággal, próbára téve erőmet, mire képes ebben a vállalkozásban, s mi az, amit már nem bír el. Kétségtelen ugyanis, hogy egy ilyen nagyszabású munkához olyan érett korú és igen csiszolt ítélőképességű férfiúra lenne szükség, aki az irodalom minden segédeszközével és kellékével fel van vértezve, a szerzők egész sorának olvasásával a lehető legtöbbet foglalkozott, azaz minden tekintetben a legtökéletesebb. – Azonban a jóakarát, ha a szükséges erő hiányzik is, nem fosztható meg minden dicsőségtől. Ezért nem lenne jogos vagy méltányos, ha bárki is helytelenítené ezt a szándékomat, minthogy ezzel nemcsak szülőföldem páratlan szeretetéről akarok tanúságot tenni, hanem egyúttal honfitársaimat is, valamint bármely más tudós férfiút is ösztönözni akarom, hogy ezt a tárgyat gondosabban és eredményesebben kifejtsse, mint nekem most módomban volt. – Elhatároztam tehát, hogy ezt a Tükröt [Speciment] izelítőül a hozzáértők elé bocsátom, bár ez a munka korántsem teljes, és minden részében végleges; magamnak is szándékomban áll bővíteni és javítani, és min-

den módon tökéletesíteni, ha megadja a sors, hogy békésebb idöket megélve, kedvezőbb viszonyok közé jutva, alkalmam lesz alaposan megismerni hazám íróit. Minthogy pedig azok, akik a tudósok közé sorolhatók, azaz valaha valami érdemes munkával a nyilvánosság elé léptek, olyan nagy számban találhatók Európa-szerte, hogy lehetetlen, vagy legalábbis igen nehéz hiánytalanul mindegyiket megemlíteni, ezért én készségesen bevallom, hogy több tudós magyar van, akiről nem tudok, mint akit ismerek. De ezért senki se csodálkozzék, mert a mostani helyzet arra kényszerített, hogy elhagyjam hazámat. Abban pedig, hogy tervemet megvalósíthassam, legfölként a háborúk akadályozták meg, amelyek a szinte haláltusáját vívó Magyarországot lélegzetnyi szünet nélkül, keservesen szaggatják, a műzsákat pedig az Indus és a Garamantis mellé száműzve, lenézik és semmibe sem veszik. Erösen hátrátlatott továbbá célom elérésében az, hogy az ilyen tárgy alaposabb kidolgozásához elengedhetetlenül szükséges levelezés Magyarországon lehetetlen . . .

Adja meg a fenséges Isten, hogy ez a szerény munkácskám az ő szent nevének dicsőségét, a magyar nemzet jóhírért, a magyar történelem alaposabb kidolgozását segítse, szolgálja, eredményezze. — Köszöntöm a jóindulatú olvasót, és egész lelkemből, őszintén kérem, és nyomatékosan felszólítom, hogy ha valamiről e tárgyban alaposabb, teljesebb, pontosabb ismeretet szerzett, közölje velem, bocsássá rendelkezésemre, és ne restellje segítségét adni ebben a munkámban.

A szövegközlés alapja: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Bp. 1952. 1145–1146. l. (Latinból ford.: Maróti Egon.)

1. *Czvitlinger Dávid* (1676 k.–1743) — nevéhez fűződik a magyar irodalomtörténetírás kezdete. Tanulmányait német egyetemeken végezte. A gyakran tapasztalt gúnyos lekiacsnylás folytán nemzeti önérzetében sértve, fáradságos munkával összeállította betűrendes, lexikális formában a magyar írók és tudósok életrajzának első gyűjteményét *Specimen Hungariae Literatae* (A tudós Magyarország tükre, Leipzig, Frankfurt 1711) címen.
2. *Révai Péter* (1568–1622) — főispán, koronaőr, főudvarmester. Két könyvet írt a királyi koronáról.
3. *Reinmann Jakob Frigyes* — német evangélikus lelkész és polihisztor. *Versuch einer Einleitung in die Historiam Literariam*, 1708 (Bevezetés az irodalomtörténetbe) című művében igen lekicsinylően nyilatkozott a magyar irodalomról.